

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Pedagogická fakulta

Ústav pedagogiky a sociálních studií

Gabriela Caltová Hepnarová

Obor: Pedagogika

Systémový pohled na problémovou romskou rodinu a její výchovné působení

The system view on the problematic Roma family and its educational effect

Disertační práce

2015

Olomouc 2015

školitel: Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že předloženou práci jsem vypracovala samostatně, pod vedením svého školitele. Dílčí části předložené práce vznikly na základě materiálů získaných prostřednictvím projektů Specifického výzkumu, které byly realizovány na Univerzitě Hradec Králové (č. 2011/2117; č. 2012/2114). Do realizace těchto projektů bylo zapojeno několik studentů. Tito spolupracovníci se podíleli na sběru dat, transkripci a tři se zapojili také do první vlny kódování materiálu. Na konečné podobě předložené práce ani pokročilejších fázích analýzy se studenti autorsky ani jinak již nepodíleli. Veškeré zdroje, které byly využity, jsou uvedeny v příslušném seznamu. Dále prohlašuji, že elektronická verze práce je shodná s verzí tištěnou. Souhlasím s prezenčním zpřístupněním mé práce v knihovně Univerzity Palackého v Olomouci.

V Olomouci, dne 27. 6. 2015

.....

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala všem, kteří mi pomohli při tvorbě této práce, zejména svému školiteli, panu Prof. PhDr. Blahoslavu Krausovi, CSc. za jeho vedení a kritické připomínky. Za jazykové korektury, technickou podporu a konzultace překladů textů v anglickém jazyce patří poděkování Mgr. Elišce Meclové a Věře Maškarincové, Poděkování patří také všem respondentům, kteří se zapojili do empirického šetření a byli ochotní podělit se o část svého rodinného života. V neposlední řadě děkuji své rodině a blízkým, kteří mi byli po celou dobu studia oporou.

Anotace

Tématem práce je problematika výchovného působení romských rodin, které jsou v širším sociálním prostředí předmětem sociální pomoci vycházející z hodnocení rodiny, její funkčnosti a schopnosti naplnit očekávání společnosti. Hlavním východiskem úvah nad tématem se stal systémový přístup, který umožňuje přistoupit k tématu bez normativně hodnotových konotací a umožňuje nahlížet na zvolený problém z funkčních hledisek a rozkrývá také kontext. Práce stojí na třech pilířích, prvním je objasnění systémových východisek, které formují podobu autorčiných úvah. Druhým pilířem je orientace k výchovnému působení rodin. Třetí pilíř rozkrývá podstatu i limity hodnotících kategorizací, které prosakují do života rodiny v podobě zásahů orgánů sociálně právní ochrany dětí. Cílem práce je rozkrytí části rodinného systému, který se vztahuje k výchovnému působení romské rodiny. Sledovaným smyslem celého výzkumného snažení je uceleným způsobem představit dílčí poznatky vztahující se k výchovnému působení rodičů, tak, aby je bylo možné propojit s komplexem souvislostí vystupujících na různých úrovních života rodiny. Dále autorka usiluje o otevření diskuse vztahující se k povaze hodnotících kategorizací, které figurují jako hlavní zdroj informací o rodině.

Klíčová slova:

romská rodina, problémovost, mnohoproblémovost, obecná teorie systémů, rodinný systém, výchova, výchovné cíle, metody výchovy, formativní vlivy, utváření osobnosti, sociální vyloučení.

Annotation

The theme of the work is the issue of the educational effects of Roma families. In the wider social environment they are the subject of the social assistance coming from the evaluation of the family, its functionality and from the ability to meet the expectations of society. A systemic approach has become the main starting point for the considerations of the above theme. This approach allows us to access the topic without arbitrary value connotations and it also allows us to view the selected problem both from the functional aspects, but it also unravels the context. The work stands on three pillars; the first one is to clarify the system solutions that shape the form of the author's thoughts. The second pillar is the orientation to the educational effects of families. The third pillar unravels the essence and the limits of the evaluation of the categorization, which leach into the life of the family in the form of socio-legal interventions for child protection authorities. The aim of the thesis is to uncover parts of the family system, which applies to the educational effect of Roma families. The reference point of the whole research endeavor is in a comprehensive way to introduce partial knowledge relating to the educational effect of the parents, so that it can be linked with the complex context appearing at different levels of the life of the family. Furthermore, the author seeks to open the discussions relating to the nature of the evaluation the categorizations, featuring as the main source of information about the family.

Key words:

Roma family, being wrong, making many problems, general systems theory, the family system, education, educational objectives, methods of education, formative influences, the shaping of personality, social exclusion.

Obsah

1. Systémová východiska	13
1.1 Systém jako předmět zájmu	13
1.2 Procesy uvnitř systémů	15
1.3 Systémové myšlení ve společenských vědách	18
1.4 Systémové myšlení v pedagogice	22
1.5 Systémový přístup a rodinný život.....	23
1.6 Systémové archetypy	24
2. Problémovost.....	29
2.1 Proces jako systém	29
2.2 Problém jako proces.....	31
3. Rodiny problémové a mnohob problémové.....	36
3.1 Problémovost v české odborné literatuře	36
3.2 Romové a pojetí problémových rodin.....	40
3.3 Mnohob problémové rodiny v zahraničí	43
3.4 Mnohob problémovost v českém prostředí	50
3.5 Mnohob problémovost romských rodin	52
4. Sociální vyloučení romských rodin	54
4.1 Sociální vyloučení.....	54
4.2 Mnohob problémovost a problém vyloučení	55
4.3 Sociálně vyloučené lokality jako místo výzkumu.....	58
5. Romská rodina jako místo formování osobnosti dětí.....	60
5.1 Romská rodina známá neznámá.....	60
5.2 Výchova v rodině	61
5.3 Znak y romské rodiny	63
6. Výzkum rodinné výchovy.....	71
6.1 Metodologie výzkumného šetření	71
6.1.1 Výzkumný problém a jeho teoretické ukotvení.....	71
6.1.2 Výzkumná metoda, design výzkumu	73
6.1.3 Zajištění kvality výzkumu	74
6.1.4 Zakotvená teorie jako design výzkumu	75
6.1.5 Metodologické křižovatky.....	76
6.1.7 Plán a realizace výzkumu v praxi.....	79

6.1.8 Metody sběru dat	81
6.1.9 Výběr vzorku a lokalita výzkumu	83
6.1.10 Analýza dat	89
6.2 Výstupy výzkumných aktivit	92
6.2.1 Vytváření pospolitosti	92
6.2.1.1 Zahrnování dostupnými a vysněnými atributy	93
6.2.1.2 Vyžadování participace na rodinném chodu	99
6.2.1.3 Vyprávění životního příběhu	104
6.2.1.4 Ochranné postupy (přímý dohled, informace pod kontrolou, společné sdílení, budování vztahu)	106
6.2.2 Ochrana hranic	114
6.2.2.1 Varovné signály	115
6.2.2.2 Zastavování	123
6.2.2.3 Tresty - odplaty	129
6.2.3 Výchovné cíle	134
6.2.4 Obavy a představy rodičů	143
6.2.5 Nevhodné chování dětí, rodinné tabu	145
6.2.6 Postava rodiče	150
6.2.7 Kontexty	162
6.2.8 Centrální kategorie jako integrující proces – Předávání Romipen	165
6.2.9 Úrovně intervenujících podmínek, svět, ve kterém rodiny žijí	176
7. Výsledky výzkumných zjištění	210
7.1 Výstupy výzkumného šetření ve světle dalších výzkumů	211
7.2 Výzkumná zjištění z pohledu systémového myšlení	218
7.3 Možnosti využití výstupů disertační práce	222
Závěr	223
Seznam použité literatury a citovaných zdrojů	226
Seznam obrázků a tabulek	241
Seznam použitých zkratk	242
Seznam příloh	243

Úvod

Téma, které si autorka předkládané práce zvolila, patří ve společnosti k nejpálčivějším a nejdiskutabilnějším otázkám. Výchovné působení romských rodičů patří mezi méně probádané oblasti poznání, o to více je předmětem různých spekulací a představ vycházejících z dílčích a nepřesných informací o povaze rodinného života a výchově uvnitř rodiny. Spojíme-li navíc fenomén romské rodiny s problémovostí, stává se z tématu třaskavá nálož, která rozproudí emocemi nabitě diskuse o relevantnosti takových nálepek, jejich politické nekorektnosti, dehonestujícímu pozadí. Právě s ohledem na citlivost tématu se autorka rozhodla ukotvit své úvahy nad tématem v systémovém přístupu. Systémové myšlení představuje určitý specifický pohled na svět, tento pohled se snaží překonat omezení našeho myšlení i mentální modely, které si běžně vytváříme. Každý mentální model má svá omezení, tato vznikají v důsledku nutné diferenciací prvků modelu, je to právě výběr prvků pro model, který rozhoduje o jeho kvalitě a přesnosti. Na základě takto vytvářených mentálních modelů se snažíme odhadnout, co se může ve vnějším světě stát a jaké strategie a činy povedou ke kýženým cílům. Vojtko hovoří o dvou aspektech, které vedou k vytváření omezených modelů. Jednak jsou to naše chybné předpoklady, na kterých model budujeme, respektive jejich nesoulad s realitou. A potom jsou to naše nepřesné simulace dalšího vývoje, ve kterých se pokoušíme odhadnout důsledky, ke kterým by uvažované předpoklady mohly vést (Vojtko, 2005, 1).

Jedním z nejznámějších a nejužívanějších modelů, které nám přibližují chod rodiny, je rozdělení rodin na rodiny funkční, dysfunkční a afunkční. Toto dělení nám umožňuje porozumět tomu, jak rodina zvládá plnit nároky, které na ni její členové i společnost kladou. Jako každé zjednodušení i toto nám umožňuje na jedné straně rychle vyhodnotit, jak si rodina stojí v určitých oblastech života, na straně druhé nám však zakrývá další souvislosti života rodiny, bez kterých je její hodnocení zkreslené. A jsou to právě různá zkreslení či nepřesnost vstupních předpokladů, které v životě často způsobují nepřiměřené závěry. Za jeden z příkladů, který limity modelací ukazuje, považuje autorka této práce označování některých romských rodin za tzv. problémové. V reálném životě dochází k takovýmto zkreslením často, důvodem je právě určitá strnulost mentálních modelů. Sociální pracovníci a učitelé ve své praxi často užívají označení „problémové“ pro rodiny, se kterými se jim nedaří navázat účinnou spolupráci. V českém prostředí se dokonce na úrovni ministerstva zrodil plán na

uzavírání speciálních kontraktů s problémovými rodinami problémových žáků, který si kladl za cíl zlepšit tristní situaci v některých školách. V oblasti sociálních služeb byla v minulosti diskutována problematika nejprve problémové, později mnohoproblémové rodiny. Právě tato situace vedla autorku práce k poněkud provokativnímu názvu. Motivem autorky není vyvrátit či dokázat „problémovost“ romských rodin. Autorka práce se rozhodla otevřít téma, které mělo dosud hlavní slovo spíše ve výchovných radách škol, případových konferencích odborů sociální ochrany dětí a mládeže, kuloárech škol či pracovišť sociálních služeb a v neposlední řadě v médiích.

Romské rodiny patří ke skupinám společnosti, které svým způsobem chování budí nejen rozpaky, ale také nepochopení a v důsledku toho také rychlé generalizované soudy, které se stávají základem dalších myšlenkových konstruktů. Hledání toho, jaké romské rodiny jsou, je každodenní realitou všech, kdo se s nimi setkávají, a v mnoha ohledech můžeme říci, že jde spíše o tápání. Tato práce nemůže podat plný a ucelený obraz romské rodiny, východiska, na kterých práce stojí, vedou autorku práce k přesvědčení, že takový obraz je nereálné získat. A to nejen protože autorka nedisponuje schopností uchopit realitu plně a beze zbytku, ale také proto, že předmětem jejího zájmu je dynamický systém, který podléhá změnám v čase. **Systémový pohled, který byl zvolen jako teoretické východisko celé práce, umožní podkrýt podstatu vztahů mezi rodinou jako dynamickým systémem a společenským prostředím, které je také dynamickým systémem.** Oba tyto systémy si však současně tvoří v parsonsovském smyslu svá vlastní prostředí, o to bude pochopení celkového obrazu složitější.

Do názvu práce vtiskla autorka své přesvědčení, že právě výzkumné směřování ukotvené v systémovém pohledu by mohlo napomoci lepšímu pochopení fenoménu romské rodiny. Toto přesvědčení vychází nejen z mnohaleté práce mezi Romy, ale také a především z přesvědčení o užitečnosti systémového pohledu na svět. Především schopnost vnímat kontext veškerého dění, cirkularitu dějů, strukturu systému i jeho chování v čase umožňuje porozumět výchovnému působení romské rodiny z nových zorných úhlů. Úhlů pohledu, které si nekladou za cíl posuzovat, zda je či není rodina tzv. problémová, ale zasazují chování rodinného systému do kontextu a upozorňují na funkční význam některých rodinných strategií.

Jak naznačuje předchozí text, **práce usiluje představit romskou rodinu jako systém interagující s prostředím.** Oproti funkčnímu pohledu bude autorka aspirovat na zapojení také systémového pohledu, pro který je funkčnost jen jedním z komponentů, pozornost bude věnována také prostředí, které chování celého

systemu ovlivňuje, vzájemným vztahům a strukturám uvnitř i vně systému. Tímto způsobem je možné získat pohled na fungování rodiny, který je mnohem plastičtější a není oproštěn od svého kontextu. Ale i takto vymezený cíl by byl pochopitelně bez svého dalšího zúžení pojat příliš široce, práce by při takovémto vymezení mohla sledovat rodinu na tak obecné úrovni, že by se mohlo snadno stát, že se z ní vytratí vlastní oborové zaměření autorky. Proto je nezbytné dále si zvolený okruh zájmu zúžit. **Za hlavní cíl práce autorka považuje rozkrytí části rodinného systému, který se vztahuje k výchovnému působení romské rodiny. Cílovou skupinou jsou rodiny, které jsou na základě popsaných kategorizací hodnoceny jako problémové. Autorce práce půjde především o postižení těch skutečností a představení těch poznatků, které umožňují vytvořit model dílčí části rodinného systému, vystupující v kontextu jejího životního prostředí jako vzorec jednání členů rodiny. Sledovaným smyslem celého výzkumného snažení je uceleným způsobem představit dílčí poznatky vztahující se k výchovnému působení rodičů, tak aby je bylo možné propojit s komplexem významových souvislostí na různých úrovních života rodiny. Dále autorka usiluje o otevření diskuse vztahující se k povaze hodnotících kategorizací, které figurují jako hlavní zdroj informací o rodině.**

Samotnému tématu fungování romské rodiny a jejímu formativnímu vlivu se detailněji doposud věnovalo poměrně málo pozornosti. Téma je v reálných podmínkách velice těžké zkoumat, proto velká část našich poznatků o Romech vychází pouze z analogií, kdy určité chování romských dětí či dospělých vysvětlujeme s pomocí vzorců, které jsou však platné v neromském prostředí. Navíc se k závěrům v drtivé většině dochází ne v kontextu života romské komunity, ale v kontextu života majority. Téma rodinné výchovy není hlouběji rozpracováno, velmi úzce se jej však dotýkají práce mapující životní realitu rodin, vzdělávání romských dětí či aspekty společného soužití. K nejvýraznějším pracím vztahujícím se k uvedeným oblastem patří práce Smékala, Říčana či Vikové, kteří se zaměřují na psychologické aspekty problému. V českém prostředí se v posledních letech objevují práce, které vycházejí z terénních výzkumů a přinášejí podnětné poznatky o životě rodiny. Stěžejní práce vznikají v oblasti sociální antropologie, kde mezi nejvýraznější publikující autory patří Jakoubek, Hirt, Budilová, Morvayová. Opomenout nelze ani práce českých romistů, kde dominuje především dílo Hübschmanové, za povšimnutí stojí také současné práce Kubanika věnující se komunikaci mezi rodiči a dětmi. Mezi pedagogickou literaturou vynikají texty Bittnerové, Levínské, Ševčíkové, Doubka a práce Kabinetu multikulturní výchovy,

zastoupené autory Gulovou a Němcem. Také v zahraniční literatuře není tématu výchovy v romské rodině věnována velká pozornost, velmi podnětné jsou však etnografické studie (Okley, Čorovič, Steward).

S ohledem na zvolené téma a cíl práce se autorka rozhodla využívat kvalitativní výzkumnou strategii, která umožňuje přenést výzkumné bádání do prostředí lokalit, ve kterých Romové žijí a vychovávají své děti. Právě v kontextu tohoto prostředí, které tvoří základ životního prostředí rodin, se pokusí o nastínění funkčních vzorců a struktur rodiny, které se výchovy týkají.

Teoretickým východiskem celé práce je systémový přístup, který je představen v první části práce a vychází ze základních poznatků teorie systémů. K základní literatuře odhalující systémový přístup patří nejen dílo Bertalanffyho, ale především díla navazujících autorů napříč vědními obor (Prigogin, Luhmann, Parsons, Weiner, Minuchin, Lewis). Ohlas systémového přístupu v pedagogické literatuře nalzáme především v práci Blížkovského. Právě jeho pojetí výchovy tvoří stěžejní teoretický rámec předložené práce. Druhá část práce představí samotný pojem problém a problémovost z pohledu systémového myšlení. První dvě kapitoly práce mají charakter vstupních teoretických východisek zkoumaného problému a ve výzkumné části jsou prezentované poznatky využívány pro zvýšení teoretické citlivosti.

Předložená práce se pokouší nazírat na výchovné působení uvnitř rodiny prostřednictvím systémového pohledu, k vymezení rodiny však současně využívá i kategorizačních konceptů, které dění v rodině hodnotí. Ať již tyto koncepty vycházejí z posuzování funkčnosti, či přímo hovoří o problémovosti (v zahraničí mnohoproblémovosti), je jejich výrazným rysem právě reflektování „kvality“ vztahů posuzované rodiny a vnějšího prostředí. Tématu problémovosti je v odborné literatuře věnována pozornost především v souvislosti s vytvářením kategorizačních škál. Mezi stěžejní práce patří v českém prostředí dílo Dunovského, dále také Heluse, Mlčáka, Matějčka. Hlubší rozkrytí pozadí, které stojí za hodnocením rodin, přibližuje třetí část předložené práce. Zde autorka hlouběji rozpracovává samotný pojem problémovosti a představuje zahraniční i tuzemský přístup k hodnotícím způsobem koncipovaným kategorizacím rodin. Na tuto část navazuje kapitola pojednávající o situaci sociálně vyloučených romských rodin. Sociální vyloučení je představeno jako jeden z dnes užívaných konceptů popisujících problémy, postavení, možnosti a limity Romů v ČR. Ve své podstatě tvoří diskurz sociálního vyloučení jednu z dominantních charakteristik sociálního prostředí zkoumaných rodin. Rodiny zařazené do výzkumného šetření byly

zasaženy sociálním vyloučením a současně byly na základě hodnocení rodiny příjemci sociální pomoci řešící jejich výchovné působení na děti. Pátá kapitola souhrnně představuje poznatky o životě a výchově v romských rodinách. Těžištěm předkládané práce je výzkumné šetření, které proběhlo jako terénní výzkum a zaměřilo se na výchovné a formativní praktiky v rodině a komunitě.

1. Systémová východiska

1.1 Systém jako předmět zájmu

Pro lepší uchopení složitosti procesů, které se odehrávají uvnitř systémů, a pro usnadnění jejich pochopení existuje řada definic. Jedním z nejširších, nejvíce vágních, ale také nejčastěji prakticky využívaných pohledů na systém je názor, že za **systém lze považovat vše, pokud můžeme jednoznačně identifikovat prvky, které ho tvoří**. Zásadním krokem pro aplikaci této úvahy zůstává schopnost identifikovat systém na rozličných objektech a z toho vyplývající požadavek umět definovat, kdy se jedná o objekt jako systém a kdy o systém definovaný na objektu, tedy zjednodušení, které modelově provedeme. Identifikací systému potom rozumíme právě proces definování systému na objektu.

Jiný z pokusů o definici systému staví do popředí premisu uspořádané organizovanosti, ale také složitosti. Také v tomto pohledu je implicitně zastoupen předpoklad, *že systém je pouze tam, kde jej můžeme identifikovat, vidět, nebo pochopit* (Bureš, 2007, 119, 122).

Další spektrum definic systému nabízí Hubálovský, řadí mezi ně pohled na systém jako komplex ve vzájemné interakci, systém jako množinu objektů spolu ve vztahu mezi nimi a mezi jejich atributy, systém jako stroj s pevným uspořádáním částí a procesů, systém jako soubor entit, které spolu souvisejí a společně tvoří vyšší celek, systém jako jakákoliv část materiálního světa, kterou myšlenkově oddělíme od zbytku světa, abychom uvažovali a diskutovali různé změny, které mohou nastat za určitých podmínek. Z analýzy jednotlivých definic vyvodil závěr, ve kterém se pokouší formulovat tyto obecnější rysy systémů:

- skládá se z elementů
- poskládané elementy tvoří jeden celek ve smyslu objektu
- mezi elementy jsou vzájemné vazby (2011, 11).

Z výše uvedeného vyplývá, že systém je možné identifikovat spíše na základě cyklického uvažování, než s využitím chronologické posloupnosti. Tomuto názoru plně vyhovuje také definice, kterou nabídl sám Bertalanffy, za systém považoval **komplex prvků nacházejících se ve vzájemné interakci**. Ale i tato definice patří mezi ty širše pojaté. Pokusy o jednoznačnější definici systému často ztroskotají právě na šíři, kterou tyto definice představují. Jisté řešení problému neúměrné obecnosti definic představují

práce, které hovoří o systémech jako o **objektech střední komplexnosti, tedy s projevanou organizovanou komplexitou**. *Mimo systémy stojí objekty, u kterých se projevuje buď organizovaná jednoduhost (stroje), nebo neorganizovaná komplexita (agregáty)* (Bureš, 2007, 119). I tato definice je stále poměrně široká a obecná, ale její zaměření na základní vlastnost systémů a také procesy uvnitř umožňuje poměrně precizní vymezení toho, co lze za systém považovat a co již nikoli. Negativní vymezení představuje důležitý krok k tomu, aby byl problém výstižné definice dále řešen a postupoval směrem k její precizaci.

Snahy o vystižení a přesné vymezení systému vedly k tvorbě různých klasifikací systému, které užívají k vystižení systému různé parametry. Rozeznáváme tak systémy **statické či dynamické**. Statické systémy jsou v čase a prostoru neměnné. Příkladem statických systémů jsou stroje. Dynamické systémy se dovedou vlastním pohybem přizpůsobit změněným podmínkám. Jsou schopny vytvářet pro každou danou funkci optimální strukturu a pro každou strukturu optimální funkci. Tato schopnost jim dává možnost změn a je cestou k modifikacím struktury, prvků, funkcí, otevírá však také cestu k proměně hierarchie systému v čase i prostoru. „*Při statickém přístupu jsou zdrojem změn vnější podněty. Při dynamickém přístupu jsou za zdroj kromě vnějších podnětů považovány i vnitřní rozpory systému, pramenící z relativní samostatnosti jednotlivých prvků nebo působení nezávislých (antisystémových) prvků.*“ (Prorok, 2005).

Dalším typem systémů mohou být **deterministické nebo stochastické systémy**. V stochastických systémech neexistuje jednoznačná a strohá závislost jednotlivých prvků. Procesy, které v takových systémech probíhají, mají pravděpodobnostní charakter. Naopak v deterministických systémech každému konkrétnímu vstupu odpovídají jednoznačně definovatelné výstupy a zároveň je jasné, co je příčinou a co je následkem (Prorok, 2012, 137).

Jednou z nejnámějších klasifikací je klasifikace na **uzavřené nebo otevřené systémy**. Otevřené systémy dovedou reagovat na vnější podněty změnou své struktury nebo funkcí. Systémy uzavřené tuto možnost nemají. Přičemž každý živý organismus je považován za otevřený systém. Otevřený systém je takový systém, který má ve vnějším okolí elementy, které však nejsou vnitřní součástí systému. Mezi těmito vnějšími prvky a systémem jako celkem dochází k interagování. Interakce, kterou můžeme chápat jako dílčí výseč interagování, probíhající mezi systémem a jeho okolím může mít podobu transferu informace, energie, materiálu, který probíhá přes hranice systému. Naproti

tomu uzavřený systém má své vazby s okolím zanedbatelné. Principiálně však takový systém, který by neměl žádné vazby na své okolí, neexistuje, vyjma vesmíru, o kterém se taková premisa předpokládá (Hubálovský, 2011, 18).

V poslední době se stále častěji objevují typy **velkých komplikovaných systémů**. „*Za takový systém je považován ten, který současně obsahuje více cílů, k nimž se pohybuje, nebo obsahuje více cílů, které se vzájemně ruší, nebo nakonec obsahuje více struktur, které nelze popsat jedním jazykem (jazyk technologie, práva, politiky apod.). Typickým velkým systémem je společnost. Společnost je zároveň systémem dynamickým, stochastickým, otevřeným a lze tvrdit, že je i systémem nelineárním.*“ (Prorok, 2005). Za posledních dvacet let vzrostl zájem o studium **holonických** či **multiagentních** systémů, které se využívají především ve výpočetní technice. V případě holonických systémů je jim pozornost věnována také v sociálních vědách. Arthur Koestler pojem holon užíval pro popis základní jednotky v biologických, ale i sociálních systémech. Holon můžeme chápat jako systém skládající se ze subsystémů a zároveň je součástí nějakého většího celku. V sociálních systémech se s tímto pojmem úzce pojí procesy rekurze, které je v systémech možné vysledovat. V oblasti rodinných systémů holony zmiňuje Acuňa a upozorňuje, že jsou to právě posuny mezi částí a celkem, které mohou napomoci identifikovat, co se v systému děje (2011, 86). Schopnost identifikovat holony otevírá identifikaci a poznání systému.

S pomocí uvedených kritérií dělení a pokusů o definici můžeme vystihnout podobu také rodinného systému. Jde o **dynamický otevřený systém**, který je schopen proměn své struktury i proměn svých funkcí dle aktuálních potřeb vnitřního i vnějšího prostředí. Je schopen přeskupovat jednotlivé prvky do nového hierarchického uspořádání. Je to systém, u kterého **nemůžeme předpokládat jednoznačnou závislost prvků, procesy mají spíše pravděpodobnostní charakter**. Dále je zapotřebí při jeho pozorování zohlednit fakt, že výstupy nemusí být v proporcionálním souladu se vstupy a ani nemusí být zřejmé, co je příčinou a co je následkem. V neposlední řadě patří k základním charakteristikám rodinného systému skutečnost, že celek není kvantitativně stejný jako jeho části a **není také kvalitativně odvoditelný z částí**.

1.2 Procesy uvnitř systémů

Významným přínosem pro rozvoj teorie systémů byla publikace L. von Bertalanffyho z počátku 50. let „*Obecná teorie systémů. Základy, rozvoj, aplikace*“. Jedním ze stěžejních přínosů Bertalanffyho myšlenek bylo uvědomění si toho, že živé systémy

není možné popsat za pomoci klasických zákonů termodynamiky, protože je nemůžeme považovat za uzavřené rovnovážné systémy. „Fyzikální procesy probíhají podle druhého zákona termodynamiky, který předepisuje, že směřují k stoupající entropii, tj. k pravděpodobnějším stavům, jako je stav rovnováhy, uniformní distribuce a vymizení existujících rozdílností a pořádku. Ale živé systémy zřejmě provádějí pravý opak. Navzdory ireverzibilním procesům, které kontinuálně probíhají, směřují k udržení organizovaného stavu nepravděpodobnosti a jsou udržovány ve stavu nerovnováhy. Dokonce se vyvíjejí ke stále stoupajícím nepravděpodobným stavům vzrůstající diferenciaci a pořádku tak, jak je to patrné jak v individuálním vývoji organismu, tak v evoluci od améby k člověku.“ (Bertalanffy, 1972, 91) Toto zjištění bylo v rozporu s druhým zákonem termodynamiky, který říká, že mechanická energie vždy disipuje na teplo, které nemůže být beze zbytku převedeno na jinou formu energie. Na rozdíl od uzavřených systémů, které směřují do stavu rovnováhy, **otevřené systémy se udržují daleko od rovnováhy v ustáleném slova smyslu, tyto systémy jsou charakteristické neustálým tokem a změnou.** Pro popis tohoto stavu zavedl Bertalanffy termín „plynoucí rovnováha“. Bertalanffy uvažoval, že entropie v otevřených systémech klesá a druhý zákon termodynamiky zde tedy neplatí. Těmito úvahami dokázal Bertalanffy i přes omezené poznání své doby vyslovit názor, že uvnitř otevřených systémů **dochází k autoregulaci, která je klíčovou vlastností systémů (Bertalanffy, 1950, česky 1972).** Přitom k formulaci nové termodynamiky otevřených systémů došlo až o dvacet let později, zásluhu na tom měl rusko-belgický vědec Ilya Prigogin, který vytvořil koncept nerovnovážné termodynamiky živých systémů. Prigoginův koncept „samoorganizace disipativních struktur“ vychází z představy, že v klasické termodynamice je disipace energie na tepelnou přeměnu spojena se vznikem odpadu, kdežto **v otevřených systémech se disipace stává zdrojem pořádku.** V Prigoginově teorii se disipativní struktury¹ udržují ve stavu vzdáleném od rovnováhy a dokonce se vyvíjejí, procházejí novými stavy nestability a přeměňují se v nové, stále složitější struktury. Prigoginova práce ukázala, že *zatímco disipativní struktury získávají svoji energii z vnějšku, nestability a přeskoky do nových forem organizace jsou výsledkem fluktuací zesilovaných pozitivní zpětnou vazebnou smyčkou*“ (In Capra, 2004, 91). Zesilující zpětná vazba se tak stává zdrojem nového pořádku a complexity. Procesy toků v systému vzdáleném od rovnováhy jsou propojeny zpětnovazebnými smyčkami a

---

¹ Dovedou se samy udržet ve stabilním stavu vzdáleném od rovnováhy, a dále se zde rozvíjejí do nových forem neustále vzrůstající složitosti.

odpovídající matematické rovnice jsou nelineární (Capra, 2004, 167). Čím více je disipativní struktura vzdálena od rovnováhy, je složitější a zvyšuje se i stupeň nelinearity matematických rovnic, které ji mohou popsat. Nelineární rovnice mají více řešení, čím je větší nelinearita, tím větší počet řešení je možný. Uvnitř systému to vede k tomu, že změna může nastat velice rychle. V matematice bychom řekli, že systém se dostává do bifurkačního bodu, v němž může odbočit do nového stavu. V nelineární oblasti jsou uchovány počáteční podmínky a právě historie systému ovlivňuje rozhodnutí, kterou možnost zvolit. Každý systém se chová jedinečně. Můžeme si povšimnout, že poblíž rovnováhy nalézáme opakující se jevy a univerzální zákony. Dále od rovnováhy se objevuje větší rozmanitost, univerzálnost je nahrazena jedinečností. **Z existence bifurkací vyplývá neurčitost, systém se rozhoduje na základě své historie a na základě vnějších podmínek.** V každém bifurkačním bodě je navíc přítomen náhodný prvek, který není možné redukovat. Chování disipativních struktur je možné předpovědět jen pro krátký časový interval, po něm se trajektorie systému opět mění a uniká. Nevratnost byla v klasické termodynamice spojována se ztrátami energie a odpadem. Prigoginova teorie tento pohled změnila, ukázala totiž, že ireverzibilita umožňuje systémům, které fungují daleko od rovnováhy, naleznout nový řád, její role je tak konstruktivní a nepostradatelná (Capra, 2004, 169). Poznání o způsobu fungování otevřených systémů tím však nebylo vyčerpáno. Počátky systémového přístupu jsou nedílně spjaty také s rozvojem kybernetiky a (Wiener, 1948, česky 1960) později kybernetiky druhého řádu. Koncepční rámec kybernetiky byl vytvořen během setkání vědců napříč obory, které vešlo ve známost jako Macy-konference. Jedním z členů skupiny byl Bateson, který se zaměřoval na psychopatologii a stal se průkopníkem aplikace systémového myšlení v rodinné terapii (Acuña, 2011, 7). Od prvotních počátků zájmu o otevřené systémy nestály vědní obory zaměřené na člověka stranou, ale jejich zástupci se aktivně zapojili do formování nových východisek poznání světa. Velice významnou roli hrálo při rozvoji kybernetiky poznání zpětnovazebných mechanismů, se kterými se můžeme jak ve strojích, tak živých organismech setkat. Wiener² chápal zpětnou vazbu jako zpětnovazebnou smyčku kruhovitě uspořádaní kauzálně spojených prvků, v němž prvotní příčina postupuje podél prvků smyčky, takže každý prvek působí na prvek následující, až poslední z nich přenese prvek na počáteční prvek cyklu a zpětná vazba se tak uzavře. Počáteční efekt se modifikuje při každém průchodu

---

² Práci *Chování, účel a teleologie* vydal v roce 1943 společně s Julianem Bigelowem a Arturem Rosenbluethem,

cyklem. Zpětná vazba tak řídí dění na základě aktivního výkonu systému, nikoli na základě výkonu očekávaného. Ve zpětné vazbě působí cirkulární kauzalita. Tyto smyčky jsou přítomné všude v živém světě a můžeme je chápat jako zvláštní rys nelineární struktury sítí (In Capra, 2004, 63).

Kybernetika rozlišuje dva typy zpětných vazeb. **Samozesilující**, tzv. pozitivní zpětnou vazbu (začarovaný kruh). Kauzální působení od jednoho bodu k druhému definujeme jako pozitivní, pokud změna produkovaná v prvním bodě (A) produkuje změnu ve stejném směru i v druhém bodě (B). To znamená, že roste-li (nebo klesá) první bod (A), roste také druhý bod (B). Dalším typem vazby je vazba **samovyrovňovací**, tzv. negativní zpětná vazba. Příčinná vazba je negativní tehdy, pokud je zaznamenán opačný směr změny v druhém bodě (B), nežli byl směr v prvním bodě (A). První bod roste (A), druhý klesá (B) a naopak, druhý bod (B) roste s klesajícím prvním (A). Znaménka + a – nejsou hodnoty, ukazují pouze směr změny na sebe vázaných prvků. Označení a vytvoření schémat nám umožňuje jednoduše určit charakter celkové zpětnovazebné smyčky. Smyčka je **sebevyrovňovací**, pokud obsahuje **lichý počet** spojení, nebo **samozesilující**, pokud obsahuje **sudý počet** spojení (Capra, 2004, 65). V realitě obsahují zpětnovazebné smyčky jak pozitivní, tak negativní příčinné vazby, tento vzorec napomáhá určit jejich konečný charakter. Samozesilující zpětnovazebné fenomény se vyskytují jen zřídka, bývají vyrovnávány negativními zpětnovazebnými smyčkami, předchází se tak nebezpečným důsledkům, které by mohly mít. V 60. letech 20. století studoval samozesilující zpětnovazebné procesy Margoró Marujama (1963). Spojil zpětné **vazby s pojmem vzájemné kauzality**, což umožnilo další pronikání poznatků z kybernetiky do sociálního myšlení.

1.3 Systémové myšlení ve společenských vědách

Celkově je praktická aplikace systémového myšlení nesnadná, Richmond hovoří v této souvislosti o kognitivním přetížení. K tomu dochází v situacích, kdy se pokoušíme paralelně zachytit a uvažovat dění v několika myšlenkových drahách. Těmito myšlenkovými drahami jsou: **dynamické myšlení** umožňující vidět a odvodit vzory chování, **myšlení v uzavřených smyčkách** dává schopnost vidět jevy jako soubor jevů vzájemně se ovlivňujících v čase a prostoru, **obecné myšlení**, při kterém objevujeme obecné struktury, **strukturní myšlení** otevírající schopnost uvažovat v daných měrných jednotkách nebo dimenzích, důležité je především umět rozlišovat hladiny a toky, díky tomu zpřesníme své úsudky, **operační myšlení**, tedy pochopení toho, jak systém

skutečně funguje, ne jak by měl fungovat, **spojité myšlení** hledající spojitosti a provázanosti, nikoli ostré hranice, **vědecké myšlení**, které využívá kvantifikaci, na jeho základě je možné ověřovat hypotézy, **pohled z 10 km** – souvisí s obecným myšlením, situace se vždy jeví jinak z nadhledu, než když jsme v jejím zaujetí, nadhled umožňuje vidět celistvost, ale i souvislosti. (Richmond, 1994).

Pokud se nám podaří zkoumané jevy nazírat prostřednictvím těchto myšlenkových pochodů, můžeme začít pronikat do podstaty dějů, které se v systémech odehrávají. Ve společenských vědách se o to jako i jinde pokouší řada vědců ale i odborných pracovníků. V počátcích teorie systémů stála Bertalanffyho snaha o vytvoření obecné teorie, která by interpretovala dění v mnoha různých oblastech lidského života. „*Obecná teorie systémů může být považována za vědu a „celistvosti“ či o „celistvých entitách“, které byly pod vlivem mechanistických předsudků, doposud zavrhovány jako nevědecké, vitalistické či metafyzické. V rámci obecné teorie systémů jsou tyto aspekty vědecky dostupné. Obecná teorie systémů je tedy interdisciplinárním modelem, který vyžaduje vědecké rozpracování a aplikaci na konkrétní jevy. To je jeho vědecký aspekt. Stejně jako každá obecnější teorie či model má též svůj aspekt jako „metavěda“ či „přírodní filozofie“, tj. ovlivňuje náš názor na svět a zdá se, že je širším a mnohem realističtějším než předchozí názor mechanistické filozofie.*“ (Bertalanffy, 1972, 99-100). Tohoto cíle bylo dosaženo jen částečně, mimo jiné také pro obtížnost, kterou systémové myšlení přináší. Pro člověka je jednodušší a čitelnější lineární uchopení světa, než snaha o postižení cirkulárních kauzalit, které se v každém bifurkačním bodě mohou vychýlit zcela novým směrem. Diskuse o možnostech využití systémové teorie napříč obory jsou proto stále živé. Také názory na to, zda je možné lidské systémy obecně považovat za autopoietické, se různí, tato otázka stála v centru pozornosti především v osmdesátých a devadesátých letech (Mingers, 1995, 119). Problémem lidských sociálních systémů je jejich dvojitá povaha, existují nejen v reálném fyzickém světě, ale také ve světě symbolickém. Příkladem je právě rodina. Jako systém ji můžeme sledovat jednak jako biologický systém definovaný pokrevními vztahy, ale také jako koncepční systém, popsany společenskými rolami a vztahy uvnitř a vně systému (Capra, 2006, 193). Pro lidské systémy je charakteristická variabilita možných reakcí jednotlivých prvků systému. To v přírodních systémech není plně možné, buňky nemají možnost výběru, člověk ji však má. Maturana nepovažuje lidské systémy za autopoietické, domnívá se, že tzv. společenský systém je prostředím, ve kterém lidé uskutečňují svou biologickou autopoitas (Maturana, 1988, 25-82). Také Varela se

domnívá, že koncept autopoietas je využitelný pouze pro biologickou sféru života, protože tyto jsou schopné produkce, což sociální systémy být nemohou. V sociální oblasti navrhl užívat pojmu „organizační uzávěra“, který je širším pojmem a autopoietas zahrnuje (Varela In Zelený, 1981). Naproti tomu německý sociolog Niklas Luhmann byl přesvědčen, že sociální systémy mohou být popsány jako autopoietické. Stejného názoru je i Schippe, který se domnívá, že lidské systémy *„neustále produkují a reprodukuji jak své jednotlivé prvky, tak také organizaci vztahů mezi těmito prvky v rekurzivním (vůči sobě samému se vztahujícím) procesu.“* (Schippe, 2006, 50).

Při aplikaci teorie systémů na společnost a politiku nalézá Prorok tři základní koncepce. První je spjata se strukturálně-funkčním hlediskem a je inspirovaná dílem E. Durheima. *„Při tomto pojetí se pracuje s dílčími systémy, připouštějí se spíše evoluční změny, systémové rozpory se chápou jako řešitelné, málo se zohledňují vzájemné vlivy dílčích subsystémů a jejich synergické efekty. Riziko podobného modelu je v tom, že pokud dojde ke kvalitativním změnám, nejsme schopni vzhledem k tomu, že je nepředpokládáme, na ně dostatečně rychle reagovat. Tento přístup dominuje v západní společnosti a někdy se o něm hovoří jako o statickém přístupu.“* (2005). Druhý přístup byl spojen s dialekticko-kritickou metodologií. Toto pojetí již uvažuje možnost systémových změn, které jsou reakcí na změnu vnějších a vnitřních podmínek. Důraz je kladen na vývoj, který je chápán jako jednota evolučních a revolučních změn. Změny systému jsou přičítány antagonistickým rozporům systémů, které končí kolapsem systému, nebo synergickým efektům, které vedou ke kvalitativním změnám systému. Přístup podceňuje možnost proměny systému evoluční cestou. Tento pohled byl typický pro radikální socialismus. Východiskem pro třetí přístup se stala teorie chaosu, která se zaměřila na fungování složitých adaptivních systémů a nelineárních systémů. Tento přístup v některých bodech navázal na myšlenky obou předchozích (Prorok, 2005).

Mezi průkopníky systémových idejí v sociologii patřil také T. Parsons. Těžiště jeho názorů zdařile vystihuje úvod k českému vydání. *„Jádrem Parsonsova pojetí společnosti jako sociálního systému je vzorový normativní a hodnotový řád. Společenské systémy tvoří celek, nejsou však nikdy zcela integrované, což platí zvláště pro rozvinuté organismy, v nichž se projevuje mnoho vztahů a variací. Ve společnosti existují zdroje napětí i odchylky, ale zároveň existují procesy, které je neutralizují. Systém neustále směřuje ke stabilitě, rovnováze a zachování sebe sama. Základním zdrojem inteligence systému podle T. Parsonse je přijetí hodnot, institucionalizace, přizpůsobování. Hodnotové závazky jednice, jejich trvání je spojeno především*

s kulturním systémem jako prostředím společnosti“ (Parsons, 1971, 13). Menší sociální systémy jako rodiny, školy, komunity vnímal Parsons jako subsystémy společnosti. Pokud je dosaženo požadavku plurality, je možné, aby jednotlivé sociální systémy náležely více společností. Příkladem jsou vzájemně se prolínající členství, např. rozvětvená rodina emigrantů, které udržuje svazky se svými členy v zemi původu, současně je však součástí společnosti hostitelské země. Parsons rozlišuje čtyři obecné systémy lidského jednání: organismus, osobnosti, sociální systém a kulturní systém. Parsonsovo pojetí je strukturální, ještě dále šel německý sociolog N. Luhmann, který se pokusil popsat sociální systémy jako autopoietické systémy. Hlavním záchytným bodem jeho koncepce se stala komunikace mezi lidmi. Studium sociálních systémů je tak silně provázáno s pozorováním a studiem komunikace. Luhmann se domníval, že společenské procesy autopoietické sítě jsou procesy komunikace. „*Společenské systémy využívají komunikace jako svého zvláštního způsobu autopoietické reprodukce.*“ Nebyla to však jen sociologie, kde se systémovému pojmání dějů a procesů dostalo velké pozornosti.

Od padesátých let je systémové myšlení základem a novou perspektivou pro práci s rodinami, které mají problémy a nalézají se v dysfunkčních situacích. V sociální práci se začíná prosazovat nový systemicky orientovaný přístup. Systemické myšlení prostupuje do profesionálních základů sociální práce, kdy jedním z rozvíjených směrů je i eko-strukturální přístup (Lewis 1991, 9-10, 25). V praxi je tento přístup využíván při práci s menšinami a chudými, kdy dochází k uvědomění si skutečnosti, že problémy komunity jsou zdrojem problémů rodin. Eko-strukturální přístup se na základě těchto poznatků rozšířil a zahrnul do svého modelu sociální ekologii komunity (Aponte, 1976). Dalšími obory, které ze systémových poznatků čerpají, jsou psychologie a psychoterapie. Do psychologie myšlenky systémové teorie pronikaly třemi základními cestami – kořeny, prvním kořenem byla práce Gregory Batesona, který začal studovat psychopatologie z perspektivy systémového přístupu. Dále to byla práce Murray Bowena, který pracoval se schizofrenními matkami a přenesl těžiště pomoci do rodinných skupin. A třetí kořeny položil Nathan Ackerman, který rozšířil tradiční psychodynamickou definici vztahových problémů o větší zájem o kontext, cirkulární kauzalitu (In Acuňa 2011, 7). Mimořádný přínos měl v oblasti terapeutické práce s rodinami S. Minuchin, který vybudoval strukturální přístup v rodinné terapii s chudými rodinami (viz dále). Již od padesátých let je systémové myšlení základem a novou perspektivou především pro práci s rodinami, které mají problémy a nalézají se

v dysfunkčních situacích a z terapeutického prostředí pronikají do sociální práce s těmito rodinami.

1.4 Systémové myšlení v pedagogice

Systémovým přístupem k výchově se v českém prostředí zabývá Bohumír Blížkovský. Blížkovského koncept systémové výchovy vychází z obecné teorie systémů (1997, 44), při modelaci výchovy jako systému vychází Blížkovský ze čtyř základních principů systémového pojetí skutečnosti. První princip požaduje přístup k systémům v jejich učené celistvosti a jednotě s prostředím, druhý se orientuje na systémotvorné prvky, třetí princip usiluje o odhalení systémotvorných vztahů existujících ve vnějším i vnitřním prostředí systému, čtvrtý princip se orientuje na základní vývojové zákonitosti daného celku, na příčiny, faktory a hybné síly změn, dynamiku, výsledky a vývojové tendence systému (1997, 46-50). Na základě takto stanovených principů vytváří Blížkovský svůj koncept systémové výchovy. K postižení vztahů, vnitřní skladby i dynamiky výchovy vytvořil model vnějšího začlenění a vnitřní skladby výchovně vzdělávací soustavy. Tento model má podobu pěti do sebe začleněných sfér. „*Postupuje od univerzálních vnějších předpokladů a souvislostí výchovy k celku výchovně vzdělávací soustavy, k jejím subsystémům, systémotvorným částem, k specifickým pedagogickým zákonitostem, vztahům i jednotlivostem, rozvíjí se od širšího k užšímu, od obecného ke konkrétnímu, od vnějšího k vnitřnímu, od makrostruktury k mikrostruktuře.*“ (1997, 58). Jednotlivé sféry vystihl autor následovně:

1. **Realita lidského světa** zahrnující abiosféru a biosféru, které tvoří existenční základnu antroposféry. Základním předpokladem antroposféry je vztah subjektu a objektu, právě subjektivně-objektivní vztahy tvoří neustálou existenční základnu výchovy.
2. **Širší sociální prostředí**, tvořené větším regionem, státem či větším společenstvím v určitém místě i čase. Zahrnuje celkové klima, způsob života i stav životního prostředí velkých sociálních skupin.
3. **Sféra užšího sociálního prostředí a utváření určitých lidí**. Jde o hlavní sféru socializace, zkušenosti z užšího sociálního prostředí působí jako zprostředkující činitel mezi jedincem a širším sociálním prostředím. Projevují se zde vlivy širšího sociálního prostředí, vliv užších sociálních skupin, funkcionální utváření jednotlivých osobností, mezilidských vztahů a malých i větších sociálních skupin. Z hlediska cílů výchovy

můžeme rozlišit formativní vlivy neutrální, disfunkční, eufunkční. Součástí je subsféra vedení lidí.

4. **Sféra výchovně vzdělávací soustavy**, zahrnuje systémotvorné dialektické vztahy subjektů objektů, podmínek, cílů, prostředků. Lze ji členit procesně (stupně, cykly a situace, akty), prostorově, časově, či dle speciálních sociálních a pedagogických hledisek (VVS společnosti nebo VVS školy).

5. **Sféra elementů a dílčích relací výchovy** – reprezentují ji jednotlivé i neúplné prvky výchovy (subjekty, cíle, podmínky) a její dílčí vztahy bez fungujících, kompletních dialektických souvztažností (Blížkovský, 1992, 50-60).

Principů systémového pohledu na výchovné působení chce autorka práce využít k postizení výchovy v kontextu vztahů s různými úrovněmi prostředí. Práce Bohumíra Blížkovského představuje v českém prostředí nejucelenější koncept výchovy, který vychází ze systémového přístupu. Práce dalších autorů reflektují vždy určitý segment edukační reality. Systémové pojetí je výchozím konceptem úvah nad výukovou komunikací v příspěvku Josefa Lukase (2005), Jiří Dostál a Pavla Macháčková využili systémový přístup při popisu procesu edukace a při měření jeho efektivity (2005).

1.5 Systémový přístup a rodinný život

Systémové přístupy jsou aktivně využívány při studiu rodinného života, a to především v psychologii, psychoterapii a sociální práci. Pedagogické výzkumy rodinného prostředí stojí zatím stranou, a pokud jsou realizovány, užívají jiná než systémová východiska.

Rodinu můžeme chápat jako složitý otevřený sociální systém. Tento systém je možné definovat jako síť rozhovorů, které vykazují vnitřní cykly. Výsledky rozhovorů vedou k dalším rozhovorům a tak vznikají pozitivní zpětnovazebné smyčky. Komunikace uvnitř sítě rozhovorů vede k samovytváření rolí. Tyto role definují hranice systému, ale také členy tohoto systému, přičemž tato hranice není hranicí fyzickou, ale hranicí očekávání, důvěry a loajality. Role i hranice jsou neustále udržovány a obnovovány autopoietickou sítí rozhovorů (Capra, 2006, 194). Podrobně se studiu rodinného života věnuje rodinná terapie, kde patří mezi stěžejní práce dílo S. Minuchina, který se věnoval práci s rodinami v chudinských ghetech. Minuchin hovořil o rodinném systému, který je v chodu na základě probíhajících transakčních vzorců. „*Opakované transakce vytvářejí vzorce jak, kdy a ke komu se vztahovat*“ (2013, 55). Právě tyto vzorce je možné v rodinném životě vysledovat a jejich poznání nám dále umožňuje lepší porozumění celému systému. Transakční vzorce ovládají chování rodiny a jsou udržovány

omezeními dvojího druhu. Tato omezení mohou mít generickou povahu, zde jde především o obecná pravidla, kterými se řídí rodinná struktura, například jde o rozdělení hierarchie vlivu a moci či ustanovení komplementarity rodičovských postav. Dále jde o idiosynkratický systém **omezení**, který reflektuje vzájemná očekávání členů rodiny. Tato očekávání se formují v průběhu vzájemných vyjednávání během každodenního života (2013, 55). Zásadní roli hraje při studiu rodinného života vymezení stupně rodinných **hranic**. Pokud se podaří zajistit tento ukazatel, je možné získat cenné informace o způsobu jejího fungování. Minuchin předpokládá, že ve většině rodin můžeme nalézt jak hranice propletené, tak hranice rozvolněné, přičemž problémem mohou být jejich krajní póly. Propletené hranice signalizuje uzavření rodiny před světem, v důsledku toho jsou potom její vnitřní hranice mezi subsystemy smazávány. Rozvolněné hranice jsou takové, kdy na počátku stojí příliš rigidní vymezení hranic a v důsledku toho vážne komunikace mezi subsystemy a oslabují se ochranné funkce rodiny, chybí zde pocity vzájemnosti a sounáležitosti, zátěž u jednoho z členů rodiny se nepřenáší přes rigidně stanovenou hranici dále, rodina tedy nespouští záchranné mechanismy, k tomu potřebuje až velice silné impulzy (2013, 57-58). Na významnou roli hranic však upozornil také Schippe. Hranice v sociálních systémech umožňují ohraničení vůči světu a tím vytvářejí identitu (Schippe, 2006, 43-44). Současně regulují uzavírání komunikace nebo pohotovost systému k napojení a jsou více či méně propustné. Tyto hranice vznikají dohodami o tom, kdo a co má či nemá patřit k systému. V rodinném systému můžeme hranice definovat za pomoci vzorců chování, které charakterizují vztahy mezi systémem a těmi hodnotami, které jsou dostatečně zřetelné, aby poskytly rodině jedinečnou identitu. Pokud rodina nebo její členové přijímají příliš mnoho informací zpoza hranic svého systému, začne být tento systém nezřetelný a není rozpoznatelný od ostatních systémů. Na druhou stranu pokud jsou hranice příliš rigidní, systém není dostatečně flexibilní k efektivnímu zpracování informací z prostředí (Becvar, Becvar, 1999, 15). Právě o tomto dění hovoří Minuchin ve své práci věnované propleteným a rozvolněným hranicím. Koncept hranic naznačuje hierarchii systému, která zahrnuje jak vydělování, tak sdružování (1999, 16.)

1.6 Systémové archetypy

Pro lepší pochopení fungování sociálních systémů slouží koncept systémových archetypů. Tyto archetypy umožňují pochopit děje probíhající v systémech a také dávají možnost zachytit dynamiku systémů. Archetypy můžeme chápat také jako základní

struktury, které reprezentují stále se opakující obecné vzory lidského chování. Možnost koncipovat systémový archetyp umožňuje odhadnout budoucí vývoj systému. Systémové archetypy popsal ve své práci Senge (česky 2007), v českém prostředí s nimi pracuje Bureš (2007). Následující přehled vychází z obou zmíněných autorů.

Meze růstu

Archetyp vychází ze základní premisy, že žádný růst nemůže trvat věčně s neomezenou posilující dynamikou. V reálném dění se vždy najdou omezující síly, které budou vyvíjet tlak proti směru růstu. Vyrovnávací proces se tak stává limitem sebeposilujícího, jde o vztah dvou zpětných vazeb, které se v čase a prostoru setkají. Úsilí o růst je úspěšné v úvodní fázi, v okamžiku kdy se začne blížit ke svému limitu, klesá i míra růstu, řešení začínají být méně úspěšná. Rozhodujícím faktorem pro vyrovnání se s tímto nezvratným procesem je odhalení a prozkoumání limitů, které jsou potenciálně ohrožující. Zdroje limitů mohou být vnitřní i vnější a jejich rozpoznání umožňuje přijmout opatření k jejich omezení.

Přesun břemene

Problém vzniklý uvnitř systému je možné řešit dvěma způsoby a to symptomatickým způsobem či fundamentálním řešením. Symptomatické řešení přinese krátkodobé profity, v počátku není potřeba porozumět problému do hloubky, takové řešení je jednodušší, levnější a přináší okamžité řešení. Podstata problému tak zůstává, a v budoucnu se budou problémy opět ukazovat. Tím, že dojde vlivem symptomatického řešení k zmírnění projevů problémů, klesá i ochota věnovat se fundamentálnímu řešení, problémy se již nejeví jako aktuální. Silnou roli zde hraje tlak, který je vyvíjen na řešení problému. Jeho intenzita často vede k symptomatickým řešením. Tento tlak je často vyvíjen nejen uvnitř systému, ale také jeho okolím. Symptomatické řešení může být prvním stupněm k řešení problému fundamentálním přístupem, pokud řešitelé reflektují tento archetyp.

Eroze cílů

Také zde se objevuje dynamické napětí mezi symptomatickým a fundamentálním řešením. Eroze cílů zkoumá „*dynamické chování v současnosti, které je výsledkem předpovědi vývoje budoucnosti učiněných v minulosti*“ (Bureš, 2007, 58) V reálných systémech často dochází k přehodnocování cílů, to se děje především v případech, kdy se cíle nedaří naplnit. Jejich přehodnocení a případná korekce jsou první a nejjednodušší krok. Archetyp eroze cílů však upozorňuje na úskalí takového jednání. Řešením při nesnázích v naplňování cílů by neměla být jejich úprava, ale realizace takových aktivit,

kteřé k naplnění cíle povedou. Můžé dojít i ke snižéní cíle, ale nejprve je potřeba stanovit si metriky, které budou nezávisle posuzovat výkonnost. Stanovené metriky nám umožní lépe porozumět situaci a následně dávají impuls k stanovení postupů, které budou situaci řešit (plán aktivit vedoucích k cíli, přehodnocení cíle – např. v situaci nepředikovaných mimořádných událostí).

Eskalace

Eskalace částečně pramení z redukcionismu. Objevuje se v případech, kdy je chování jedné strany považováno za hrozbu a je nutné na něj odpovědět. Ve své podstatě zde dvě negativní (vyrovnávací) akce vytvoří jednu pozitivní (sebeposilující), tato pozitivní ZV podporuje realizaci takových řešení, které zvyšují pocit ohrožení u obou stran. Na základě pocitu ohrožení se dění v systému stupňuje, akce i reakce obou stran jsou si podobné. Velkou hrozbou je fakt, že při dlouhodobé eskalaci systémy zkolabují.

Úspěch úspěšným

Archetyp vede k mnoha otázkám, které pokud se naleznou odpovědi, mohou osvětlit příčiny rozdílných výkonů. Také tomuto archetypu dominuje pozitivní ZV, tentokrát ji tvoří dvě pozitivní ZV. Tento archetyp stojí na předpokladu, že pokud jedna osoba nebo skupina dostane více zdrojů než jiná, stejně schopná, bude mít větší pravděpodobnost úspěchu. Úspěch této skupiny bude odměněn, tím získá opět více zdrojů. Výkonnost obou skupin se od sebe začíná vzdalovat. Dochází tak k odměňování úspěšných za předchozí úspěchy a trestání neúspěšných za relativní neúspěchy v minulosti. Hlavní otázky, které si v případě tohoto archetypu klademe, jsou: Jsou metriky, které používáme k měření výkonnosti relevantní? Není možné, že ten, kdo rozhoduje, upřednostňuje určité skupiny? Uvedený archetyp vede po čase k určité rigiditě, pokud je něco považováno za osvědčené a úspěšné, je jen malá snaha to měnit, to však vede v konečném důsledku k poklesu úspěšnosti.

Tragédie společného

Tento archetyp poukazuje na příčinnou souvislost mezi individuálními činnostmi a společnými výsledky v uzavřeném systému. V každém systému je oblast, která je „společná“, a také jsou zde oblasti, které jsou individuální (např. individuální cíle členů rodiny). Pokud nastane situace, kdy je společné využíváno v příliš velké míře, může se stát, že společné bude přetíženo, nebo vyčerpáno, to potom povede k tomu, že jednotlivé části nebudou moci ze společného čerpat. Vyčerpání společného tak povede k snížení schopností či výkonností dílčích částí. Čím více budou dílčí části oslabeny, tím více budou hledat doplnění svých zdrojů ve společném. Dílčí části nerozumí tomu, proč

již nejsou jejich požadavky uspokojovány, snaží se své požadavky zvyšovat, to může vést až ke kolapsu systému. **Nápravy, které selžou**

Je podobný přesunu břemene. Také zde se pozornost při řešení problému věnuje příznakům, které problém má. Také zde je velice malá pozornost věnována fundamenálnímu řešení. V tomto případě však dochází k tomu, že se příznaky problému zhoršují tím, jak se pokoušíme o jejich nápravu. Aplikované nápravy vedou k zhoršení stavu, problémem jsou nezamýšlené důsledky nápravy, které existující problém ještě zhoršují. Někdy se příznaky problému na čas zlepší, ale v budoucnu se vrací ve větší míře. V tomto archetypu hraje velkou roli také zpoždění, ke kterému zde dochází, právě větší časová prodleva mezi zhoršením příznaků a pokusem o nápravu znemožňuje vidět a uvědomit si, že mezi oběma situacemi existuje kauzální vztah.

Růst a nedostatečné investice

Je založena na archetypu Meze růstu. „*Archetyp se stává skutečností v situaci, kdy růst dosahuje limitu, který může být překonán pouze v případě realizace investic do kapacit organizace*“ (Bureš, 2007, 76). Systém, který se dostal za svou mez, se snaží situaci řešit snížením výkonnostních standardů, to potom sníží i ochotu investovat. Celá situace míří k snižování výkonnosti, což následně odůvodňuje snižování investic. Tento systémový archetyp nás vede k tomu, abychom plánovali limity. Upozorňuje však také na neschopnost uspokojit požadavky v průběhu dlouhého období, které je založeno na konstantním úpadku názoru organizace na sebe samu a na své schopnosti.

Náhodní protivníci

Dvě strany se spojí za účelem maximalizace svých silných stránek a minimalizace slabých. V průběhu času však jedna strana (A) podnikne krok, který ta druhá (B) považuje za překročení společné dohody. Taková akce může být vnímána jako zvýhodnění první strany A (která krok podnikla), nebo také oslabení spolupracující strany B (která krok vnímá jako útok). Situace vede ke konfliktu a sporům, ublížená strana B nechce diskutovat, má pocit, že by byla jen dál klamána, namísto toho podnikne odvetou akci. Touto odvetnou akcí je však dotčena první strana A, která svou akci nepodnikla se zlým úmyslem. V důsledku svých pocitů se také strana A rozhodlá k dalším protiakcím, situace má tendenci gradovat. Strany jakoby nejsou schopné využít vyrovnávacích zpětných vazeb, které by eskalaci zastavily. U tohoto archetypu existuje menší zpoždění v čase. Tento archetyp ukazuje sílu mentálních modelů, které ovládají každou ze zainteresovaných stran. Tento archetyp říká, že pokud si jedna strana desinterpretuje akce partnera, začne být vztah nahlodáván podezřívavostí a nedůvěrou.

Pokud se obě strany nepokusí upravit své mentální modely, na základě kterých se v této situaci rozhodují, mohou ztratit výhody plynoucí z partnerství.

Princip přitažlivosti

Je podobný archetypu „*Mezi růstu*“, ale věnuje větší pozornost zpomalovacím akcím. Pokud již reflektujeme Meze růstu, pak dalším zásadním rozhodnutím je to, kterým limitům budeme věnovat pozornost jako prvním. Vytyčeným cílům stojí v cestě nejen meze růstu, ale také zpomalovací akce, tomu je potřeba věnovat pozornost. Ve své podstatě jde o boj se stále se zvyšující komplexitou, kterou je nutné v praxi zvládat. Základní pro úspěšné zdolání nástrah zpomalovacích akcí i mezí nejsou jen znalosti (představují přechod z jednotlivých částí k celku), ale také porozumění (je chápáno jako přechod od celku k jednotlivostem).

Popis systémových archetypů umožňuje nahlížet a popisovat procesy probíhající uvnitř systémů. Jde o jeden z nástrojů, který umožňuje zachytit dynamiku uvnitř systémů a slouží k diagnostice problémů i prognózám vývoje. Systémové archetypy velice dobře vystihují nejen situaci uvnitř rodin, ale věnují také pozornost vnějším vztahům. V dalších částech práce budou systémové archetypy využívány jako opora pro pochopení dění v romské rodině a k zvýšení teoretické citlivosti při analytickém zpracování materiálů.

2. Problémovost

2.1 Proces jako systém

Latinskému výrazu *processus* odpovídá v češtině hned několik slov, jedná se o *postup*, *pochod* či *vývoj*. Podstata tohoto výrazu spočívá v důrazu na postupnou proměnu směřující k vyšší kvalitě, přičemž výraz *postup* klade důraz na existenci určitého jasně definovatelného řádu, dle kterého vývoj chápáný jako *pochod* k vyšším formám probíhá. Má-li být proces chápán jako systém, je potřeba chápat systémové změny za pomoci elementů a jejich vazeb. K tomu slouží definování dočasných – přechodných elementů, které se transformují na požadované výstupy (Haaf, Bikker, Adriaans, 2002 In Hubálovský, 2011, 41). Transformace jsou provedeny za pomoci permanentních elementů. Tyto permanentní elementy mají povahu vnitřních elementů, naproti tomu dočasné elementy jsou výstupní a pro systém hraniční, protože vstupují do interakcí s okolím. Proces jako systém tedy můžeme popsat za pomoci:

- vstupů, tj. dočasných elementů, které vstupují do interakcí;
- transformace, během které jsou dočasné elementy pod vlivem permanentních elementů modifikovány;
- výstupů, které chápeme jako transformované dočasné elementy.

Následně je proces možné definovat jako „...sérii transformací vedoucích ke změně vstupních elementů, ve smyslu změn jejich charakteristik (umístění, forma, rozměr, orientace, funkce, účel, vlastnost...) na elementy výstupní. Jedná se tedy o posloupnost stavů nějakého systému.“ (Hubálovský, 2011). Reálné procesy jsou vždy do jisté míry stochastické, byť je pro účely vědy žádoucí popisovat některé systémy jako deterministické a statické. V pedagogice se nejčastěji setkáváme s plánovanými procesy, jejich zákonitost není dána vlastnostmi systému, ale tím co do nich vložíme sami. Chápeme-li edukaci jako proces a tento nahlížíme optikou systémového přístupu, pak pro lepší porozumění edukační reality potřebujeme definovat obsah i roli výstupních i vstupních elementů. Příkladem může být sociálně edukační práce s rodinou. Permanentními prvky jsou členové rodiny a pracovníci v pomáhajících profesích. Dočasné elementy jsou soubory postupů, které jsou při práci s rodinou využívány. Okolí systému je mikro, lokální, regionální a makro prostředí pomáhající instituce i rodiny. Jak členové rodiny, tak pracovníci využívají určité jim dostupné dočasné elementy. Tyto elementy jsou hraničními prvky celého systému procesu

vzájemné spolupráce a jako takové podléhají změnám. Tyto změny jsou určovány vlivy okolí systému, ale také působením permanentních prvků. Vlastnosti dočasných elementů jsou formovány podobou a charakterem interakcí s okolím, současně však vstupují do interakcí s permanentními elementy systému a zde napomáhají měnit vlastnosti těchto elementů. V našem příkladu to znamená, že idea, strategie, i forma edukace a komunikace, které se vyskytují v systému, jsou formovány a do jisté míry i určovány vlivy okolí. Prostřednictvím dočasných elementů, které v sobě vždy nesou stopu hraničních interakcí, je proměňována osobnost členů rodiny i pracovníků. Jejich proměny potom spouští řetězec proměn celého systému. Problémy, které vznikají při vzájemné spolupráci rodiny a pomáhající instituce, pramení z toho, že baterie dočasných prvků systému je jeho permanentními prvky rozdílně vyhodnocována, nebo dokonce dojde k zablokování některých dočasných prvků a permanentní prvek je nemůže nebo neumí využívat. Pro účely modelu předpokládejme, že ve velmi omezené míře mají hraniční prvky dočasně statický charakter, což ve skutečnosti nemají. Pod vlivem upřednostňovaných obsahů, forem, atmosféry, způsobu komunikace dochází k osobním proměnám členů rodiny i pracovníků. Tyto změny mají za následek další proměnu obsahů, forem, atmosféry, způsobu komunikace. Současně však podléhají dočasné elementy proměnám pod vlivem prostředí, které určuje prioritní oblasti a významně ovlivňuje jejich charakter. Např. před rokem 1989 byl obsah, forma i atmosféra zcela odlišná než dnes a než tomu bude za 50 let. Pokud nastane situace, kdy opakovaně dochází k výpadkům funkčnosti systému a plánovaný cíl není naplňován, je možné hovořit o problémové situaci, kterou se systém snaží v rámci svých možností řešit. Také způsoby řešení však přinášejí mnohá úskalí a vzniklý problém mohou posilovat nebo odsunout jeho eskalaci v čase. Potíže systému často souvisejí se systémovými archetypy, o kterých jsme hovořili výše. V našem příkladu by např. systémový archetyp *Přesun břemene* mohl probíhat následovně: Při vzniku problému v komunikaci by oba permanentní elementy přijaly opatření pouze na úrovni symptomatického řešení. Častý nesoulad a konflikty by řešily omezením vzájemných styků. Okolí systému by takové řešení podporovalo tlakem na potřebu rychlého řešení neúnosné a eskalované situace. Systém by však došel do stavu, kdy došlo k vážnému omezení interakcí na úrovni dvou stěžejních prvků. Současně tato situace přináší i to, že nedochází k dostatečným proměnám a přizpůsobením permanentních prvků. Systém je dočasně „zakonzervován“ následky takového řešení se objeví v čase. Trhliny vzájemných interakcí, které touto

situací vzniknou, v dlouhodobém horizontu problém umocní a budou další překážkou řešení.

2.2 Problém jako proces

Všechny systémy musejí čas od času řešit problémy, které vznikají na základě jejich dynamické povahy, nových požadavků okolí, ale také z podstaty jejich fungování. V okamžiku, kdy systém uvízne v dlouhodobé a až chronické neschopnosti problém vyřešit, mluvíme o problémové situaci, problémovém spoji apod. Výraz problémový nemá v tomto pojetí pejorativní význam, jde o označení stavu, který narušuje funkčnost systému. Podobně jej chápeme také v běžném životě, pouze v kontextu spojení s jedincem nebo rodinou se takové sousloví stává nekorektním. Při užití označení „problémový“ v souvislosti s Romy pak vznikají konotace, které jsou sociálně i lidsky nepřijatelné. Tento příklad ukazuje jak významný je vliv okolí na systém a do jaké míry ovlivňuje dočasné elementy. Význam, který nabývá propojení problémovosti a příslušnosti k minoritní skupině, je pod vlivem historických zkušeností nepřijatelný. Tím ovšem výrazně ovlivňujeme podobu dočasných hraničních prvků námi zamýšleného modelu romské rodiny a jejího výchovného působení. V okolí systému dochází k rozcházejícím se interpretacím vzniklé problémové situace, zatímco v mikroprostředí jsou aktéři systému jednostranně označováni za problémové. Tento diskurz volí laici účastníci se situace, ale někdy také pomáhající profesionálové. Makroprostředí takové označení často nepřijímá a dementuje. Tato situace pochopitelně ztěžuje hledání řešení vzájemných problémů vznikajících při práci pomáhajících profesionálů. Hraniční elementy se na základě informací z okolí modifikují. Pokud jsou informace okolí nejasné, dvojznačné či zmatené bude přizpůsobivost celého systému výrazně narušena. Cílem tohoto textu není snaha o „sjednocení“ informačních sdělení. Autorka chce pouze upozornit na všechny aspekty problému vzájemných vztahů romských rodin, laické veřejnosti a pomáhajících pracovníků, které je možné odhalit, použijeme-li systémový náhled. Současný stav, kdy se o problémech, které při komunikaci s Romy vznikají, mlčí a tyto se tak stávají hůře uchopitelnými, způsobuje vleklé problémy, systém není možné nastavit novým způsobem, neexistuje dostatečná iniciace proměny dočasných prvků. Do jisté míry se dá hovořit o uvíznutí v „mrtvém bodě“. Aby bylo možné popsat stávající stav a nastínit jeho možná řešení, rozhodla se autorka práce pracovat v rámci předkládaného modelu procesu vzájemných interakcí romských rodin a pomáhajících pracovníků s termíny problém – problémový. Připouští

tak určité spektrum potíží a komplikací, které ve vzájemných vztazích existují. Připustíme-li existenci určitého problému a problémových spojů v našem procesním modelu, je potřeba zaměřit se hlouběji na podstatu tohoto problému. Nejen proces, ale také samotný problém je možné nahlížet z pozic systémového uchopení. V takovém pojetí jde o jeden z nejsložitějších systémů a přistupuje k němu stejně jako k modelování systému procesu (Hubálkovský, 2011, 45-46).

Hovoříme-li o problému a chápeme-li jej jako dynamický systém, pak jej můžeme definovat následovně: jde o systém složený z dočasných hraničních elementů interagujících s okolím. Okolí vyše podnět, který nastaví hodnotu hraničních prvků na hodnotu „nevyřešeno“. To vede k situaci, která iniciuje permanentní elementy k potřebě stav řešit, dojde tedy ke změně uvnitř celého systému. Permanentní elementy působí na dočasné elementy ve smyslu vyřešení nežádoucího stavu. (Hubálkovský, 2011, 47-48). Nejedná se přitom o jednorázový proces, řešení problémů probíhá na základě mnohačetných zpětných vazeb, které určují směr nových spojů a vazeb mezi permanentními a dočasnými elementy.

Za vstupní elementy považujeme požadavek na řešení, za výstupní potom model řešení problému. Permanentním elementem je i zde osoba řešitele. Dočasnými vstupními elementy jsou: závada či překážka; potíže; výzva nebo otázka; nechtěná situace či stav. Výstupními dočasnými elementy jsou: návrh na odstranění závady nebo překážky; rozuzlení potíží; odpověď na otázku či výzvu; řešení stavu či situace (Levin, Goldstein, 1987 In Hubálkovský, 2011). Mezi okolní vlivy řadíme: neprůhlednost nejasnost situace; mnohonásobné cíle; složitost celého systému i okolí; dynamiku (Döner, 1996 In Hubálkovský, 2011).

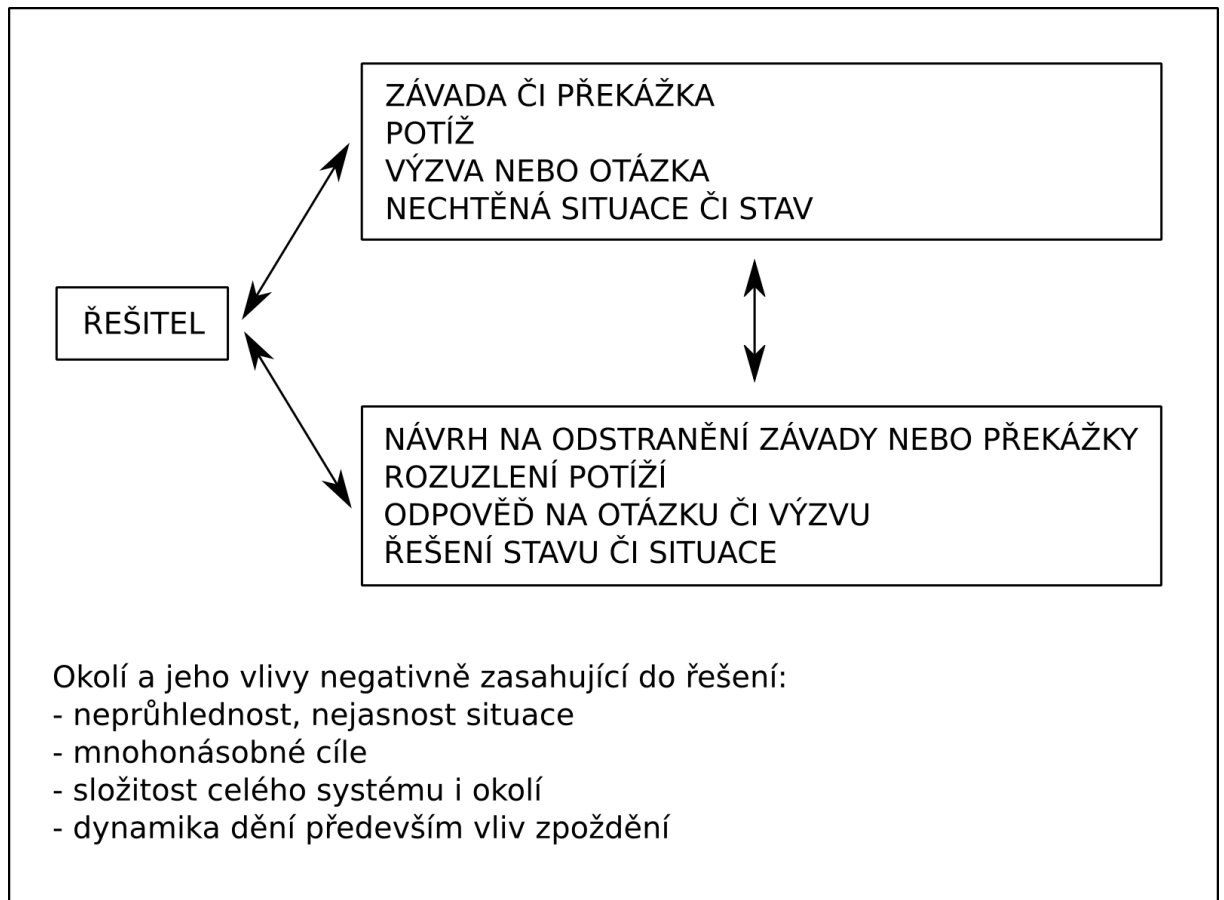
Při řešení takto nahlíženého problému je zapotřebí věnovat pozornost **zprůhlednění situace**, v našem případě se jedná především o dořešení problému s rozcházející se terminologií, kdy na jedné straně laici a lidé v každodenním kontaktu s Romy hovoří o jejich „problémovosti“ a na straně druhé odborná veřejnost či politická reprezentace tento termín zcela vypouští a nevěnují tomuto aspektu pozornost, případně jej posouvají do jiných přijatelnějších rovin (např. rizikovost, ohrožení, rodiny ve stresu). Následně je potřeba věnovat pozornost **přesnému vymezení cílů**, jak již bylo řečeno, volba cílů vytváří určení celého systému, při řešení problémového stavu je pak zapotřebí jasně stanovit reálně dosažitelné cíle a současně určit jejich vnitřní provázanost a hierarchii. Dále je nezbytné pokusit se **uspořádat složitost vztahů** a proměn systému, přičemž je potřeba brát v potaz, že nikdy nebudeme schopni podchytit

komplex všech vztahů a proměn. V této fázi je na místě zvažovat využití IT technologií, které jsou dnes již na takové úrovni, že co do zpracování variability vstupů dovedou modelovat mnohem efektivněji nežli člověk. V neposlední řadě se musíme zabývat i nejsložitějším aspektem celého řešení, kterým je **dynamika probíhajících** dějů. Všechny ostatní aspekty systému bylo možno pracovně znázornit v statické podobě, uvažovat o dynamických dějích v rámci statického pojetí je však velice obtížné. Přesto musíme umět definovat možná řešení a tyto modely by měly reflektovat posuny v čase, ke kterým dochází. Pro potřeby této práce jsou využívány systémové archetypy, které nastiňují určité směry vývoje systémů v čase (viz výše).

Pokud oba nastíněné modely (model procesu a procesu jako problému) překryjeme, získáme komplexnější obraz reálného řešení problémů z pohledu systémové teorie. Pak řešiteli problémové situace jsou pomáhající pracovník a rodič, tito využívají dostupnou baterii dočasných prvků procesu (způsob komunikace, obsahy, formy práce, atmosféra...) za jejich pomoci realizují interakci s prostředím. S využitím dočasných elementů procesu nastavují permanentní elementy (tj. řešitelé problému) návrh na: odstranění závady nebo překážky; rozuzlení potíží; odpověď na otázku či výzvu; řešení. Tyto návrhy následně projdou zpětnovazebnou smyčkou, aby byly v dalším kole modifikovány do nových funkčnějších podob. Celý proces hledání vhodného řešení pro systém může komplikovat charakter informací a interakcí s okolím, jde především o neprůhlednost, nejasnost, mnohonásobné cíle, složitost a dynamiku dění v realitě. Popsaný model přístupu a řešení problému z pohledu systémových východisek ilustruje následující schéma.

Obrázek č. 1 Systém jako problém

Stěžejní pro pochopení problému jako systému je uvědomění, že **hledáme řešení pro systém, nikoli pro jeho elementy**. Dále také fakt, že **dočasné elementy**, ať už na úrovni vstupních či výstupních stavů, **představují nástroje proměny permanentních prvků, nejsou samy o sobě řešením stavu**. Na tento aspekt řešení problémů se v praxi často zapomíná. Cílem řešení nemá být úleva pro některý z permanentních prvků, to by odpovídalo archetypální situaci *Eroze cílů* (viz výše). Dočasné elementy jsou využívány tak, aby vytvořily **podmínky pro fungování systému s využitím jeho stávajících komponentů**. Teprve v procesu interakcí s dočasnými postupy řešení se **proměňují vlastnosti vnitřních prvků**. Tato proměna není cílem celého procesu odstranění problémů, jde jen o **výsledek procesů, které v systému přirozeně probíhají**. **Hlavním cílem všech snah je fungující systém**. Ve světle těchto zjištění je potřeba si uvědomit, že **vnitřní prvky se proměňují na základě toho, s čím jsou konfrontovány, nikoli na základě své esenciální podstaty**. Chceme-li porozumět tomu, proč nejsou permanentní elementy schopny proměny, která by vytvořila

podmínky pro fungující systém, musíme analyzovat stav jejich vztahů a procesů s dočasnými prvky.

V této práci se autorka pokusí model systému jako problému aplikovat na situace, které vznikají při kontaktech romských rodičů s okolím, především s institucemi a pomáhajícími pracovníky. **Nejprve se pokusí o zprůhlednění situace**, k tomu poslouží nejčastěji užívané koncepty, které jsou v odborné literatuře zmiňovány v souvislosti s rodinami, které nedovedou adekvátně reflektovat požadavky sociálního prostředí. V zahraniční literatuře je to především koncept multiproblémových rodin a v českém prostředí jsou to klasifikace vycházející z funkčních hledisek a koncept sociálního vyloučení. Dále bude pozornost věnována specifikům života romské rodiny a jejímu výchovnému a formativnímu vlivu na dítě. **Následně se pokusí uspořádat složitost vztahů systému a zachytit dynamiku probíhajících dějů**, k tomuto záměru využije zvolenou metodologii výzkumu, především její závěrečné postupy, pracující s maticí podmiňujících vlivů a časoprostorovou dimenzí kategorií.

3. Rodiny problémové a mnohoproblémové

3.1 Problémovost v české odborné literatuře

V české odborné literatuře není a nebyla tématu problémovosti věnována taková pozornost jako v zahraničí³. Výjimku tvoří dílo průkopníka sociální pediatrie u nás Jiřího Dunovského, který rozdělil rodiny do čtyř typů: funkční, problémová, dysfunkční a afunkční. Funkční rodina je charakteristická tím, že poskytuje dítěti podmínky pro optimální vývoj. **Pokud se vyskytnou závažnější poruchy některých nebo všech funkcí, které však vážněji nenarušují rodinný systém nebo vývoj dítěte, mluvíme o problémové rodině.** Rodina je však ještě stále schopna tyto problémy řešit vlastními silami, nebo za pomoci vnějších vlivů. Dysfunkční rodina vážně ohrožuje vývoj dítěte a systém rodiny, zde je již nutná odborná pomoc. Čtvrtým typem je afunkční rodina, která ohrožuje vývoj dítěte natolik, že jediným řešením je odnětí dítěte, rodina neplní základní funkce, její systém je významně narušen. Hodnocení funkčnosti spojuje Dunovský s čtyřmi funkcemi: biologicko-reprodukční, ekonomicko-zabezpečovací, emocionální a socializačně-výchovnou (1986). Koncepty rodinných selhání orientující se na funkčnost systému rodiny byly české odborné veřejnosti známy ještě před klasifikací vytvořenou Dunovským. Tématu funkčnosti se věnovali Březinová (1950), Nedělka (1965) či Šolcová (1976, 1979), uvedení autoři propojovali téma s potřebami socialistické společnosti. Většina modelů funkčnosti, užívaných u nás i v zahraničí, však vychází z konceptu rodinných funkcí, jehož autorem je Ogburn (1938), ten se ve své práci zamýšlel nad proměnami rodinných funkcí v americké společnosti. Tyto proměny chápal jako důsledek industrializace a technického pokroku. Ogburn hovořil o těchto sedmi funkcích: ekonomicko-produktivní, ochranné, edukační, religiozní, rekreační, přiřazující status a citové (In Zastrov, 2009, 180). Také dnes představuje klasifikace dle funkčnosti jednu z hlavních hodnotících charakteristik. Autorů, kteří koncept klasických funkcí moderní rodiny využívají, je napříč obory mnoho (Matějček, 1991; Kraus, 2008; Šulová, 2011). Společenský obrat však přinesl úpravu terminologie, od devadesátých let se již s pojmem problémové rodiny v české odborné literatuře téměř neseťkáváme⁴, dnes se vymezení funkčnosti dělí pouze do tří typů.

---

³ Termín problémovost se objevoval především v literatuře britské a holandské, pojem se užíval od čtyřicátých let a začal ustupovat ve prospěch konceptu mnohoproblémovosti v šedesátých letech.

⁴ V zahraničí především v britské a evropské literatuře je problémovost jako termín opuštěna v šedesátých letech.

Nově, ale v jiných souvislostech se s termínem problémovost setkáváme v práci Zdeňka Heluse, i zde je východiskem funkčnost rodiny. Jednotlivými typy jsou: rodiny stabilizovaně funkční; funkční rodiny s přechodnými, více či méně vážnými problémy; problémové rodiny; dysfunkční rodiny a afunkční rodiny. Rodiny přechodně čelící problémům vymezuje tento autor jako rodiny, které dovedou nastalé problémy řešit vlastními silami, umožňuje jim to reflexe problémové situace, které jsou členové schopni. Spouštěčem problémů přitom mohou být jak osobní charakteristiky členů rodin, tak vnější okolnosti, nebo nápor tíživých životních situací. Mezi problémové rodiny autor řadí rodiny s následující charakteristikou: „Zde už nejde jenom o to, že rodina má problémy, ale že je zproblematizováno plnění jejích funkcí. Členové rodiny čelí krizi a hrozbě rozpadu, vyvíjejí úsilí dát věci do pořádku, když jejich síly nestačí, hledají pomoc, která je ale účinná jenom dočasně.“ (Helus, 2007, 152). Helusova typologie se orientuje především k vnitřním problémům rodin. Pro bližší specifikaci problémů rodin vytvořil autor podrobnější profilaci problémově zatížených rodin, řadí sem rodiny: nezralé, přetížené, ambiciózní, perfekcionistické, autoritářské, protekcionistické, liberální, odkládající, disociované. Podobnou klasifikaci nabízí také Mlčák, který výčet rozšířil o rodiny nevlastní, rodiny v rozvodu, a v Matouškově pojetí také o rodiny neklinické a klinické. Detailní pohled na charakteristiky rodin odhaluje příklon rodinných potíží k určité oblasti. Pro další práci bude autorka pracovat s modelovým uspořádáním, které pro potřeby této práce vytvořila. Vycházíme-li z Helusovy a Mlčákovy typologie a dále ji rozpracujeme, získáme následující přehled rodin:

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem je osobnost rodičů:

Nezralé

Mladí manželé selhávají vlivem svých nevyrovnaných postojů v rodičovské péči o dítě. Dítě je chápáno spíše jako rušivý než spojující faktor rodiny. Rodiče jsou ekonomicky, ale i psychologicky závislí na svých rodičích. Jsou také nezralí v oblasti životních hodnot, citů a zkušeností. Mají sociální, ale i ekonomické problémy.

Odkládající

Rodina je charakterizována snahou rodičů přenášet výchovné povinnosti jinam. Děti jsou vlivem zátěže rodičů, jejich nezralosti či vlivem vleklé manželské krize často svěřovány příbuzným nebo jiným osobám. To vede k narušení jejich optimálního psychosociálního vývoje a vzniká riziko citové subdeprivace či deprivace.

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem jsou tlaky společnosti, se kterými se rodiče neumí vyrovnat:

Přetížené

Rodina je charakteristická dočasnou disproporcí mezi situačními požadavky a adaptivními možnostmi rodiny je zvládat. Zdrojem tohoto rozporu jsou konflikty v rodině, mezi manželi, s příbuznými, v zaměstnání, se sousedy, s dětmi, neprospěch dítěte a mnoho jiných sociálních a ekonomických obtíží. Nadměrná zátěž má negativní dopad na všechny členy rodiny včetně výchovy dětí. O výchovu dětí mají rodiče zájem, i když se jim vymyká z rukou.

Ambiciózní

Jeden z rodičů se projevuje nadměrnou snahou o úspěšnou seberealizaci (studium, sport, luxus). Děti jsou po materiální stránce dobře zajištěny, ale citově strádají, aniž by příčiny strádání chápaly. Nejen rodiče, ale také děti jsou nespokojeni. Rodiče se postupně dostávají do bludného kruhu snahou o stále vyšší materiální či společenský standard.

Disociované

Zde jsou narušeny vnitřní i vnější vztahy. Tento typ představuje propojení neschopnosti čelit nárokům vnějšího prostředí a vnitřních problémů rodiny. Důvodem je dlouhodobá krize, napětí, rozvod, zanedbávání domácnosti, alkoholismus či prostituce. Následky u dětí jsou vážné projevy maladaptace (neschopnost se přizpůsobit novým životním podmínkám) a psychické strádání.

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem jsou nevhodné výchovné postupy a celkový rodičovský přístup k dětem

Perfekcionistické

Rodiče i děti jsou neustále pod tlakem, jehož příčinou je dosažení co nejvyšších a nejdokonalejších výkonů. Tato tendence zpravidla nebývá v souladu s reálnými schopnostmi a možnostmi členů rodiny. Rozpor vytváří v soužití rodiny chronickou zátěž. Důsledkem bývají úzkost, nejistota, agrese či ztráta duševní rovnováhy.

Autoritářské

Autoritářská rodina se vyznačuje cílevědomým potlačováním spontaneity o osobní autonomie členů rodiny. Důvodem jsou permanentní příkazy a zákazy ve smyslu slepé poslušnosti. Děti jsou vychovávány represivním systémem s širokou škálou trestů, od ponižování a ironie až po fyzické násilí. Tento výchovný styl děti frustruje, vede k

apatii, rezignaci, negativismu či agresi. Autoritářské tendence se promítají do výchovného stylu dětí, když se samy stávají rodiči.

Protekcjonistické

Dítě je vychovááno ochranářsky a je rozmazlováno. Děti jsou zbavovány přirozené odpovědnosti za své chování, ovládají rodiče a ti se jim podřizují. Okolní svět je vnímán jako nepřátelský, ve kterém se děti snadno zraní a budou bezmocné a nesamostatné. Děti pak mají pocity bezmocnosti vůči světu, brzdí se jejich snaha o překonávání sebe samých a narušuje se jejich pozitivní vztah k okolí.

Liberální

Rodina je typická chaotickým uspořádáním soužití s nejasně vymezenými pravidly vzájemného styku členů. Děti jsou vychovávány improvizálně, mají přemíru volnosti, ale také nedostatek životního programu. Výsledkem jsou u dětí nežádoucí sklony k egoismu, lenosti, pohrdání autoritami a asociálním sdružováním.

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem jsou náročné životní situace:

Nevlastní rodina

Jedná se o novou rodinu či nové partnerství vzniklé po rozvodu. Existuje zde rozpor mezi vytvářející se novou rodinnou tradicí a přetrvávajícím vlivem tradicí dřívější rodiny. Děti střídají pobyt v obou rodinách a jsou pod vlivem dvou různých výchov a norem. Děti se také obtížně vyrovnávají s pocity rozštěpené loajality mezi vlastním a nevlastním rodičem, trpí pocity viny a úzkosti, které se projevují neurotickými projevy či poruchami chování.

Rodiny v rozvodu

Jedná se o rodinu, která aktuálně řeší rozpad partnerství rodičů. Členové rodiny jsou pod psychickým tlakem, a to dokonce i děti, které jsou do konfliktů přímo i nepřímo zavlékány. Často se jeden rodič snaží o vytvoření koalice s dětmi, aby „potrestal“ odcházejícího partnera.

Klinické

Pro tuto rodinu je typický kontakt s odborníky, poskytujícími terapeutickou či sociální pomoc. Rodiče nebo děti mívají různé druhy smyslového, tělesného a duševního postižení. Jde např. o rodinu s mentálně retardovaným dítětem, dítětem s lehkou mozkovou dysfunkcí či poruchami chování. Dospívající dítě může být delikvent nebo toxikoman. Může se také jednat o rodinu s dospělým patologickým hráčem či alkoholikem.

Neklinické

Tento typ spojuje nepříznivou životní situaci s osobními charakteristikami rodičů, které svou povahou iniciují vznik náročných situací. Patří sem např. romské rodiny, uprchlické rodiny, rodiny neúplné nebo rodiny svobodných matek. Rodiny zanedbávající či týrající děti. Rodiče mají narušenou osobnost. Děti vlivem agresivity, fyzického nebo sexuálního zneužívání trpí závažnými poruchami duševního a tělesného vývoje. Patří sem také psychologicky vážnější problém, a tím je nevšímavost rodičů k základním tělesným a zejména psychickým potřebám dětí. Výsledkem je pak psychická deprivace či subdeprivace (Mlčák, 1996; Helus, 2007).

V představené typologii rodin jsou našemu tématu nejbližší rodiny, jejichž problém souvisí s požadavky společnosti a rodiny, které čelí náročným životním situacím, především pak rodiny disociované a dále rodiny klinické. Podrobněji se propojení romských rodin a klasifikace problémových rodin budeme věnovat dále.

3.2 Romové a pojetí problémových rodin

Jak již bylo uvedeno, romské rodiny se v minulosti i dnes stávaly předmětem sociální pomoci. Při bližším pohledu na představené modely problémových oblastí života rodiny, znalosti praxe sociálních pracovníků, ale i života uvnitř romské komunity či rodiny je možné profilovat oblasti, ve kterých se problémy romských rodin nejvíce překrývají s rodinami u nás řazenými k typu problémových rodin. Dunovského typologie funkčnosti rodin byla provázána s dotazníkem (DFR), který se řídil osmi kritérii: složením rodiny; stabilitou rodiny; sociálněekonomickou situací vycházející z věku, rodinného stavu, vzdělání, zaměstnání rodičů, bydlení a příjmu rodiny; dále dotazník hodnotí osobnost rodičů, jejich psychický a celkově zdravotní stav, úroveň společenské adaptace; osobnost sourozence; osobnost dítěte; zájem o dítě; péči o dítě (Dunovský, 1986). Romské rodiny dosahovaly velice nízkých skóre, zmíněný dotazník nereflektoval jejich kulturní specifika, mezi která patří např. nízký věk matek, společné bydlení, péče o dítě rozdělená mezi více členů domácnosti či nesezdaná partnerství, to vše byly aspekty péče, které snižovaly šance romských rodin dosáhnout lepšího hodnocení. Stejně tak jako byly dříve romské rodiny odsouzeny k nižšímu skóre, neobstála by ani velká část soudobých rodin. Tato skutečnost dobře ilustruje proměnlivost charakteru společenských požadavků. A právě v této oblasti mají problémové/ mnohoproblémové rodiny nejvíce obtíží. Dochází k tomu, že nejenže

nemají jasnou představu o požadavcích okolí po několik generací, ale současně také nejsou schopny reflektovat někdy prudké společenské změny. Při podrobnějším pohledu na popis jednotlivých typů problémově zatížených rodin je však patrné, že je možné nalézt shodu mezi jejich popisem a životem některých romských rodin.

Nezralost patří k velice častým problémům mladých romských rodičů. Situace je způsobena svébytně nastavenou strategií výběru partnerů a specifickým přístupem k sexuální výchově dospívajících. Téma sexuality je v romských rodinách silně tabuizováno (Poláková, 2014, 18), první sexuální zkušenosti jsou mladými na jedné straně tajeny, není tedy možné mladým dívkám doporučit antikoncepci. A na straně druhé si mladí lidé uvědomují, že rodičovství je doslova katapultuje ze světa dětí do světa dospělých. Dítě dovede rychle proměnit jejich status v komunitě a současně také stvrzuje partnerský svazek. Všechny uvedené aspekty vedou v praxi k tomu, že mladých romských rodičů je v komunitách stále velké procento. Mladým lidem chybí také profesní orientace, jako je tomu u majoritní mládeže, život není orientován k profesnímu růstu nebo spotřebě na základě prací získaných zdrojů, orientuje se na atributy uznávané uvnitř komunity. Rodičovství je mezi Romy stále vnímáno jako jedna z nejvyšších hodnot. Byť je pro mladé Romy rodičovství atraktivní, často dochází v praxi k tomu, že péči o jejich první dítě přebírají rodiče, a to často v plném rozsahu (Hübschmanová, 1999). Není výjimkou, že skutečnou rodičovskou roli v praxi začnou mladí Romové naplňovat až při dalších dětech. Prvorození však zůstávají i po „zplnomocnění“ rodičů v péči prarodičů. K přebírání rodičovských rolí dochází především tam, kde je věk rodičů dítěte pod zákonnou hranicí a rodině hrozí umístění dětí do specializovaných zařízení. S problémem nezralosti úzce souvisí také další z typů rodin, kterým je rodina *odkládající*. Problém umístění romských dětí do dětských domovů je nechtěným dědictvím minulého sociálně politického uspořádání naší společnosti. Mnohá rodinná pouta byla tímto způsobem zpřetrhána, celé generace Romů tak ztratily možnost identifikace se vzory rodičovského chování. Byť bylo odebrání dětí v minulosti násilné, dnes skutečně dochází i tomu, že rodiče dobrovolně přenášejí péči o děti na stát (Říčan, 1998)

Dalším typem je rodina *přetížená*, ta je charakterizována dočasnou disproporcí mezi situačními požadavky a adaptivními možnostmi rodiny je zvládat. Mluvíme-li o přetížení, často si představíme spíše přetížení, jehož zdrojem je pracovní vypětí, finanční náročnost obstarávání základních potřeb, zvláště bydlení apod. Vyjdeme-li však z obecného popisu tohoto typu rodiny, kterým je disproporce mezi situačními

požadavky a adaptivními možnostmi rodiny, je na první pohled patrné, že romské rodiny patří mezi silně přetížené rodiny. I když jsou jejich adaptivní schopnosti vysoce rozvinuté, přes to se i v nich síla neúměrného tlaku projevuje. Romské rodiny jsou závislé na sociální pomoci státu, to je však plně nezbavuje existenčních problémů, sociální pomoc jim zabezpečuje pouze přežití, nikoli důstojné podmínky k životu. Situaci přesně vystihl starosta jedné z největších romských osad na Slovensku, ve které žije kolem tří tisíc Romů a jen stovka neromů: „...každé ráno se nám tady probouzí sedm set chlapů, kteří nemají čím nakrmit početnou rodinu a vyjdou ven hledat zdroje...“.⁵ Problém přetížení úzce souvisí s celkovým nastavením hodnot a norem ve společnosti a z nich vycházejících požadavků na sociální role. Pokud však člen minority nemůže vstoupit do společensky přijatelných rolí (zaměstnanec, souseda apod.), orientuje se často pouze na atributy, které tyto role reprezentují. Jakoubek v této souvislosti zmiňuje právě romské rodiny, které se silně orientují na materiální hodnoty reprezentující určitý společenský status (2004). Při práci s Romy se pracovníci často setkávají s jejich silnou potřebou demonstrovat za pomoci materiálních prostředků svou příslušnost k společenskému prostředí a také za jejich pomoci utužují svůj status uvnitř romské komunity. Příkladem takových předmětů jsou automobily, jejichž značky se často rozcházejí s reálným společenským statutem jejich vlastníků (velmi oblíbené BMW), v devadesátých letech se takovým atributem společenské účasti stal satelit. Mezi položky, které jsou dostupné většině Romů, jde potom o značkové oblečení (nezbytností se stává především v období puberty a adolescence), v dětském věku je to především konzumace Coca-Coly, chipsů a hamburgerů. Autorka této práce se domnívá, že tam kde nemohou členové rodin naplnit očekávání sociálního prostředí na plnění jejich sociálních rolí, demonstrují alespoň svou schopnost dosahovat statusově profilované atributy. Tlak, ke kterému to vede uvnitř rodiny, není o nic menší než tlak na plnění sociální role zaměstnaných rodičů. Romské rodiny žijí často na hranici chudoby, pořizování nákladných atributů sociální prestiže je pro ně velice náročné. S přetížením rodiny, která se snaží ustát tlak sociálních i životních situací, souvisí další z typů problémově zatížených rodin, kterými jsou rodiny *disociované*. Zde již dochází k narušení vnitřních i vnějších vztahů, ale zásadním způsobem jsou také nedostatečně naplňovány základní úkoly rodiny, role vně i uvnitř rodiny jsou zastávány nevhodně a v rozporu s očekáváními. V důsledku této situace jsou především u dětí sledovány

---

⁵ Záznam z terénního deníku dokumentuje setkání autorky práce se starostou při terénním šetření v romských osadách

maladaptační projevy. Právě ve chvíli, kdy se problémy rodiny promítají do života dětí, se rodiny stávají předmětem sociální pomoci. Matoušek v této souvislosti hovoří o *klinických* rodinách (viz výše). V případě romských rodičů patří mezi nejčastější důvody péče odborníků fakt, že dítě jednalo delikventně.

Posledním typem jsou rodiny *neklinické*, tento typ spojuje nepříznivou životní situaci s osobními charakteristikami rodičů, které svou povahou iniciují vznik náročných situací. Mezi tyto rodiče řadí Mlčák také romské rodiny. Mezi osobní charakteristiky rodičů tak může patřit agresivní vzorec jednání, nezralost či přítomnost deviantního směřování osobnosti rodiče. Některé problémové rodiny se vyznačují narušenými vztahy uvnitř rodiny, neschopností členů rodiny naplnit své role adekvátním způsobem, autoritářstvím, tlakem na výkon či neschopností saturovat citové potřeby. V těchto oblastech sice může docházet k nedostatkům, nepatří však mezi hlavní charakteristiky romských rodin. Tyto jsou naopak často hodnoceny jako vysoce soudržné, schopné poskytovat citové uspokojení a vnitřně stabilní, byť v každodenní realitě čelí mnoha problémům. Hledáme-li vztah konceptu problémovosti a romských rodin, pak k nejvíce viditelným znakům romské rodiny patří ta skutečnost, že její problémy souvisí s oblastí očekávání sociálního prostředí, již méně je jich reálně zjištěných v oblasti vnitřního fungování rodiny. Neznamena to však, že by tyto rodiny byly bez vnitřních problémů, naopak, uvnitř romských rodin je mnoho vnitřních problémů. **Tyto rodiny jsou však z velké části schopné tyto problémy řešit vlastními silami a nevyhledávají pomoc odborníků.** Pokud se přeci jen ocitají v péči terapeutů, psychologů, speciálních pedagogů, není tomu tak z vlastní vůle. Lidé a skupiny, kteří se nedovedou ztotožnit s většinovým vnímáním sociálních rolí, jsou předmětem ostrakizace, vyčleňování a návazně na to i sociální péče. Má-li být tato péče účinná, musí být schopna přesnější identifikace problémů. Právě k takové identifikaci patří dnes kritizované pokusy o hodnocení rodin. Koncept problémovosti v sobě nese mnohá rizika, zvláště je-li užit v souvislosti s menšinami. Matoušek (2005) zmiňuje jako vhodnější termín *mnohoproblémovost*, osvětlení tohoto termínu je věnována další část práce.

3.3 Mnohoproblémové rodiny v zahraničí

Koncept *mnohoproblémových rodin (MPR)* se objevil začátkem padesátých let minulého stletí. Označení MPR poprvé použil Hoffman ve výzkumné studii z roku 1948, která cílila na rodiny v péči sociálních odborů. Studie Michiganské univerzity upozorňuje na skutečnost, že rodiny zahrnované mezi *multiproblémové* existovaly vždy

a ve všech společnostech, v americké společnosti to byli tzv. Jukes⁶. Tato studie dále uvádí, že za MPR můžeme **v nejširším pojetí považovat rodiny s mnoha problémy** vyskytující se v několika **oblastech života**. V souvislosti s problémy rodiny je na jedné straně zmiňována schopnost rodiny problémy řešit a na druhé její závislost na sociální pomoci, především sociální péči a službách. Mezi nejčastěji zmiňované obtíže rodin patří: psychické a emocionální problémy, těžké postižení mentálních oblastí, dlouhodobá finanční závislost, chudá domácnost, situace častých změn rodinné skupiny, vzorce jednání, které jsou násilnické a v konfliktu s akceptovanými sociálními standardy. (Multi-problem Families, 1960, 1-2). Další **pohled na strukturu problémů nabízí** klasifikace komunitní výzkumné asociace, ta stanovila pět oblastí problémů: selhání ve fungování matky, selhání ve fungování otce, sourozenců, selhání v celkovém nastavení fungování rodiny, ekonomická deprivace a nevyhovující bydlení (Schlesinger, 1970). Práce z osmdesátých a devadesátých let připojují k tomuto výčtu problémy související s novým pojetím chudoby, nízkou znalost chodu trhu práce, zneužívání alkoholu či drog, malé jazykové dovednosti, nízkou úroveň rodičovských dovedností, neadekvátní výživu, propadající děti a záškoláctví, zanedbání mentálních a fyzických potřeb, neschopnost pečovat o domácnost, extrémně vysokou míru stresu, časté oslabení fungování rodiny (Goldson, 1989, 4). Mezi další charakteristiky patří: nízký socioekonomický status, zkušenost s diskriminací, dětství v DD nebo neúplné rodině, předčasně ukončená vzdělanostní dráha, zaměstnání v nekvalifikovaných profesích nebo nezaměstnanost, neschopnost hospodařit, zadluženost, izolace, chudoba, neschopnost zvládat úkoly každodenního života, problémy v komunikaci, manželské problémy, selhání ve výchově (Textor, 1990, 56). Z terapeutického hlediska jsou připomínány tyto problémy: neúplné rodiny, konfliktní soužití manželů a dětí, mezigenerační psychopatologie, hyperprotektivní rodičovství, ohrožené děti, uzavřené rodiny, problémy v nukleární rodině (Rudestam, Frankel, 1983). Problémy rodin se za pětadesát let, kdy se koncept MPR využívá, v podstatě nezměnily. Tickellm uvádí nezkušenost rodičů s efektivním rodičovstvím, špatné vzdělání, boj s osobními problémy, narušení duševního zdraví, zdravotní postižení, zneužívání drog či alkoholu (2012; podobně také Spratt, Devaney, 2004, 2008).

---

⁶ jukes – lidé pohybující se kolem silničních a venkovských zařízení pokleslé zábavy zvaných „Juke“. Tato zařízení, nabízející alkohol, tanec, prostituci a hazardní hry, se stávala útočištěm lidí žijících na okraji společnosti. Výraz původně pochází ze západoafrického jazyka užívaného otroky a užíval se především na Floridě a v jihovýchodních státech.

O MPR hovoříme v těch případech, kdy je možné vysledovat nejen škálu problémů, ale také způsob, jakým s nimi rodina zachází. Je to právě druhé kritérium, které odlišuje rodiny s problémy od problémových rodin. Existuje vztah mezi povahou problému a vztahem rodiny k němu. Vážné problémy různého druhu v rodinné situaci testují schopnost členů tolerovat sociální a emocionální stres a mobilizaci vlastních zdrojů i řešit problémy. U MPR registrujeme apatii vůči problémům rodiny a hostilitu vůči sociálním pracovníkům nabízejícím pomoc. (Geismar, 15-16, 35 Multi-problem Families, 1960; Schlesinger, 1970) **Postoje rodiny k pomoci a k pomáhajícím institucím** tedy patří mezi další sledovaná kritéria, která hrají roli při posuzování rodiny. Při opakovaných zkušenostech s neúspěšnou intervencí mají rodiny až hostilní vztah k sociálním pracovníkům a služby nevyužívají, nebo jsou vůči nim apatické (Kaplan, 1986, Boer 2012; Wulczyn, 2005) Rodiny stereotypně zachovávají životní rytmus a vyhýbají se destabilizující změně. Při zajištění základních potřeb je pomoc odborníků vyhledávána pouze v situacích akutních krizí. Kaplanová zmiňuje zlobu rodin a tendenci chránit se před intervencí sociálních služeb. Problém neúspěchu sociálních servisů vidí v orientaci na krizové situace a izolované poskytování pomoci, při kterém se pracovník zabývá jen částí problémů. Dalším problémem je zdvojení pomoci, kdy při jedné situaci zasahují dvě a více institucí, pomoc není plánována, jde spíše o akutní řešení krizí, tím pádem jsou řešeny jen dílčí problémy. Očima členů MPR sociální pracovníci zhoršují krize (Kaplan, 1986, 4). Vztah rodin k sociální pomoci inicioval využívání také dalších pojmů k označení těchto rodin. V anglosaské literatuře se nejčastěji setkáváme s pojmy: „Hard core“⁷ rodina, obtížně řešitelná rodina, rodina vedená v několika agendách, nemotivovaná rodina, nebo také sociálně delikventní, deprivovaná, distresovaná, v riziku, velice často je rodina označena jako dezorganizovaná (Geismar, 1964; Kaplan 1986; Johanstone 1978; Jaffe 1969; Aponte, 1976; Senediak, 2012).

Vztah rodiny s profesionálními pomáhajícími organizacemi a odborníky zrcadlí **vztah k sociálnímu prostředí** celkově. Především vztah s nejbližší lokální komunitou je silně narušený, Geismar označuje tento vztah za anomický a připomíná absenci kontaktů se sousedy (1964, 16-17). V důsledku minimálních kontaktů jsou tyto rodiny chápány jako problémové pro celou společnost. MPR nejsou schopné dosáhnout toho, co společnost považuje za úspěch. Existuje zde také odtažitost mezi MPR a společností. Ve chvílích,

---

⁷ Ve volném překladu bychom mohli říci „tvrdý oříšek“.

kdy rodina selhává a cítí odmítání a ostrakizaci, volí takové způsoby chování, který jsou nepřijatelné pro společnost a propast se tak prohlubuje. Nevhodně zvolené chování vede k dalšímu odmítání, v těchto cyklech situace graduje. V obecném smyslu jde o klasický příklad samozesilující zpětné vazby. Společnost se odtahuje nejen proto, že je rodina selhávající, ale také proto, že se jeví jako nereagující na pomoc. (Kaplan, 1986, 5). Neschopnost rodin naplnit očekávání společnosti vede k prohlubování vyčlenění rodiny ve smyslu sociálního vylučování.

Rodiny jsou vyčleňovány na **základě hodnocení jejich funkčnosti**. Rodina je analyzována s využitím termínů zaměřených na funkčnost a souvisejících s nízkou funkčností. Koncept MPR a funkční hledisko rodinného života jsou úzce propojeny. Geismar se zaměřuje na tyto funkce: reprodukci, ochrannou a fyzickou péči členů rodiny, emocionální péči, socializaci mladých. Zmiňuje však i další funkce jako je ekonomická participace, péče o nemocné, vzdělávání, odpočinek (1964, 38). Oblasti fungování vycházejí z pojetí rolí a jejich úkolů vně i uvnitř rodin. Návazně na toto pojetí Geismar a Ayres určili čtyři oblasti vnitřního fungování rodin: rodinné vztahy; péče a výchova dětí; praktiky péče o zdraví; péče o domov, a tři oblasti vnějších vztahů: ekonomické praktiky a zkušenosti; sociální aktivity; napojení na komunitní zdroje. Osmá oblast se zaměřuje na vztahy rodiny a sociálních pracovníků. Devátá oblast na individuální chování a nastavení způsobu, jakým členové rodiny naplňují své sociální role (In: Shlesinger, 1970, 16-17). Rodina zastává sociálně očekávané funkce. Pokud se jí to nedaří nebo je naplňuje nevhodně, je označována za dysfunkční, malfunkční. To přináší negativní souvislosti jak pro rodinu, tak pro všechny, kdo jsou s ní spojeni. Sociologové se pokoušejí vystihnout odlišnosti mezi funkcemi zastávanými uvnitř rodiny a funkcemi vztahujícími se k jiným institucím. Tyto funkce jsou však propojeny a souvisejí spolu. Chování ve vnějším prostředí má vždy dopady i na život uvnitř rodiny. Kritéria požadavků na chování rodiny a plnění jejích funkcí mají sociologickou povahu (Wood, Geismar, 1989, 7). Sociologicky orientovaný přístup k funkcím vychází z předpokladu, že rodiny existují pro vykonávání určitých funkcí pro své členy (Friedman 1981). Bappert, jehož práce navazuje na Friedmanovo pojetí významu rodinné struktury, upozorňuje na vhodnost strukturálně-funkcionálního přístupu všude tam, kde pracujeme s netradiční nebo rozšířenou strukturou, strukturálně-funkcionální přístup umožňuje uchopit jinak složitý a nepřehledný rodinný život. Mezi základní funkce řadí tento autor: emoční, socializační, zdravotní–pečovatelskou a coping funkci.

K nim kompatibilní sadu komponentů tvoří: role struktury, síla struktury, komunikační vzorce a rodinné hodnoty. (Bappert, 1989, 25-27).

Koncept MPR však v sobě nese krom normativního hlediska, které reprezentuje obsahová náplň funkcí rodiny, také hledisko formativní. Z tohoto důvodu je snaha o vyjádření funkčnosti doprovázena snahou o její zhodnocení a následně také poskytnutí pomoci. Scott rozlišuje mezi potenciálně problémovými rodinami a silně problémovými rodinami (tzv. „hard core problem family“). Dále rozděluje rodiny na potenciálně ohrožené, těžce problémové a rodiny v riziku (*Problem families in London*, 1958). Naproti tomu Wood pracuje s rozčleněnými dimenzemi rodinného života, mezi tyto řadí:

1) Dimenzi zdravotní, v jejím hodnocení vychází z konceptu Well-being, ten charakterizuje jako sociální, psychologickou, zdravotní a materiální kondici. Úkoly fungování následně hodnotí jako stupně adekvátního nebo neadekvátního naplnění úloh. Vytvořený hodnotící rámec má následnou podobu:

1. fungování je vážně narušeno – vztahy s okolím jsou velmi konfliktní, děti jsou v ohrožení;
2. menší míra narušení, rodinný život je konfliktní, převládá apatie, pocity neštěstí, socializace dětí neprobíhá dobře, ale děti nejsou v bezprostředním ohrožení;
3. základní potřeby členů rodiny jsou naplněny, rodina umí řešit problémy, vytváří zdravé prostředí pro výchovu a dospívání dětí.

2) Dimenze kompetenční, která sleduje schopnost poskytnout uspokojení, nebo naopak nese deviantní znaky. Hodnotící škála zaměřená na schopnosti má tuto podobu:

a. člen rodiny zastává všechny nebo většinu svých rolí nedostatečně, členové rodiny nedovedou řešit měnící se situace, přítomno je vážné mentální narušení, psychosociální a fyzické handicap vyžadují institucionální nebo rozsáhlou intervenci;

b. problematické plnění rolí, člen rodiny může špatně zastávat jednu či více zásadních rolí;

role jsou zvládány bez větších problémů (Wood, Geismar, 1989, 10-14).

Výše citovaní autoři rozlišují mezi plněním úkolů a naplněním role, chápou to jako dvě odlišné perspektivy rodiny. **Analýza úkolů se zaměřuje na funkce**, zatímco **analýza rolí klade důraz na funkčnost**. Úkoly reprezentují sociálně zadané aktivity rodinných členů vykonávané individuálně nebo společně za účelem splnění cílů. Role reprezentují chování jednotlivých členů rodiny. Naplnění individuálních rolí směřuje k dosahování vytyčených úkolů. **Znalost rolí jednotlivých členů rodiny je klíčem**

k poznání jejich osobností. Znalost úkolů poskytuje komprehenzivní obraz alokací rodinných rolí, tvorby rozhodnutí, kooperací a konfliktů v rodině (Wood, Geismar, 1989, 10). Obě kategorie mají vzájemný vztah, ale nejsou totožné. Problematické fungování v úkolech rodiny koreluje s neschopností některého člena naplnit své role. **Malfunkce v plnění individuálních rolích kombinovaná s vážnými deficity naplňování úkolů vytváří rodinný vzorec známý jako multiproblémové fungování. Výsledným stavem problémového plnění úkolů a naplnění rolí je malfunkční rodinný systém.** (Wood, Geismar, 1989, 35).

Definice mnohoproblémovosti

Po úvodním seznámení se s charakteristikami MPR uváděnými v odborné literatuře můžeme přistoupit k definici MPR. Ta vychází z popisů základních oblastí, které jsou v souvislosti s MPR zmiňovány: charakteristik rodinných problémů, pokusů stanovit oblasti fungování rodiny a z rodinných vztahů k sociálnímu prostředí. Za MPR jsou nejčastěji označovány ty rodiny, které sdružují specifické rysy ve všech třech uvedených oblastech. Charakteristika problémů představuje obsahové hledisko, oblast fungování a její hodnocení je normativně-hodnotícím prvkem definice a nakonec charakter vztahů k sociálnímu prostředí vystihuje kontext života rodiny. Poslední dvě uváděné oblasti mají silný přesah k formativním snahám.

Následující tabulka přináší přehled vybraných definic.

Tabulka č. 1: Přehled definic mnohoproblémovosti

Autor	Charakteristika problémů v rodině	Fungování rodiny, schopnost řešit problémy, vztah k nabízené pomoci	Vztahy k prostředí
Community council of Greater New York, 1958		Problémové rodiny jsou takové, které trvale zůstávají v sociálních agendách, nejsou u nich sledovány žádné pokroky navzdory pomoci, která je jim nabízena. Stávají se klienty několika sociálních agend a mezi těmito přecházejí.	
Social Research Service, State Charities Aid Association, 1960	Mnohonásobnost problémů.	Chronická potřebnost, odolnost vůči pomoci, znevýhodňující postoje vůči společnosti.	Resistence vůči pomoci, znevýhodňující hendikepované postoje jako důsledek odcizení komunity, nepřátelství, nedůvěra vůči autoritám.
Geismar, 1964	Problémy souvisejí s kvalitou života.	Rodina nedovede řešit své problémy, její potíže byly předány sociální agendě.	Celá situace je více než pro rodinu problematická pro komunitu.
Schlesinger, 1970	Přítomné jsou „patologické“ rodinné typy, reprezentované A) neadekvátním a destruktivním vztahem obou rodičů k dětem, B) neadekvátním sociálním fungováním v rolích rodičů a/nebo dětí, C) extrémní emocionální nezralostí jednoho nebo obou rodičů.	Stav chronické závislosti na sociálním servisu. Trvalá neschopnost využít pomoc a nabízené postupy terapie. Závislost a/nebo vykořisťující chování vůči komunitě a jejím agendám.	
Bowlby, 1979	Specifické problémy v oblasti sociálního fungování, hovoříme o nich ve stupních patologie.	Je možné určit oblasti, které plynou ze selhání a neschopnosti rodin reagovat na společnost a sociální služby.	
Kaplan, 1986	Mnoho problémů, které jdou napříč dimenzemi rodinného života. Vnitřní problémy rodiny – intersystémové problémy, tyto negativní interakce rozbíjejí schopnost pozitivní komunikace a porozumění mezi rodinnými členy. - Organizace probíhá dysfunkčním způsobem, dysfunkční vzorce chování zakořeněné v rodinných vztazích se promítají do pokusů řešit problémy. Vnější nebo také intersystémové problémy, mohou být ekonomické, ve vzdělávání, zaměstnanosti. Tyto problémy způsobují neschopnost rodiny přijmout pomoc ze strany komunity a sociální služby.	Rodiny opakovaně žádají pomoc, ta však nemá efekt. Jsou apatické vůči nabídce servisů. Současně rodiny často považují agendy za neschopné pomoci.	MPF jsou často izolované a odcizené, mají malé nebo žádné podpůrné sítě. Každý den se setkávají s enviromentálním stresem (vysoká kriminalita, drogy, chudá domácnost, zdravotní problémy, finanční obtíže).

Přesto, že jednotliví autoři volí různá slova, je možné vysledovat ústřední okruhy, které mohou MPR identifikovat. **Aby bylo možné hovořit o MPR, musí být výčet různorodých problémů rodiny doplněn také o jejich přístup k nabízené pomoci a vztahy s kulturním a sociálním prostředím.** Jedním z výrazných znaků MPR je chronický stav závislosti na pomoci a současně její opakované blokování či neschopnost ji přijmout. Wood upozorňuje na nedostatek výzkumů přímo v rodinách, z tohoto důvodu je problém těchto rodin sledován pouze z ideologických perspektiv, i na to je potřeba myslet při úvahách nad snahou definovat MPR.

Při respektování všech uváděných charakteristik bude námi vytvořená definice mnohoproblémové rodiny následující:

„Za MPR můžeme považovat takovou rodinu, která čelí problémům v několika oblastech svého života, které se dotýkají vnitřního či vnějšího fungování rodiny, tyto problémy narušují schopnost rodin zvládat úkoly stanovené funkcemi a vedou k neschopnosti členů adekvátně zastávat své role. Z těchto důvodů je rodina v registru sociálních odborů, nabízenou pomoc zaměřenou ke změnám fungování rodiny však nedovede nebo nechce přijímat, v oblasti finančního zabezpečení se však stává chronicky závislou na pomoci státu. V důsledku rozporu mezi rodinným fungováním a očekáváním ze strany společnosti je rodina vyčleňována ze života užšího i širšího sociálního prostředí.“

S vyčleněním souvisí i problém kumulace rodin tohoto typu na lokální úrovni, která vytváří územní celky v duchu enkláv. Paradoxně se tak nejužší sociální prostředí některých MPR stává prostorem se specifickými normami a hodnotami a vztahy k okolnímu světu. K vyčlenění z života komunity tak nedochází na úrovni rodinné skupiny, ale na úrovni celé komunity, která naplňuje atributy připisované prostorové sociální exkluzi. Koncept MPR je s konceptem sociální exkluze úzce spojen, nelze je však zaměňovat.

3.4 Mnohoproblémovost v českém prostředí

V české literatuře se s pojmem mnohoproblémových rodin téměř nesetkáváme, výjimku tvoří práce Oldřicha Matouška, který tento termín vnáší do diskurzů v českém prostředí (Matoušek, Kodymová, Koláčková, 2010; Matoušek, Pazlarová, 2010). Matoušek v této souvislosti upozorňuje na skutečnost, že není potřeba mnohoproblémovost vnímat jako stigmatizující nálepkou, termín vystihuje komplexní povahu potřeb rodiny (Matoušek, Pazlarová, 2010, 18). V praxi pomáhajících pracovníků je v Čechách koncept

multiproblémových rodin zmiňován sociálními pracovníky a terapeuty, kteří se podílejí na sanaci rodiny. Oblasti rodinného života sledované během sanace rodiny se skutečně z části překrývají s oblastmi života uváděnými v zahraničních konceptech MPR. Patří mezi ně péče o děti sestávající z: dohledu, správné výživy, péče o hygienu a ošacení, péče o fyzické i psychické zdraví a rozvoj osobnosti dítěte včetně jeho vzdělávání (Bechyňová, 2008, 53-58).

Hovoří-li sociální práce o MPR, jedná se o rodiny, které jsou „odpojené“ od společnosti, jejích kulturních norem a zvyklostí a již po několik generací se v nich předávají nefunkční vzory rolí a způsoby řešení těžkostí (Matoušek, Kodymová, Koláčková, 2010, 77). Toto odpojení však neznamená zeslabení tlaku na rodinu, naopak čím více je rodina vzdálena společenským očekáváním, tím více je na ni vyvíjen tlak, aby její členové plnili povinnosti, které jsou v daném prostředí považovány za součást role člena společnosti. Romské rodiny právě takovými rodinami jsou. Mezi rodinou a okolím probíhají časté střety, které vedou k uzavírání rodiny, rodinný systém eliminuje kontakty s ohrožujícím okolím, případně vyhledává pomoc pouze v situacích největší nouze. Tato situace se přenáší z generace na generaci a členové rodiny tak ztrácejí zkušenost s funkčním propojením s okolím na úrovni několika generací. Tyto situace často souvisejí s výkonem sociální práce, kdy rodina vnímá sociální pracovníky a pedagogy jako přímé ohrožení celistvosti rodiny a neguje spolupráci s nimi. Každý subjekt, který prací s rodinou iniciuje (soud, škola, místní úřad, policie), disponuje určitou mocí, právě možnost použití této moci je MPR známa a představuje pro ni hrozbu (Matoušek, Kodymová, Koláčková, 2010, 79). Tato moc vytváří nátlak ve prospěch plnění a naplnění sociálních rolí prospěšných především společnosti.

Jak je na první pohled patrné, koncept MPR není v českém odborném prostředí rozšířen. Prakticky vůbec se zde nepromítá se všemi dimenzemi konceptu, převládá přestava spojující mnohoproblémovost pouze s výskytem více problémů. Také z tohoto důvodu se autorka předkládané práce pokusila o osvětlení historie konceptu MPR i konceptů užívaných v českém prostředí k identifikaci cílové skupiny této práce. Má-li být některý z těchto modelů aplikován na problémy romské rodiny, pak se jako ucelenější i politicky korektnější jeví model MPR. Tento bude dále v této práci představovat jedno z hledisek, kterým bude romská rodina nazírána.

3.5 Mnohoproblémovost romských rodin

Souvislost mezi romskou rodinou a konceptem MPR je v mnoha ohledech patrná. V českém prostředí dosud chybí práce, které by romskou rodinu s mnohoproblémovostí spojovaly. Podobně je tomu také Slovenská republika, kde výjimku tvoří diplomová práce Radoslava Fedeše, který se zaměřil na reflexi mnohoproblémovosti v marginalizovaných romských komunitách. Teoretická východiska této práce se opírají o v Čechách a na Slovensku dostupné koncepty funkčnosti. Práce je však cenná svými úvahami nad problémem včleňování marginalizovaných skupin do společnosti. V případě romských rodin jsou často problémy související s neadekvátním plněním úkolů a sociálních rolí silně akcentovány, to souvisí s jejich sociální povahou a normativním charakterem. Obsah rolí i úkoly zabezpečující funkčnost rodiny jsou konstruovány sociálně, pohled Romů jako sociálně vyloučené části společnosti není v procesu vyjednávání zastoupen. Fungování romské rodiny je tedy výlučně hodnoceno z perspektiv neromů. Tato skutečnost je jedním z aspektů současného stavu.

Zaměříme-li se však na konkrétní výčet problémů, pak mezi nejčastěji uváděné a ty, které nalzáme také v romských rodinách, patří: dlouhodobá finanční závislost, chudá domácnost, situace častých změn rodinné skupiny, vzorce jednání, které jsou násilnické a v konfliktu s akceptovanými sociálními standardy (Multi-problem Families, 1960, 1-2), ekonomická deprivace a nevyhovující bydlení (In Schlesinger, 1970), chudoba, nízká znalost chodu trhu práce, zneužívání alkoholu či drog, malé jazykové dovednosti, nízká úroveň rodičovských dovedností, neadekvátní výživa, propadající děti a záškoláctví, zanedbání mentálních a fyzických potřeb, neschopnost pečovat o domácnost, extrémně vysoká míra stresu (Goldson, 1989, 4), nízký socioekonomický status, zkušenost s diskriminací, dětství v DD nebo neúplné rodině, předčasně ukončená vzdělanostní dráha, zaměstnání v nekvalifikovaných profesích nebo nezaměstnanost, neschopnost hospodařit, zadluženost, izolace, chudoba, neschopnost zvládat úkoly každodenního života, problémy v komunikaci, manželské problémy, selhání ve výchově (Textor, 1990, 56). Jde tedy o problémy, které mají deviantní charakter, obsah deviantních chování je také konstruován sociálně, při bližším pohledu na charakter problémů je však patrný jejich až zhoubný charakter v životě rodiny i jednotlivců.

Oblast problémů není jedinným znakem, který spojuje MPR a romské rodiny. **V praxi pomáhajících profesí je dobře zachytitelný i rozporuplný vztah k sociálním pracovníkům.** Na jedné straně stojí hostilita, na straně druhé ovšem také závislost na pomoci. Z pohledu sociálních pracovníků jsou rodiny skutečně vnímány jako apatické,

pomoc vyhledávají jen v situacích nejvyšší nouze. Rovněž vztahy s nejbližším sociálním prostředím nebývají v případě romských rodin dobré, dochází k jejich vydělování ze společnosti. Tam, kde nejsou Romové stigmatizováni prostorovým vyloučením, roste jejich stigmatizace symbolická. Jak uvádí Matoušek, pokusy o „diagnózu rodiny“ končí ve světové odborné literatuře v osmesátých letech minulého století. „*Diagnostikování je opuštěno, protože může vyústit v osudové označení rodiny, které pro ni a zejména pro děti může mít dlouhodobé nepříznivé následky.*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, 43). Výtky na adresu pokusů o diagnostikování rodin se tak jeví jako oprávněné, koncepty založené na normativně-hodnotícím principu směřují k tomu, že rodina sdílející jiné hodnoty a způsoby než většinová společnost bude vždy považována za problémovou, dysfunkční a bude těmito nálepkami dále stigmatizována. Na druhou stranu ovšem vyvstává legitimní potřeba společnosti určovat pro své členy závazná pravidla, spoluvytvářet povahu sociálních rolí, konstruovat společně sdílené hodnoty a normy. Kritika jednostranného hodnocení rodiny je oprávněná, nálepkování rodin přináší mnoho dalších problémů, stejně tak je však oprávněná také snaha o přesnější identifikaci problémů a zhodnocení stavu rodinného života. Pro potřeby formativních zásahů do života rodiny je nezbytné jednak reflektovat meze klasifikačních dělení, jednak umět s takovými klasifikacemi pracovat. Potřeby pracovníků v pomáhajících profesích identifikovat problémové oblasti života rodiny jsou dnes naplňovány především prostřednictvím vícedimenzionálních modelů. V systémovém pojetí řešení problémů, jak jsme si ukázali výše, jsou klasifikace, hodnotící soudy i účastníci problémových situací pouze „nástroje“, které mohou měnit povahu dočasných prvků systému a následně i **permanentních prvků. Cílem je proměna systému, nikoli „oprava“ jeho dílčích částí.** Vnímáme-li problémy rodiny ze systémového hlediska, pak je potřeba si všimnout také impulsů vycházejících ze sociálního prostředí a také sociálních sítí, do kterých jsou MPR zapojeny (Sousa, 2005).

Vztah Romů a neromů je v současné době zatížen mnoha nevhodně nastavenými interpretačními schémata na obou stranách, ke kontaktům prakticky nedochází, užívané formy pomoci nenesou ovoce. To vše by mělo vést k hledání nových cest a otvírání nových pohledů na problém společného soužití. Jednou z cest k lepšímu porozumění romské rodině je i pochopení jejího výchovného působení.

4. Sociální vyloučení romských rodin

4.1 Sociální vyloučení

O sociálním vyloučení se v českém prostředí hovoří především v souvislosti se situací romských komunit. Romové nejen jako minorita, ale také jako skupina pohybující se po celá staletí na okraji společnosti, patří mezi nejohroženější skupiny, které sociálnímu vyloučení čelí. Vývoj konceptu a také jeho provázanost s konceptem mnohoproblémovosti nastíní následující část práce.

Od šedesátých let minulého století se začíná objevovat vedle konceptu chudoby koncept sociální exkluze. Poprvé se pojem začal používat ve Francii, kde se lidé žijící v chudobě označovali jako *les exclus*, francouzský pohled představoval v počátcích především ekonomický úhel pohledu. Později se využití pojmu rozvíjelo, René Lenoir pojmem označoval osoby a skupiny, které byly vyloučeny ze státního systému sociálního zabezpečení (Toušek, 2007a). Od 80. let se sociální exkluze používala jako politické heslo, kdy termín *exkluze* spojoval problémy nezaměstnanosti s vzrůstající nestabilitou sociálních vazeb i absencí sociální solidarity. Mezi příznaky těchto procesů řadili autoři rozpad rodin, sociální izolaci celých skupin obyvatelstva, erozi třídní solidarity a sociálních sítí (Silver, 1994). Na institucionální úrovni Evropské unie docházelo k nahrazování konceptu chudoby již od poloviny 80. let minulého století, koncem 90. let pak již zcela ovládl diskurz sociální politiky v Evropské unii a ovlivnil i diskurz sociální politiky v České republice. I když je v současné době tento koncept vytlačován koncepty sociální inkluze a sociální koheze (více Musil, 2005, 7-16), zůstává součástí jejich diskurzů. Výhodou konceptu sociální exkluze je skutečnost, že má multidimenzionální charakter. Publikující autoři popisují vyloučení za pomoci několika dimenzí, z nichž každá uvozuje určitou oblast problémů. Nejprve byly zmiňovány dimenze související se spotřebou, produkcí, úrovní úspor, politickou participací a sociální interakcí. Další práce toto prvotní dělení rozpracovávají a dimenze dělí například na ekonomickou, sociální, politickou, vydělení ze sousedství, individuální, prostorovou a skupinovou dimenzi (Percy-Smith 2000, 8-11). Tři základní dimenze sociální exkluze, ekonomickou, politickou a sociální, uvádí Bhalla a Lapeyre (1997, 418), s tímto dělením pracuje také Rada Evropy, která stanovila tři oblasti života, které tvoří základ integrace jednice či komunity do společnosti: *stát/moc; peníze/trh; občanská společnost/solidarita* (Kotýnková, 2000, 117). V České republice se nejčastěji hovoří o dimenzích odvozených na základě vyčleňujících mechanismů, organizace

Člověk v tísní pracuje ve svých dokumentech s dělením na ekonomické, prostorové, kulturní, sociální a symbolické mechanismy vyčleňování (Toušek, 2007b).

Všechny tyto dimenze se potom dále promítají do pokusů definovat sociální vyloučení. K širšímu vymezení patří vymezení užívané organizací *United Nations Development*, které sociální exkluzi rozumí „...nepřiznání základních občanských a sociálních práv a tam, kde tato práva nejsou přímo upírána, se jí pak rozumí nedostatečný přístup k politickému a zákonnému systému nezbytnému pro uplatnění těchto práv.“ (In Mareš, 2006, 7). Naproti tomu užší pojetí se omezuje na označení sociálně vyloučených, mezi které řadí osoby, které nemohou participovat na klíčových aktivitách, které jsou v jejich společnosti obvyklé. Na úrovni politických rozhodnutí nebo při práci pomáhajících organizací je koncept využíván jednak pro vystižení dynamiky sociálních vztahů, kdy je chápán jako proces, při kterém jsou jednotlivci či celé skupiny vytěšňováni na okraj společnosti a je jim omezován nebo zamezen přístup ke zdrojům, které jsou dostupné ostatním členům společnosti (GAC, 2006, 9; Mareš, 2006). Ale také slouží k popisu stavu. **Příčiny tohoto stavu** se v nejobecnějším pohledu rozlišují na vnější a vnitřní. *Vnější příčiny jsou dány širšími společenskými podmínkami nebo vyplývají z jednání lidí, kteří se nacházejí vně sociálního vyloučení, tj. jsou to příčiny strukturální, samotná sociálně vyloučení je nemohou ovlivnit. Mezi takové příčiny patří především: trh práce a jeho charakter; bytová politika; sociální politika; praxe samospráv ve vztahu k sociální oblasti; rasismus a diskriminace na základě rasy, etnicity, národnosti, konfese atd.* Naproti tomu vnitřní vlivy vyplývají z jednání konkrétních lidí, jichž se sociální vyloučení týká. *Ti mohou svým jednáním vlastní situaci sociálního vyloučení přímo způsobovat anebo posilovat jeho stávající existenci, tj. jsou to příčiny individuální. Třebaže se jedná o příčiny individuální, jsou povětšinou konsekvencí příčin vnějších. Mezi tyto mj. patří: ztráta pracovních návyků při dlouhodobé nezaměstnanosti; dlouhodobá neschopnost hospodařit s penězi a dostát svým finančním závazkům; orientace na okamžité uspokojení potřeb vyplývající z dlouhodobé frustrace; apatie a nízká motivace k řešení vlastních problémů atd.* (Toušek, 2007b, 9).

4.2 Mnohoproblémovost a problém vyloučení

Při bližším pohledu na příčiny sociálního vyloučení je patrná spojitost celého tohoto konceptu s problémy, kterým Romové v České republice čelí, obsahovou spojitost můžeme nalézt také s oblastmi problémů rodin popsaných v konceptu mnohoproblémovosti. Srovnání konceptu sociálního vyloučení a konceptu

mnohoproblémovosti umožňuje porozumět situaci rodin, které jsou za pomoci těchto konceptů popisovány. **V českém prostředí, kde se hovoří zpravidla jen o sociálně vyloučených, někdy jen o problémových rodinách, je důraz kladen na nezaměstnanost, nízké vzdělání, prostorové vyloučení, sociálně patologické jevy a v posledních letech i na chudobu.** Tyto oblasti života rodin můžeme paralelně zachytit také v rodinách nahlížených prostřednictvím konceptu mnohoproblémovosti. Cílové skupiny obou konceptů jsou evidentně totožné. Jejich hlavní odlišnost spočívá v úrovni, z jaké na daný problém rodin pohlížejí, a v akcentu na rozdílné diskurzy. Zatímco koncept sociálního vyloučení je užíván v politické rovině a stává se základním východiskem státních či evropských intervencí, koncept problémovosti a mnohoproblémovosti popisují stejné problémy z úrovně samotných pomáhajících profesionálů. Z tohoto důvodu je součástí konceptu MPR také oblast spolupráce či nespolečné s pomáhajícími organizacemi. Koncept MPR je konceptem bez politických ambicí, má pouze pomoci pomáhajícím profesionálům lépe uchopit problémy rodin. Z tohoto důvodu se autoři zaměřují více na způsob každodenní intervence. Na jedné straně tak stojí pochopení problémů rodin z perspektivy každodenních nejtěsnějších kontaktů umožňující účinnou operacionalizaci jejich problémů. Na druhé straně je situace rodin nahlížena z perspektivy sociálního vyloučení, tento úhel pohledu však může být velmi vzdálený.

Kritika konceptu sociálního vyloučení často směřuje k jeho bezbřehosti a příliš velké šíři. Právě příliš široce pojatá rétorika konceptu zamezuje navrhnout a uvádět do praxe účinná řešení. Tím, že koncept sdružuje velké množství vyloučených skupin (seniory, ženy ohrožené chudobou, rodiny z okraje společnosti...), ale také různé formy vyloučení jako je prostorové, symbolické, ekonomické, sociální, tzv. měkké vyloučení apod., nedokáže být pomáhající programy vždy plně funkční. Dokladem obtížného hledání praktické pomoci je právě probíhající diskuse o povaze sociálního bydlení v ČR. Hlavní otázkou je, jak definovat cílovou skupinu potřebných, mají být akcentovány potřeby seniorů, matek samoživitelek, nebo celých rodin živořících v předražených ubytovnách? Jedna zákonná norma nedovede postihnout potřeby tolika skupin, přičemž každá z těchto skupin je ohrožena sociálním vyloučením a vhodnější bytové podmínky by jim výrazně napomohly při integraci do společnosti.

Vztah konceptu sociálního vyloučení a konceptu MPR chápe autorka této práce jako vztah širší, dnes zpolitizované koncepce, ke koncepci využívané na operační úrovni při poskytování konkrétní pomoci potřebným. Koncept MPR v sobě zahrnuje část diskurzů,

které převládají v pojetí sociálního vyloučení. Tyto jsou však v rozličné míře akcentovány. Silně akcentován je diskurz morální, kde je za základní předpoklad sociální integrace považována resocializace. Ve velké míře je zastoupen také vliv redistributivního konceptu, který hrál významnou roli v počátcích, kdy byla sledována finanční nákladnost pomoci těmto rodinám a započala snaha o kooperaci jednotlivých sociálních agend. Skutečnost, že se v České republice koncept mnohoproblémovosti příliš nevyužívá, značně ztěžuje možnost pomoci rodinám s mnoha problémy. Autorka této práce se domnívá, že jejich vydělení z početné masy sociálně vyloučených by napomohlo zefektivnit a zkvalitnit práci s těmito rodinami. Jejich potřeby by byly mnohem lépe identifikovány a při pomoci by byla zohledněna také specifická povaha jejich vztahu k nabízené pomoci. Je-li dnes problém vyloučených Romů nahlížen pouze prostřednictvím sociálního vyloučení, uvíznou pomáhající programy v šíři takové koncepce. V situaci, kdy jsou celé komunity vytěsněny ze všech sfér života společnosti je potřeba zabývat se také jejich situací jakožto příjemců sociální pomoci, tato skutečnost totiž výrazně ovlivňuje jejich postavení ve společnosti. Společné styčné body i rétoriku obou konceptů, ale také nastínění jejich podobnosti s problémy Romů shrnuje následující tabulka. Jednotlivě uváděné jevy jsou rozčleněny pouze rámcově a pro potřeby přehledného modelu, vztahy mezi zaznamenaným jevem, užívaným diskurzem a dimenzemi konkrétního konceptu jsou velice propletené. Složitost situace ilustruje problém sociálně patologického jednání, které je možné řadit k problémům souvisejícím s ekonomickou, sociální i kulturní dimenzí.

Tabulka č. 2: Oblasti problémů MPR a SV rodin

sociální vyloučení	mnohoproblémové rodiny	situace romské komunity
produkce, ekonomická dimenze	nezaměstnanost	nezaměstnanost, zapojení do šedé ekonomiky
spotřeba, ekonomická dimenze	chudoba	chudoba, specifická spotřeba – kultura bídy,
úspory, ekonomická dimenze	závislost na státní podpoře, chudoba, hospodaření „jen pro dnes“	závislost na státní podpoře, chudoba, hospodaření „jen pro dnes“
podíl na legislativní smlouvě	kriminalita	kriminalita, vydělení z procesů tvorby úmluvy
sociální dimenze	vydělení z místních komunit, izolace rodiny či jedince	vydělení z životního způsobu majority symbolické i prostorové
kulturní dimenze	nízké vzdělání, patologické struktury v rodině i jednání, které se reprodukuje	nízké vzdělání, existence sociálně patologických jevů

4.3 Sociálně vyloučené lokality jako místo výzkumu

Koncept MPR začal jako první upozorňovat na dnes popisované horizontální aspekty nerovnosti a vydělení ze společnosti. Tento úhel pohledu dále rozvíjel koncept sociálního vyloučení. Problémem dneška nejsou vztahy těch chudých „dole“ a bohatých „nahore“, ale existence, respektive neexistence pout, které spojují jednotlivé segmenty společnosti. Hlavní hrozbou se stává ohrožení sociální koheze společnosti, základními premisami úvah se stávají pojmy „vně“ a „uvnitř“ (Mareš, 2006, 7). Vycházíme-li z úvah, které nastiňují oddělující trendy určitých skupin od hlavního proudu společnosti, pak nám vystupuje do popředí jedna ze základních premis obou konceptů. Průvodním a nejvíce viditelným jevem obou konceptů je absence vzájemných vazeb i prostých interpersonálních interakcí. V důsledku toho vznikají i prostorově vydělené útvary se specifickou kulturou i vazbami uvnitř. Tato lokální uskupení považovaná některými autory za enklávy, jinými již přímo za ghetta (Toušek, 2007a), koncentrují v Čechách především Romy. Specifikem těchto prostředí je i fakt, že lidé v nich žijí na jedné straně sice v situaci vyčlenění, na straně druhé však v situaci absolutní závislosti na pomoci ze strany pospolitosti, ze které jsou vytěsněni. Tento paradox hraje významnou roli při budování vztahů s profesionály, kteří se s těmito lidmi dostávají do styku. Reakce vyčleněných a problémy sužovaných rodin vůči nabízené pomoci jsou totiž velice často neadekvátní a pro pracovníky neuchopitelné. Problémem není jen agrese, ale může to být i nepochopení nabízené strategie pomoci, nebo absolutní závislost na pomoci tam, kde již byla přijata. Lidé nedobrovolně sdružovaní v ghettech sdílí tuto absurdní životní situaci a budují si vůči ní obranné mechanismy i strategie řešení. Vnitřní situace života v ghettech je proto jedním z klíčových prvků úvah nad rodinami v nich. Jedním z velmi podnětných interpretačních schémat popisujících strategie takto zasažených skupin je koncept *Distanciace* popsáný Doubkem (2014).

V České republice začala ghetta vznikat jednak jako důsledek samovolného sestěhovávání romských rodin hledajících levnější bydlení, nebo jsou plodem vytěšňující politiky obecních samospráv, které sestěhovávají dlužníky a neplatiče nájmu do holobytů (Mareš, 2006; podobně i GAC, 2006). V tomto textu se nejprve zaměříme na obecný popis situace v ghettech obývaných Romy a dále popis autorkou zkoumané lokality. Základní informace o výskytu vyloučených lokalit na území České republiky přinesl projekt „*Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity sociálních aktérů působících v této oblasti*“, realizovaný společností Analysis & Consulting Ivana Gabala (2006). Výstupem projektu bylo podchycení 310 vyloučených

lokality, za sociálně vyloučenou romskou lokalitu byl považován „*prostor obývaný skupinou, jejíž členové se sami považují za Romy a/nebo jsou za Romy označováni svým okolím, a jsou sociálně vyloučení*“ (GAC, 2006, 10). V těchto lokalitách žilo v době výzkumu 60 000-80 000 obyvatel, tedy třetina odhadovaného počtu Romů. (Souhrnné informace ČR, 2007) Prostorové vyloučení a sdružování v ghettech odráží v koncentrované podobě problém vydělení z místních komunit, dříve popisovaný konceptem MPR. Vznikají tak komunity „nové“, které jsou však v mnoha případech zdrojem problémů. Problému sestěhovávání znepřátelených romských rodin byla pozornost v české literatuře věnována na přelomu tisíciletí, romští intelektuálové upozorňovali na rizika, která tím vznikají. Situace trvá naneštěstí dodnes a výrazně se podílí na sociálním i kulturním propadu romských komunit. Uvnitř vyloučených lokalit tak vznikají časté konflikty mezi jedinci, ale i celými rodinami. Konflikty vnitřní povahy jsou doprovázeny problémy charakteristickými pro vyloučení. Prostorové odříznutí a v jeho důsledku ztížená dopravní dostupnost velkého počtu ghett, sociální a ekonomická situace ve společnosti zvyšují podíl nezaměstnaných. Nejčastěji zaznamenaný odhad nezaměstnanosti Romů ve zkoumaných sociálně vyloučených romských lokalitách činil 90-100 %. (Souhrnné informace ČR, 2007). V oblasti výskytu sociálně patologických jevů je sledování situace v romských komunitách ztíženo politickou nekorektností sběru takových dat. Menší mírou ztotožnění se se zákonnými a morálními normami společnosti potom představuje vysoký podíl trestaných osob. Tyto obecné charakteristiky vyčleněných lokalit v ČR jsou patrné i v popisu zkoumané lokality (viz Kapitola 6.1.9).

5. Romská rodina jako místo formování osobnosti dětí

5.1 Romská rodina známá neznámá

Romská rodina je v této práci pojata v jejím nejširším pojetí, a to sloučením dvou romsky užívaných označení rodiny. Rodina jako *famel'ija*, tedy pospolitost několika generací včetně nově připojených partnerů, a rodina jako *fajta*, tj. rodová linie. Vztahy uvnitř rodiny a z nich vyplývající procesy charakterizující rodinný život jsou předmětem zájmu mnoha vědních oborů. V řadách psychologů se otázkám rodinného života Romů zabýval Říčan (1998) či Viková (1996), velmi cenný příspěvek v podobě modelové analogie přinesla i práce kolektivu Matějček, Langmajer, kteří se primárně nevěnovali romské rodině, ale přesto dovedli velmi přesně a věrně vystihnout podstatu působení romských rodičů, když jej interpretovali ve spojitosti s rodičovským chováním přírodních národů či postojů k dětem ve středověké a novověké společnosti. Tato autorská dvojice zařadila mezi základní znaky těchto rodin široké několikagenerační vzájemně úzce propojené uskupení, velmi afektivní vztahy mezi všemi členy, na úrovni péče o dítě velmi intenzivní péče a až labilní připoutání k dětem. Na druhou stranu však popsali také nezáměr o dítě ve chvílích, kdy bylo násilně odebráno z rodiny. (Langmajer, Matějček, 2011, 191-203). V podobném duchu upozorňuje na paralelu s přírodními národy také Balabánová (In Romové v ČR, 1999, 337-338). Tyto úvahy ukazují na zcela odlišný koncept výchovy, který je v takových společenstvích aplikován. Ve vztahu k romským dětem nastínil Matějček s Langmajerem také koncept kulturní deprivace, kdy za takto deprivované dítě považují: „*dítě žijící izolovaně od kultury současné společnosti, které je v nebezpečí, že se u něho nevytvoří potřeby kulturně žít, tj. potřeby získávat ty hodnoty, jež jsou společností uznávány.*“ (Langmajer, Matějček 2011, 166). Tyto úvahy naznačují směr ukazující na význam kulturního přenosu. V rodinném prostředí dochází pochopitelně jak ke kulturní, tak i sociální identifikaci. V případě romských rodin je osvojená kultura mimo jiné také kulturou sociálně vyloučené skupiny, rozhodující význam tedy nemusí zaujímat pouze specifika vyvěrající z příslušnosti k etnické skupině, ale také fakt, že významný formující vliv mají specifické životní podmínky vyloučených. Někteří autoři chápou projevy kultury vyloučených enkláv spíše jako projevy kultury bídy (Toušek In Hirt, Jakoubek, 2006, 288-322).

Další pohledy na formování životního způsobu a z něj plynoucích výchovných postupů nabízejí práce sociálních antropologů či etnografů. Etnografické studie vznikají především v zahraničí, za zmínku stojí především práce M. Stewarta (česky 2005), který ve své práci přinesl unikátní sondu do života maďarských Romů, Jeleny Čorovič (2004) popisující život srbských Romů, anglické travellery a gypsies přibližuje Judith Okley (1983). Uvedené zahraniční publikace popisují život vždy jen jedné vybrané komunity, přesto můžeme v mnoha těchto pracích nalézt poznatky, které je možné vztáhnout i k dalším romským skupinám. Romové tvoří jednodílnou etnickou skupinu a romské skupiny rozseté po celém světě se jen velice málo hlásí k společným kulturním odkazům. Specifika jednotlivých skupin, nás však upozorňují, že v některých oblastech života můžeme o společných kulturních rysech uvažovat.

5.2 Výchova v rodině

V české sociálně-vědní odborné literatuře je možné zaznamenat poměrně široké výkyvy názorů na výchovu v romských rodinách. Velká část autorů si všímá především těch rysů výchovy, které znesnadňují vstup a pohyb dítěte ve škole. Rodičovské chování je hodnoceno jako nedůsledné, s nedostatkem řádu (Bakalář, 2004, 44-45). Často je v literatuře zmiňován volný způsob výchovy (Dědič 1976, 29; Řičan, 1998, 49; Klíma, 1997, 5-14, Poláková, 2014, 19-20). Fördöšová naopak upozornila na dětmi prožívanou hostilitu, kterou dokonce považuje za statisticky významnější než u neromů. Její zjištění přináší informace o pohledu romských dětí na rodiče, děti vnímaly rodiče jako přísné a výrazně nedůslednější. Výzkum Fördöšové dokonce zaznamenal rodičovské vedení neromů jako mnohem více volné nežli výchovné vedení Romů. Vyšší hostilitu romských rodičů přičítá Fördöšová nevyvinuté autoregulaci (1986, 9-10). Podobně Žáková ve své práci uvádí kolísavý charakter rodičovských postupů, který osciluje mezi tvrdou výchovou a značnou tolerancí vůči nevhodnému chování (Žáková, 1976). Samotnému způsobu výchovy se věnovala diplomová práce Lubdušky (2008), který realizoval výzkumné šetření s pomocí Dotazníku stylů výchovy pro děti od 8 do 12 let od autorské trojice J. Čáp, V. Čechová a P. Bosček. Lubduškovo šetření bylo realizováno jako komparativní a srovnávalo výchovný způsob romských a neromských rodičů. Autor došel k těmto závěrům: *„Zatímco u romského etnika je nejtypičtější výchovným stylem pesimální výchova s velkým množstvím požadavků i volnosti dítěte a ostatní výchovné styly jsou zastoupeny spíše okrajově, u majoritní populace je větší rozmanitost výchovných stylů. Nejvíce zastoupena je ale i u „neromů“ pesimální*

výchova, společně s autokratickou výchovou. Romské rodiny se od neromských liší také mírou řízení svých dětí, a to jak u matky, tak u otce i rodičovského subsystému jako celku. Ve zmíněných třech kategoriích je pro romské rodiny charakteristické rozporné řízení, zatímco u majoritní skupiny je nejvíce zastoupeno slabé řízení.” (Lebduška, 2008). Pesimální výchovu s rozporným řízením prokázalo také výzkumné šetření Smotlachové (2012), která využila stejný dotazník stylů výchovy. V obou případech se však jednalo o menší výzkumné sondy. Přesto tyto práce ukazují na podstatné souvislosti výchovného působení romských rodičů. Zejména práce Lebdušky, Smotlachové a Fördöšové jsou v mnoha ohledech velice podnětné. Výzkumná šetření dělí propast čtvrt století, ale zjištění autorů mají mnoho společného. Především tyto práce boří mýtus o volné výchově Romů a nutí nás obracet se zpět do romských rodin a pokoušet se porozumět výchovnému působení, které dovede být reflektováno ve výzkumných šetřeních takto rozporuplně.

K proměnám výchovného působení romských rodičů dochází neustále, hovoří o něm Poláková, která si všímá vlivů vzájemných interakcí romských rodičů a majority „*Láska romských rodičů k dětem, péče o ně a systém výchovy jsou v odborné literatuře často zdůrazňovány a dokládány konkrétními vzpomínkami. Jejich projevy jsou však mnohdy zcela jiné, než je „evropský standard“.* Největší rozdíl můžeme vysledovat v segregovaných romských osídleních venkovského typu (romské osady na Slovensku). Čím více přichází romská rodina do kontaktu s majoritním okolím, tím méně jsou patrné rozdíly v jejich postupech při výchově. Také Romové samotní cítí rozdíly mezi způsobem výchovy dětí u nich a u majoritní společnosti – jsou přesvědčení, že romské děti mají mnohem víc volnosti.“ (2014, 19).

Na negativní proměny upozorňuje Říčan, „...dnes můžeme v romských rodinách zaznamenat násilí na dětech (jež bývalo podle pamětníků naprostou výjimkou), jejich těžké zanedbávání v důsledku alkoholu a drogové závislosti...“ (1998, 48). Konkrétně přítomnost tělesných trestů potvrzují také další autoři, u nás je to Dřimalova práce, která upozorňuje také na pozadí využití trestů, kdy hlavním motivem trestajícího rodiče je především jeho rozlícení, nikoli samotné překročení norem (In Nosál, 2004, 80). K podobným zjištěním došla také práce Gorniakové, která upozornila na odlišné zacházení s dítětem, a uvádí také postihy, kterým děti čelí, pokud překročí vytyčená pravidla (In Šišková, 2001, 151). Je zřejmé, že pokud se zaměříme na způsob výchovy romských rodičů hlouběji, jen stěží jej můžeme považovat za „volnou výchovu“. Současné však platí, že dítě má v romské rodině poměrně velký manipulační prostor.

Pro plné pochopení výchovy v romských rodinách je proto třeba pátrat také po dalších aspektech výchovy. Krom „volnosti“ totiž nalézáme v romských rodinách také jasně daný životní řád, který platí jak pro děti, tak dospělé a jeho překročení se trestá. Mezi prvky svébytného výchovného systému patří především úcta a respekt ke starším, vedení dětí k samostatnosti (Vančáková, 2008; Balabánová, 1999), hierarchické uspořádání života v komunitě, přísný morální kodex (Horváthová, 2002; Stewart, 2005) samočinné učení, výchova k spolurozhodování (Pape, 2007). Významným pojítkem všech prací je také příznání skupinového podílu na výchově dětí (Matoušek, 1993).

Objektivní zkoumání života rodin uvnitř komunity je značně ztíženo uzavřeností romských komunit i jejich nedůvěrou vůči majoritní společnosti. Postoje nedůvěry a uzavřenosti jsou posilovány historickými zkušenostmi, které Romové mají. Současné generace Romů jsou ve vztahu k neromům zatíženy především obavami z odebírání dětí a jejich umístování v dětských domovech. Zkušenosti se státními institucemi v období mezi padesátými a devadesátými lety dvacátého století vedly Romy k zvýšené ostražitosti a ještě větší uzavřenosti. V tomto období byli sociální pracovníci a pedagogové vnímáni především jako ohrožující činitelé. Fakticky měli moc vyvolat řízení o odebrání dětí z rodiny, což se také často dělo. Dodnes přetrvává představa o ohrožující roli školy či sociálních odborů měst (Balvín, 2004, 44-45; Hirt, Jakoubek, 2006, 73; Jakoubek, Budilová, 2009, 238-243). Tento aspekt se výrazně podílí na vztahu romské rodiny k vnějšmu prostředí. Tlaky, které působí zvenčí a mají destabilizační charakter, jsou uvnitř rodiny vyrovnávány specifickým uspořádáním vnitřního života rodiny. Vnější svět vnímá tyto vnitřní strategie jako znaky romské rodiny.

5.3 Znaky romské rodiny

Prvním z těchto výrazných znaků rodiny je její **patriarchální uspořádání** (podrobněji Šišková, 2003, 16-26; Lacková 2002, 60-83). Silným postavením muže v rodině dodnes neotřásla ani skutečnost, že většina romských mužů nemá trvalé zaměstnání a není tedy v podmínkách dnešního ekonomického systému schopna svou rodinu plně zaopatřit. Toto postavení tedy není odvíjeno pouze na základě zásluh o finanční úroveň, jak by se mohlo na první pohled zdát. Naopak, postavení i moc plynou z povinností orientujících se na zcela nemateriální aspekty života. Především je to zaštitění rodiny v složitém sociálním prostředí, ochrana rodinné cti i jejího postavení. Teprve uvědomíme-li si tyto aspekty povinností muže, dostáváme celkový obraz jeho významnosti a

nezastupitelnosti, jaký v romské rodině má. Dle Hübschmanové byl romský muž v tradiční romské rodině považován za zástupce rodiny před veřejností, jeho úlohou bylo také posilovat sociální kontakty v rámci komunity, ženiným úkolem bylo obstarávat kontakty s osobami vně komunity (1999, 46-54). Tento model dodnes zůstává v komunikačních strategiích Romů. Urážka muže de facto znamená urážku celé rodiny a naopak urážku jednoho člena rodiny bude chtít mužská část rodiny mstít. Znevažování pevného postavení mužů by mohlo vést k destabilizaci celého rodinného systému. V minulosti se situace podkopání tradičně konstituované autority odehrála v oblasti vztahů rodičů a dospělých dětí, kdy starší členové komunity ztratili část svého vlivu. K proměnám došlo také v oblasti postavení uznávaných a ctěných členů komunity, kteří při styku s vnějším prostředím konkrétní romskou skupinu zastupovali (vajdové), dnes tento institut téměř neznáme. V obou případech byly důsledky tragické, komunity ztratily pevné opory všemi respektovaných autorit. Děti uzavírají sňatky/partnerství bez svolení rodičů, což destabilizuje rodinnou strukturu, chybí hlavní záštita a arbitr sociální kontroly, tato skutečnost vede k rozvolnění vnitřních i vnějších vztahů a souborů očekávaného chování.

S patriarchálně uspořádanou podobou soužití úzce souvisejí také další charakteristické znaky romských rodin, a to především jejich jasné **hierarchické uspořádání**, ve kterém hraje roli především věk a pohlaví jednotlivých členů, významné je také **přísně vymezené pojetí sociálních rolí v rámci rodiny**, které s hierarchickou strukturou velice úzce souvisí. Tento aspekt rodinného života sice čelí velkým proměnám, ale je stále ještě patrný a v jistém smyslu i signifikantní. Očekávané a také přísně vyžadované způsoby jednání jsou určovány pro role matky, dcery, otce, syna i dalších členů rodiny, odvíjejí se však také na základě pohlaví a věku aktérů rodinných konstelací. V tomto ohledu majoritní část společnosti nejvíce udivuje diametrálně odlišný přístup k dcerám a synům, kdy jsou dívky již ve věku středního školního věku aktivně zapojeny do domácích prací, zatímco chlapci jsou z takových povinností vyjmuti (*Romové v České republice*, 2000). Stejně tak budí údiv povinnosti snachy v rodině a její povinnosti vůči matce manžela, či přístup k dětem různého věku. Všechny jmenované aspekty tvoří jasnou a v jistém smyslu neotřesitelnou strukturu rodinného života. Požadavky na adekvátní zastávání sociální role úzce souvisejí s konceptem paťiv a ladž, který je možné překládat jako úctu a hanbu. Sémantická povaha romských pojmů jde však mnohem dále, než český překlad nastiňuje. „*Paťiv (patjiv) znamenalo všechno dobré, správné, čestné, ušlechtilé, prospěšné, užitečné, hodnotné. Za paťiv se Rom rozhodně*

*nemusel stydět. Ladž (laadge) byl opak, vše špatné, zlé, odsouzenihodné, nečestné, nesprávné, mylné, chybné či neblahé. Ladž se Rom musel vystříhat. Pařiv a ladž vlastně shrnovaly základy romipenu, romství, šlo o jednu z nejzávažnějších norem. V tradičních romských společenstvích bez výhrad platila, všichni ji respektovali a komunita je za to ochraňovala. Obsahuje v sobě princip solidarity, který v mnohdy nepřátelském světě umožňoval přežít. Obecná bída byla nasnadě, proto se Romové bez sobectví podělili o chleba, o přístřeší.“ (Pařiv a Ladž, 2003). Pokud se člen rodiny proviní proti závazným pravidlům, není to jen jeho záležitostí, zahanbení padá na celou rodinu. V tomto prostředí nikdo nejedná jen sám za sebe. Při porušení norem je přestupek řešen veřejně a je všemi prožíván jako *ladž* (hanba). Jedním z důležitých prvků sociální kontroly uvnitř romských rodin a komunit je také veřejné „přetřásání“ provinění (Hübschmanová, 1999, 37; Kukanová, 2004, 101). Přestoupení vnitřních pravidel života rodiny se tak přímo odráželo i do interakcí s nejužším prostředím komunity. Přesto, že se v posledních letech hodně hovoří o rozvolňování tradičních hodnot (Říčan, 1998, 44-46) je patrné, že tradiční zákon *Pařiv a Ladž*, který obsahuje nejen požadavek povinné úcty k druhým, ale také požadavek na čestné, užitečné a správné jednání (Pařiv a Ladž, 2003), je stále živou a uplatňovanou normou. V souvislosti s prožíváním *pařiv a ladž* je velice podnětné Hofstedovo zamyšlení nad skupinovým tlakem uvnitř kolektivistických kultur, kdy „...zahanbování, tedy odvolávání se na skupinovou čest, je účinným způsobem, jak usměrnit provinilce: členové jejich vlastní skupiny, „my“ jim napraví hlavu“ (Hofstede, 1999, 49-50). Tento model organizace vzájemných vztahů napomáhá romským skupinám udržovat soulad navzdory tomu, že uvnitř čelí skupina mnoha konfliktům. „Přes četné vnitřní konflikty a šarvátky je rodina navenek jednotná a solidární vůči svým členům“ (Sekyt in Šišková 2008, 128). Na podkladě ideového zakotvení významných předávaných hodnot romství (Romipen) vzniká specifická podoba života rodiny, kdy na jedné straně stojí vnitřní řád, vymahatelnost povinností spojených se sociální rolí a přísná hierarchie a na straně druhé je možné sledovat solidaritu, sdílení a prožívání pospolitosti. Solidární jednání uvnitř silně konfliktních rodin potvrzuje také Bengstonova práce, která poukázala na fakt, že v rodinách s vyšší mírou konfliktnosti můžeme nalézt také vysokou míru solidarity (Bengston, 2003). Při vysokém stupni konfliktnosti jsou však rodiny nuceny hledat cestu, jak své členy efektivně usměrňovat. Právě jedním z nejvíce efektivních regulátorů chování je systém povinné úcty na jedné straně a zahanbení na straně druhé. Cílem veškerého dění je udržení rodinného/rodového života, individuální potřeby nehrají tak významnou roli.*

Celkové uspořádání života rodiny odpovídá dalšímu z charakteristických **znaků romských rodin, vysokému počtu dětí a orientaci k širšímu rodinnému uspořádání** (Kalibová In Romové v České republice, 1999, 91-107). Ačkoli se v posledních letech počet dětí v romských rodinách snižuje, je stále počet dětí vysoký. Zatímco v předcházejících obdobích mívaly romské matky někdy i více než deset dětí, dnes je to kolem pěti, šesti. Počet dětí determinuje přístup k nim i péči o ně. Nelze říci, že by pro romské rodiče nebylo každé z jejich dětí výjimečné. Naopak, děti jsou v rodině považovány za nejvyšší dar a jejich narození je očekáváno s radostí. Péče i výchova jsou však postaveny na zcela jiných základech, nežli je tomu u majoritní části obyvatel. Svým přístupem k dětem představují romské rodiny tzv. plodivý typ rodin, jak byl popsán Philippem Ariesem (In Jakoubek, 2004, 144). Děti vyrůstající v tzv. plodivém typu jsou velice brzy zapojeny do plnění povinností. Přímo se podílí na činnosti dospělých a přinášejí rodině v rámci svých možností užitek. Pokud taková rodina žije v zemi s dobře rozvinutým systémem sociální pomoci rodinám s dětmi, je již pouhá přítomnost dětí v rodině formou profitu. Romům je často vyčítáno, že své děti rodí jen pro zisky zaručené sociální podporou. Zapomínáme však, že Romové své početné rodiny rozšiřovali i v dobách, kdy žádné sociální opory zaručující kvalitu života pro dítě i dospělé nebyly. Finanční profit není hlavním důvodem progresivní porodnosti, na místě je spíše zamyšlení nad významem, který každé narozené dítě pro rodinu má. Každé nově narozené dítě znamená především silnější a početnější rodinu. Stabilita i moc rodiny se tedy odvíjí od počtu jejích členů, především pak od počtu synů. V případě mnohodětných romských rodin jsme svědky skloubení původní ještě předmoderní strategie udržování stability rodiny a vlivu nově koncipovaných práv, která však byla ustanovena pro život rodin upřednostňujících malthuziánský typ⁸ reprodukce. Ze strany Romů tak nejde o chladný kalkul, ale o včlenění stávajících sociálních opatření do potřeb jejich vlastního stylu života. Pro plodivý typ je typické a i legitimní, že každé dítě rodina používá ke svému zabezpečení a chodu. Dětství bývá v tomto typu mnohem kratší, nežli je tomu u typu malthuziánského.

Péče i výchova dětí se v tomto bodě silně pojí k dalšímu zmiňovanému znaku romských komunit, kterým je **široce uspořádané rodinné soužití**. Široké rozpětí rodiny, mimo jiné, dobře řeší přirozenou potřebou zabezpečit dětem co nejlepší péči v rámci

---

⁸ Typ upřednostňující kontrolu porodnosti, je typickým znakem moderních společností. Dítě zde není vnímáno jako člen přispívající rodině, ale jako individualita zasluhující zvláštní zacházení, péči a ochranu, která je v některých ohledech vyjmuta z povinnosti podílet se na chodu rodiny.

možností. Pro matku, která porodila více dětí, bylo vítanou pomocí, pokud se do péče zapojily i ostatní ženy široké rodiny. Častým jevem bylo a je, že péči o nejstarší dítě dcery převzala její matka, a to jak po stránce praktické, tak formální (Hübschmanová, 1999, 54). Obdobně se do péče zapojují sestry matky dítěte i její tety, nebo případně jiné dcery matky dítěte, které již žijí odděleně. Samostatnou kapitolu potom tvoří povinnosti pečovat o sourozence, kterou mají nejstarší dcery, tyto jsou do péče zapojeny již od období staršího školního věku. S větším počtem pečujících a vychovávajících osob je spojena jistá konfúze rolí, v určitých rovinách života jsou děti sourozenci, ale současně v jiných rovinách vystupuje starší sourozenec jako autorita a je oprávněn napomínat a v některých případech i trestat (Paměti romských žen, 2002). Mohlo by se zdát, že toto směšování rolí vyvolá v rodinném životě obtíže. K tomu však v romských rodinách nedochází, role jsou sice směšovány a značně se mísí, ale vždy mají pevně určenou náplň, pečlivě strážené kompetence a nevybočují ze zavazujícího hierarchického modelu rodiny. To, co se zevnímu pozorovateli může jevit jako neuspořádanost až chaotičnost a nahodilost ve výchově, může být, viděno z této perspektivy, výchovnou strategií, která odpovídá široké struktuře rodiny. Nezasvěceným pozorovatelům se tak může někdy zdát, že rodiče se nedostatečně věnují dohledu nad dětmi, to je však dáno skutečností, že dohledem jsou pověřeny jiné osoby. Je však třeba si uvědomit, že ačkoli úkoly spojené s péčí a výchovou jsou prakticky delegovány na členy rodiny, rolově nese veškerou odpovědnost pouze matka, která odpovídá za vývoj, zdraví a v určitém ohledu i za chování dětí, významnou roli hraje také otec zodpovědný za chování všech členů rodiny. Široká rodinná síť však neplní svou funkci pouze při výchově, je také důležitým stabilizačním prvkem po stránce mocenské, především vůči členům ostatním komunity či enklávy. Dále plní úlohu významné sociální opory ve smyslu psychosociálním, a v neposlední řadě je záchytnou sociální sítí v případě nouze a finančních těžkostí. Každý člen široce rozvinutého klanu představuje potenciálního dárce finanční i jiné pomoci v nouzi. V posledních letech byla v oblasti sociální práce s Romy věnována pozornost rodině jako záchytné sociální síti. Tento aspekt rodinného života ve své práci Romové na trhu práce velice dobře zachytili Kateřina Hůlová a Jakub Steiner (In Hirt, Jakoubek 2006, 92). Autoři zde dávají do souvislosti nedostatečnou motivaci k práci na otevřeném trhu práce se strukturou rozšířených romských rodin. Rozšířenou rodinnou strukturu považují za vhodnější pro život v rizikovém prostředí. Ve svých úvahách vycházejí ze studie Hofa a Seana (2002), kteří zkoumali příčinný vztah mezi solidaritou v rozšířených rodinách a nepotismem

v zaměstnání i kolapsem trhu s byty. Směr těchto postřehů je velice podnětný a dá se říci, že s pomocí konceptů, které vycházejí z ekonomie lidského chování, lze dobře objasnit část životní strategie Romů. Jsou-li široké rodinné sítě skutečně primárním pramenem hmotného jištění rodiny, je potom pochopitelné, že členové takových rodin budou dávat přednost udržování těchto vazeb před jinými formami pojistných aktivit. V takovém případě nejsou tolik existenčně vázáni na systém státní podpůrné pomoci, byť jej využívají jako zdroj finanční hotovosti. Závislost na finanční podpoře ze strany státu nemusí nutně znamenat, že se jedná o jediný a upřednostňovaný podpůrný mechanismus. V praxi tato situace vede k tomu, že v první řadě je nutností udržovat dobré vztahy s členy široké záchytné sítě. Vystane-li situace, kdy je potřeba volit mezi budováním rodinných vztahů a nutností splnit povinnost vůči úřadu poskytujícímu sociální podporu, prioritou se stává služba v rámci rodiny. Fenomén silně provázané široké rodinné sítě úzce souvisí také s vysokým stupněm soudržnosti těchto rodin.

Romské rodiny jsou tradičně označovány v porovnání s neromskými rodinami za **velmi soudržné**. K vysokému stupni vzájemné provázanosti je vedou nejen potřeby vycházející z existenčních nutností, jak je o nich pojednáno výše. Vysoký stupeň soudržnosti rodin souvisí také v nemalé míře s kolektivním pojetím soužití i myšlení, které Romové mají. Budeme-li vycházet z charakteristik kolektivistických kultur tak, jak je zachytil svým výzkumem Hofstede (2010), potom nalezneme výrazné shody s obecným rámcem vystihujícím tyto kultury a chování romských rodin a skupin. Nový (2005), který zprostředkoval výstupy Hofstedova výzkumu českému prostředí, uvádí některé znaky rodinného života, které nalézáme v kolektivně orientovaných skupinách:

Je to především integrace do silných a soudržných skupin již od raného dětství. Tyto skupiny potom nabízejí svým členům ochranu výměnou za věrnost. Děti vychované v tomto prostředí se snadněji identifikují se svou skupinou. Jen zřídka dochází k situacím, kdy je dítě či jiný člen skupiny sám. V situaci intenzivního sociálního kontaktu se stává klíčovou ctností především udržování souladu s vlastním sociálním okolím přesahujícím i mimo rodinu. Je tedy pochopitelné, že soudružnost členů skupiny zde hraje významnou roli. Dochází k společnému sdílení zdrojů. Vyjádření individuálního názoru může být chápáno problematicky. Loajalita ke skupině stojí v popředí všech ostatních vztahů. Závazky vůči skupině mají rituální povahu, příkladem toho je například povinnost účastnit se všech rodinných oslav či pohřbů (Nový, 2005, 9-30).

Romské rodiny nebyly do Hofstedeho výzkumu zařazeny, nelze tedy za pomoci získaného skóre určit přesnou míru příklonu ke kolektivistickému modelu soužití u Romů. Již při bližším pohledu je však patrné, že v mnoha ohledech jsou charakteristické znaky kolektivistických kultur současně charakteristickými znaky romských rodin. Na výrazně kolektivistické směřování romského myšlení upozorňuje řada českých autorů, byť se přímo neopírají o výsledky tohoto mezinárodního výzkumu.

S vysokou mírou soudržnosti rodin však souvisí ještě i řada jiných faktorů. Na tomto místě bych jako poslední znak romské rodiny ještě ráda připomenula **egalitářský charakter vzájemných vztahů** ve skupině. Steward (česky 2005) v této souvislosti hovoří dokonce o bratrské rovnosti. Tato rovnost je uplatňována nejen mezi dospělými, ale také mezi dospělými a dětmi (2005, 56-59). Tento rovný přístup vůbec nevylučuje povinnosti určené rolí a postavením v rodinné hierarchii, které jsou dány normativními požadavky prožívanými jako Romipen. Je až s podivem, že ve skupinách, kde hraje tak významnou roli pevné hierarchické uspořádání, přísně střežené požadavky na naplnění předepsané sociální role, rituální čistota a nečistota, nalézáme hluboce zakořeněný a každodenně přirozeně odžitý smysl pro rovnost, solidaritu a nízkoprahové sdílení.

Výchovné působení romských rodičů však není ovlivněno pouze tradičně předávanými systémy hodnot. Velmi výraznou roli hraje v dnešní době také postavení rodiny ve společnosti. Všechny uvedené znaky romské rodiny významně zasahují do způsobu výchovy, který romští rodiče uplatňují. Tento je však silně ovlivněn také prostředím, ve kterém rodiny žijí a v neposlední řadě také sociálním vyloučením a chudobou. Základní charakteristiku rodin žijících v prostředí sociálního vyloučení uvádí Gruberová, řadí sem špatnou životní úroveň, život v chudobě, nízké vzdělání, vyčlenění z trhu práce, nízký sociální a kulturní kapitál (2009, 7). Sociokulturní úroveň rodičů limituje jejich schopnost přinášet dítěti podněty, které by děti podporovaly v rozvoji jejich schopností. Děti jsou naopak primárně připravovány na život v prostředí sociálně vyloučených enkláv. Každodenní **rodinný život**, který výrazně formuje představy dětí o fungování světa, je **zaměřen především na organizaci chodu domácnosti** a na zajištění základních hmotných potřeb. S tím souvisí orientace životního způsobu rodičů, Morvayová jej vnímá jako nenáročný, stereotypní a beze změn (2008, 27-55). Život orientovaný k zajištění základního chodu rodiny však klade na děti poměrně vysoké nároky a úkoluje je především v oblastech konkrétních pracovních úkolů. Také v oblasti materiálního zabezpečení je situace romských dětí zatížena specifiky života. Morvayová ve své práci uvádí: „*Co se týká materiálního zázemí, děti ze sociálně znevýhodněného*

prostředí lokality nemají oproti ostatním dětem žádný osobní prostor k učení. Pokud je v domácnosti stůl, slouží všem, zejména v kuchyni, kde se shromažďuje většina členů rodiny. Je dobře známým faktem, že v domácnostech obyvatel lokalit nejsou knihy a pomůcky ani hračky, které by dětem sloužily jako opora v učení nebo je k němu motivovaly. Na druhou stranu nelze vykládat tento nedostatek chybějícími financemi, jak by se mohlo zdát, z terénních deníků studentů-tutorů, z jejich pozorování v rodinách a z výpovědí některých učitelů vyplývá, že rodiče rádi dětem koupí veškeré pomůcky i poměrně drahé hračky, které jsou potřeba (je to prestižní záležitost – koupí to nejlepší, i kdyby neměli druhý den na chleba), ale děti se nedokáží o své věci starat tak, aby jim vydržely. Vymění je, ztratí nebo rozbijí. Tato situace je patrně zapříčiněna velkým počtem dětí v takových rodinách, kdy všechny věci jsou dostupné i ostatním a nikdo nenese zodpovědnost za jejich zničení.“ (2010, 14, 37). Právě kontext sociokulturního vyloučení, které je posilováno prostorovou segregací vyloučených enkláv, výrazně ovlivňuje klima, ve kterém dítě vyrůstá.

Další přístup, který autoři volí k popisu a úvahám nad výchovnými situacemi, je perspektiva kulturních schémat a modelů. Kolektiv autorů Bittnerová, Doubek, Levínská mapovali funkci kulturních modelů ve vzdělávání. Výstupy terénního výzkumu přinášejí poznatky také o romské rodinné výchově zpracované Ivou Bittnerovou. Ta upozorňuje na převládající diskurz akcentující status rodičovství jako významnou a pozici upevňující skutečnost. Pro hlubší pochopení výchovného a formativního působení rodičů je klíčový příspěvek pojednávající o rodičovské autoritě, která je v těsném vztahu s projevy úcty. V takových souvislostech vystupují rodiče jako strážci norem. (2011, 138). Na úrovni vztahu rodič – dítě přesto rodiče necítí a neprožívají polaritu mezi sebou a dětmi. Bittnerová popisuje schéma *Respekt k dítěti*, které podporuje společné sdílení všech životních dějů. Součástí tohoto schématu je také absolutní důvěra rodičů ve slovo dětí (2011, 145-147). K podobným závěrům došla i autorka této práce, podrobněji budou výstupy obou terénních šetření diskutovány dále.

6. Výzkum rodinné výchovy

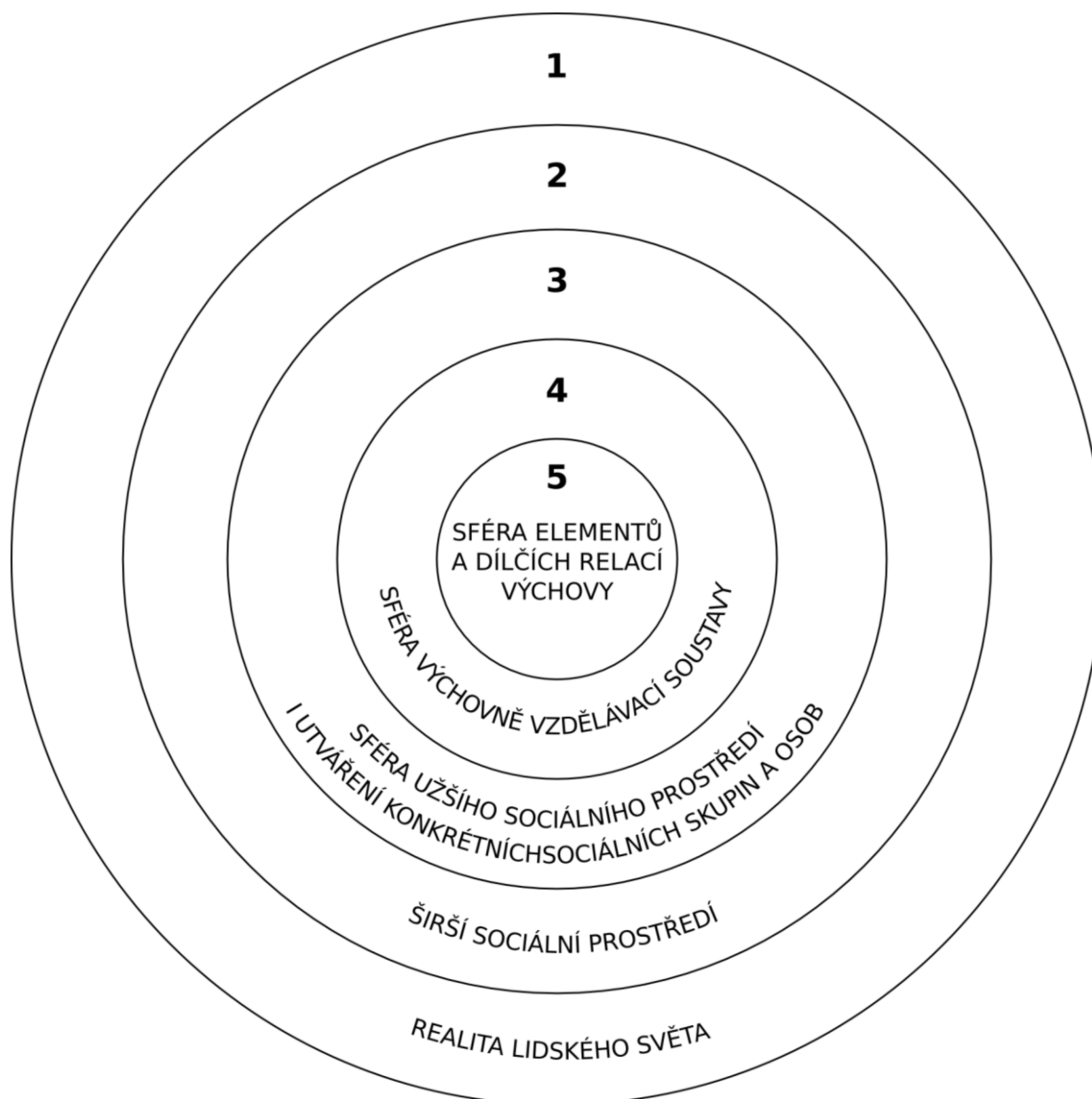
6.1 Metodologie výzkumného šetření

Výzkumné šetření probíhalo v několika fázích v průběhu let 2009 – 2015. Během první, přípravné fáze byl vytvořen výzkumný plán a probíhal prvotní sběr dat v terénu. V dalších fází byla nasbíraná data analyzována a byly vytvořeny první deskriptivní koncepty výstupů, během této fáze probíhalo také ukotvování dílčích výstupů technikami zakotvené teorie. Tato fáze byla časově nejnáročnější a probíhala v letech 2010 – 2014. Třetí závěrečná fáze sestávala z psaní závěrečné zprávy, během které byl získaný deskriptivní popis transformován do podoby nově vzniklé zakotvené teorie, respektive kauzálního modelu, který reflektuje probíhající děje a významné kategorie. Třetí fáze byla realizována v roce 2014 – 2015. Tato kapitola disertační práce se pokouší rozkrýt metodologické pozadí realizovaného výzkumného šetření, popíše zvolenou výzkumnou metodu a techniky, jichž bylo použito.

6.1.1 Výzkumný problém a jeho teoretické ukotvení

Výzkumným problémem této disertační práce je výchovné působení problémové romské rodiny. Otázce problémovosti rodin se podrobněji věnuje třetí kapitola předkládané práce, na tomto místě je cílem autorky přiblížit zvolený koncept výchovy, který se stal hlavním teoretickým východiskem úvah nad výzkumným problémem. Pojetí výchovy vychází v této práci ze systémového modelu výchovy vytvořeného B. Blížkovským. Blížkovského koncept představuje výchovu prostřednictvím systémového pohledu. Systémová pedagogika definuje vztah života (člověka i společnosti) a výchovy (člověka i společnosti) dialekticky. Blížkovský nechápe výchovu jen jako vnějšího hybatele lidského vývoje, výchova mu není vůči životu vnější, vyhýbá se však rovněž mechanickému slučování výchovy se životem. Samotný proces výchovy přibližuje Blížkovský modelem pěti do sebe začleněných sfér. Jednotlivé sféry znázorňuje následující schéma:

Obrázek č. 2: Model vnějšího začlenění a vnitřní skladby výchovně vzdělávací soustavy (Blížkovský, 1997, 59)

Předmětem prvotního výzkumného zájmu tohoto výzkumného projektu byla pátá sféra umožňující zachytit a popsat dílčí elementy a relace výchovy. Sběr dat se zaměřil na jednotlivé, a to i neúplné prvky výchovy, sledovány byly postupy rodičů, cíle, podmínky výchovy. Během procesu analytického zpracování a následujících nových sběrů dat a jejich třídění byl výzkumný záměr prostřednictvím zvolené metodologie posouván směrem k dalším sférám. Byly objevovány vztahy, funkční vzorce a schémata systémového modelu výchovy v romských rodinách (sféra 4). Výzkumná pozornost byla soustředěna na rodinný systém, a především na subsystém vychovávaný – vychovatel. Na úrovni tohoto subsystému byla výchova zkoumána z perspektivy rodiče, nashromážděná data umožnila částečně pronikat i do pohledu dospělého dítěte, které

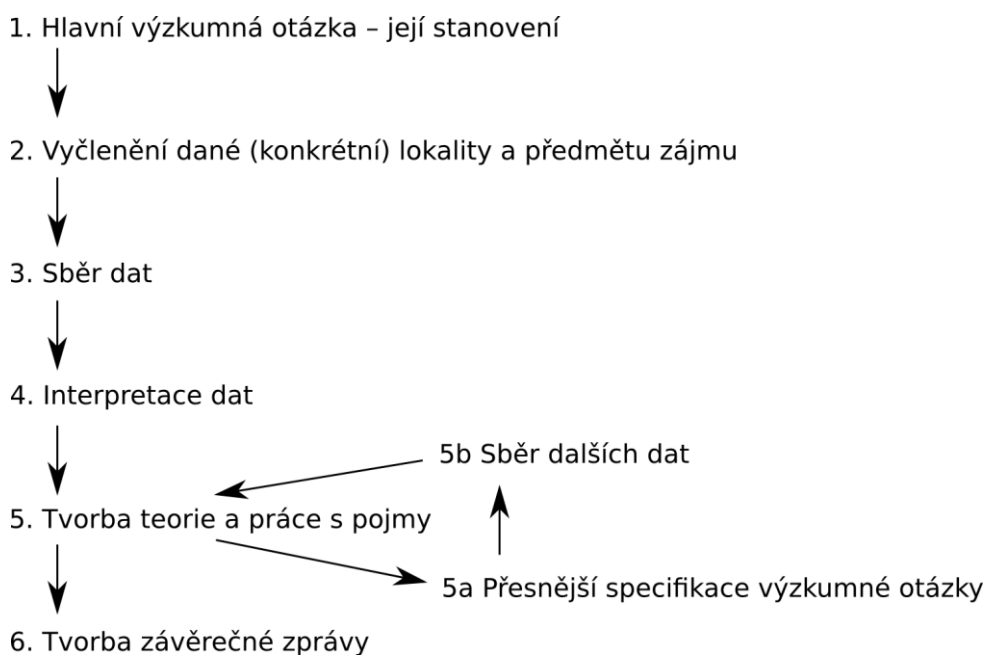
reflektuje rodičovskou výchovu. Probíhající pozorování a mapování životního prostoru dětí umožnilo do výsledného modelu výchovy zahrnout také informace o užším a širším sociálním prostředí výchovy (sféra 1, 2, 3). Tyto sféry napomáhaly sytit zachycené životní příběhy, mapování životních osudů během výzkumu, ale také materiál mapující pohledy dnes již dospělých dětí-rodičů na výchovu, kterou sami prošli. Realizovaný výzkum se nesoustředil na výchovu určité věkové kategorie dětí, ale směřoval k poodhalení obecněji chápaných výchovných praktik, kterými rodina disponuje. Rozpětí věkových kategorií dětí v romských rodinách je natolik široké, že rodič prožívá ve stejném časovém úseku rodičovství vůči dvacetiletým dětem, dospívajícím, dětem školního věku nebo i kojencům. Z tohoto důvodu se autorka práce rozhodla pro zachycení obecnějších představ o výchově bez zaměření na určitou věkovou kategorii.

6.1.2 Výzkumná metoda, design výzkumu

Výzkum výchovy uplatňované v problémových romských rodinách byl realizován jako kvalitativní šetření, při jeho zpracování vycházela autorka práce z principů zakotvené teorie.

Kvalitativní výzkum stojí na induktivní logice a historicky je spjat s hermeneutikou a fenomenologií. V takovém výzkumu nejprve zvažujeme široce formulovanou výzkumnou otázku a za pomoci hloubkového sběru dat pátráme po pravidelnostech v získaných materiálech. Analytickým zpracováním, které stejně jako sběr dat probíhá cyklicky, formujeme závěrečné teorie či hypotézy. Základním cílem postupů je vytvořit bohatou a detailní deskripci reality. Výzkum probíhá v přirozených podmínkách sociálního prostředí, plán výzkumu se rozvíjí a proměňuje. Průběh takového výzkumu názorně ukazuje následující schéma.

Obrázek č. 3: Proces kvalitativního výzkumu (Bryman, 2001, 267)

Kvalitativní přístup v sociálních vědách vychází z toho, jak jsou různé pojmy a vztahy chápány samotnými aktéry sociální reality. Cílem výzkumníka je porozumět situaci tak, jak ji rozumí sami aktéři (Švaříček, Šedová, 200, 18). Badatelé se však nemohou vyhnout svým vlastním prekonceptům, které utváří hermeneutický kruh jejich interpretací. Kvalitativní pohled tak nutně přináší i jistá zkreslení, vyvěrající z nemožnosti plně ovládnout subjektivitu badatelů. Autorka této práce si je vědoma úskalí neobjektivitu, která v jistém smyslu vždy stojí v pozadí snahy o pochopení reality. Tento problém se snaží řešit s využitím zvolených technik zajištění kvality výzkumu.

6.1.3 Zajištění kvality výzkumu

Během průběhu výzkumného šetření bylo potřeba vyřešit úkoly, které souvisejí se zajištěním kvality studie. Cestou k zvýšení kvality studie se staly triangulační postupy. Triangulací rozumíme kombinaci různých metod, výzkumníků, zkoumaných skupin, lokálních a časových okolností a teoretických perspektiv, jež se uplatňují při zkoumání určitého jevu. Pro účely tohoto výzkumu byly zvoleny typy triangulace uváděné Denzinem (1989), konkrétně triangulace výzkumníků (sběru dat se účastnilo šest tazatelů, analytické práce tři), datová triangulace (zapojeno bylo několik rodin, část rodin pocházela z jiného města, sledování stejného jevu bylo prováděno v rodině ale také v komunitě) a metodologická, pro sběr dat bylo využito pozorování i rozhovory

(Dnezin in Hendl, 2008 147-148). Triangulační postupy se staly základem pro zvýšení důvěryhodnosti výzkumu.

V oblasti zvyšování spolehlivosti výzkumného šetření hledají autoři využívající kvalitativní strategii cesty jak vytvořit postupy a podmínky, které spolehlivost zvýší. V souvislosti s tímto úsilím se proměňuje také užívaná terminologie. Rubinová a Rubin doporučují kritérium spolehlivosti nahradit **kritériem správnosti** (vycházet jen z výroků informandů a nedoplňovat je) a **pečlivosti** (schopnost dokázat výběr informandů, dokumentace postupů). Mezi další techniky k zajištění spolehlivosti patří konzistence otázek, kdy je třeba během rozhovoru testovat, jak otázkám rozumí jednotliví účastníci, a zajištění přepisu nahrávek rozhovoru. Posledním postupem je Procedurální kódování, kdy badatel použije standardizované kódovací procedury.

Zamýšlený výzkum využívá pro zvýšení spolehlivosti kritérium správnosti a pečlivosti. Především je potom využito procedurální kódování, kdy se autorka rozhodla pro využití Zakotvené teorie.

6.1.4 Zakotvená teorie jako design výzkumu

Zakotvená teorie byla vytvořena Barney G. Glaserem a Anselmem L. Straussem. Jejich záměrem bylo ustavit kvalitativní výzkum jako vědeckou metodologii a posunout jej za hranice deskripce jevu směrem k vytváření teoretických rámců a konceptuálnímu porozumění studovaným fenoménům (Lewis-Beck et al, 2004). V pozdějším období rozvíjí každý z autorů odlišný metodologický koncept zakotvené teorie. Pro tuto práci je využito postupů navrhovaných Anselmem L. Straussem a Corbinovou. Strauss a Corbinová chápou zakotvenou teorii jako transakční systém. Při využití zakotvené teorie výzkumník disponuje několika technikami zpracování dat, které umožňují rozvoj vznikajících interpretačních schémat a ukotvují vznikající teorii. Mezi techniky analýzy patří v první řadě **otevřené kódování**, to představuje jednoduchou, ale pracnou analytickou techniku, která směřuje k velmi detailní a hloubkové práci s textem. Zaměřuje se na rozkrývání významů, které nemusí být na počátku zřejmé, výzkumník si takto může povšimnout i takových aspektů textu, které by při běžném čtení nezaznamenal. Výstupem je pak sada pojmů, kategorií a konceptů, které jsou dále seskupovány podle podobností a tím je budován základ pro další definování vztahů a závislostí mezi nimi (Švaříček a Šedřová, 2007, 211-222). Dalším postupem je **axiální kódování**, které na otevřené kódování navazuje. Jeho cílem je vytvářet spojení mezi kategoriemi a subkategoriemi. Za tímto účelem je využíván tzv. paradigmatický model,

který ve zjednodušené podobě vypadá takto: PŘÍČINNÉ PODMÍNKY → JEV → KONTEXT → INTERVENUJÍCÍ PODMÍNKY → STRATEGIE JEDNÁNÍ A INTERAKCE → NÁSLEDKY (Strauss, Corbinová, 1999, 72).

Použití tohoto modelu umožňuje o datech systematicky přemýšlet a vzájemně je k sobě vztahovat na různých úrovních analýzy. Axiální kódování je však jen pomůckou pro třídění dat, neposkytuje závazný model zkoumaných jevu. Další technikou zpracování a rozvoje kategorií je **selektivní kódování**, při něm jsou kategorie dále uspořádávány a přeskupovány. Selektivní kódování, některými autorky označované za záměrné, integruje dosavadní zjištění kolem konceptu nově vytvořeného/vynořeného příběhu, který je hlavním vodícím materiálem pro další práci na analýze.

Dalším krokem analýzy je zapojení časoprostorového hlediska. Tento postup nám umožní **maticе podmiňujících vlivů** a náčrt transakčního modelu. Matici podmiňujících vlivů můžeme chápat jako soustředné úrovně, přičemž každá úroveň odpovídá jiným stránkám světa kolem nás (Strauss, Corbinová, 1999, 120). Uvnitř jednotlivých úrovní jsou identifikovány podmiňující vlivy, které mají význam pro předmět zkoumání. Závěrečným krokem selektivního kódování je tvorba teorie, využít můžeme narativní či schématickou podobu znázornění. Vytvořený příběh umožňuje formulaci základních výroků o dění v různých kontextech (Strauss, Corbinová, 1999, 99).

Zakotvená teorie je vhodným analytickým a interpretačním nástrojem především z toho důvodu, že umožňuje studium interakcí a procesu. Tímto způsobem bylo možné zkoumat rodinnou výchovu procesuálně, jako dynamické dění mezi rodičem a dítětem. Zvolený design výzkumu nabízí možnost překročit hranice deskripce jevu. Autorka práce využila pro výzkum všechny uvedené postupy, které jsou se zakotvenou teorií spjaty. V některých ohledech se však zvolené metodě výzkumu vzdálila a nepodařilo se jí beze zbytku naplnit všechny kritéria zvoleného výzkumného designu, podrobněji pojednává o odchylkách následující kapitola.

6.1.5 Metodologické křížovatky

Silným motivem pro zvolený způsob procesního zpracování výzkumného šetření bylo úsilí autorky o co možná největší redukci rizik spojených s vlivem osobních prekonceptů a subjektivních interpretací. Dalším motivačním faktorem byl potenciál zakotvené teorie, která umožňuje zapojit procesní hledisko a vtahuje do procesu analýzy také podmíněčné vlivy z různých úrovní života. Přes upřímnou snahu držet se

zavedených postupů se však autorka práce v několika rysech přeci jen odchýlila od předepsaných způsobů práce s výzkumným materiálem. Tato část práce si klade za cíl transparentně čtenáře obeznámit s použitými metodami práce i s metodologickými odchylkami, kterých se autorka práce dopustila. Mnohé z těchto odchylek jsou plodem autorčiny nezkušenosti s výzkumem tohoto druhu, jiné souvisí se specifickou cílovou skupinou výzkumu. Během zpracování dat se autorka snažila odchylky alespoň reflektovat a pracovat s nimi.

Sběr dat a způsob vzorkování

V souladu s požadavky zakotvené teorie bylo v terénu prováděno průběžné obohacování nově vzniklých konceptualizovaných kategorií i doplňující upřesňující sběry dat. Zatímco autoři zakotvené teorie doporučují podřídít další sběry dat pouze potřebnému konceptu, probíhal sběr materiálů v mnohem širším duchu a tematicky se vracel také do oblastí, které vzbuzovaly mnoho otazníků a do oblastí tematicky spojených. Tímto postupem se do značné míry rozšířil objem získaného materiálu. Důvodem pro širší sběry dat byla variující ochota/neochota informandů účastnit se rozhovorů. Přes dlouholeté osobní vztahy všech tazatelů s informandy byl vstup do terénu vždy citlivým tématem a častější opakující se návštěvy v různých rodinách budily pozornost komunity. Jako reálné se jevilo riziko ztráty kontaktů, tuto situaci řešila autorka výzkumu snahou podchytit při každém setkání maximální množství materiálů. Tento postup značně komplikoval průběžnou konceptualizaci, namísto hloubkového zaměření, byly získávány také rozšiřující údaje. To pochopitelně brzdilo a komplikovalo analytickou práci, na druhou stranu získával nasbíraný materiál takového rozsahu, že dovedl podněcovat úvahy nad sledovanými jevy a rozvíjel nové směry konceptualizace, při jejich syčení bylo potom možné využívat již nasbíranou databázi. Ačkoli bylo toto vychýlení ze zvolených postupů iniciováno vnějšími podmínkami a specifiky výzkumu a zabrzdílo první fázi výzkumu, v dalších krocích analýzy napomáhalo porozumění.

Etnografie vs. Zakotvená teorie

Motivy pro volbu Zakotvené teorie jako hlavního designu výzkumu již byly uvedeny výše. Především možnost zachycení procesů byla lákavou výzvou. Přes počáteční přesvědčení dodržet všechny stanovené postupy, se autorka v některých částech práce odchyluje zvolené metodě a způsobem práce s materiálem a především jeho interpretací se blíží jiné kvalitativní metodě, kterou je Etnografie. Především část představující pojmovou základnu textu (kapitoly popisující kategorie) poněkud vybočuje z abstrahující povahy prezentací obvyklých při využití Zakotvené teorie. Vzhledem ke

skutečnosti, že výzkum probíhal v odlišné kultuře a užívaná výkladová schémata jevů nemusí být totožná, jeví se popisnější způsob prezentace jako opodstatněný. Rozvinutá podoba zachycených skutečností umožňuje lépe porozumět všem aspektům, které se z kategorie vynořují.

Na první pohled se jedná o nepatrné dvě odchylky, změna způsobu sběru dat a rozvinutější popis kategorií. Je však nutné upozornit, že do konečného způsobu prezentace výstupů se tyto odchylky promítají poměrně radikálním způsobem. V raných fázích výzkumu autorka práce uvažovala také nad změnou hlavního designu, jako relevantní se jí jevila právě Etnografie, a v jiných souvislostech také Případová studie. Vzhledem k zvolenému hlavnímu tématu zkoumání, kterým byla výchova, tedy dynamický proces podléhající časoprostorové dimenzi, byla zvolená technika výzkumu ponechána s vědomím, že výstupy budou změnami pravděpodobně ovlivněny. To se nakonec také potvrdilo, menší míra abstrakce představených kategorií se odrazila ve schopnosti přiměřeně obstát v dalších krocích, kdy je formována teorie.

Z těchto důvodů **autorka práce odstoupila od požadavku formulovat nově vzniklou teorii a prezentace výstupů zůstává na úrovni model popisujícího kauzální model vytvořený selektivním kódováním.** Možnost zůstat u popisu modelů přiznávají někteří publikující autoři (Kučera, 1992; Švaříček, 2005,136). Tuto cestu volí autorka práce s ohledem na nezralost nuceně vytvořené teorie, představení seriózně ukotveného modelu se jí za daných okolností jeví jako vhodnější způsob prezentace výzkumu. Přes poměrně dlouhou dobu konání výzkumu docházelo k jeho častému přerušení ze zdravotních důvodů. Na jedné straně tak mohlo být zakomponováno časově-vývojové hledisko, na straně druhé však výzkum fakticky stál, nebo postupoval jen pomalu kupředu. Ačkoli bylo upřímnou snahou autorky přinést hlubší a obecněji pojatý vhled do výchovných praktik rodičů, na úrovni teorie, nakonec se tento záměr nepodařilo uskutečnit. Svou roli hraje také menší zkušenost autorky, která se v průběhu výzkumu setkávala s ohromným nashromážděným množstvím dat, která měla charakter kulturních specifíků. Již samotné pokusy o rozklíčování získaného materiálu brzdily postup prací. Schopnost abstrahovat kategorie, které logicky vycházejí z jiného kulturního schématu, než který užívá autorka práce, se ukázala jako náročnější část analytického zpracování.

6.1.7 Plán a realizace výzkumu v praxi

Základní výzkumná otázka, dílčí výzkumné otázky

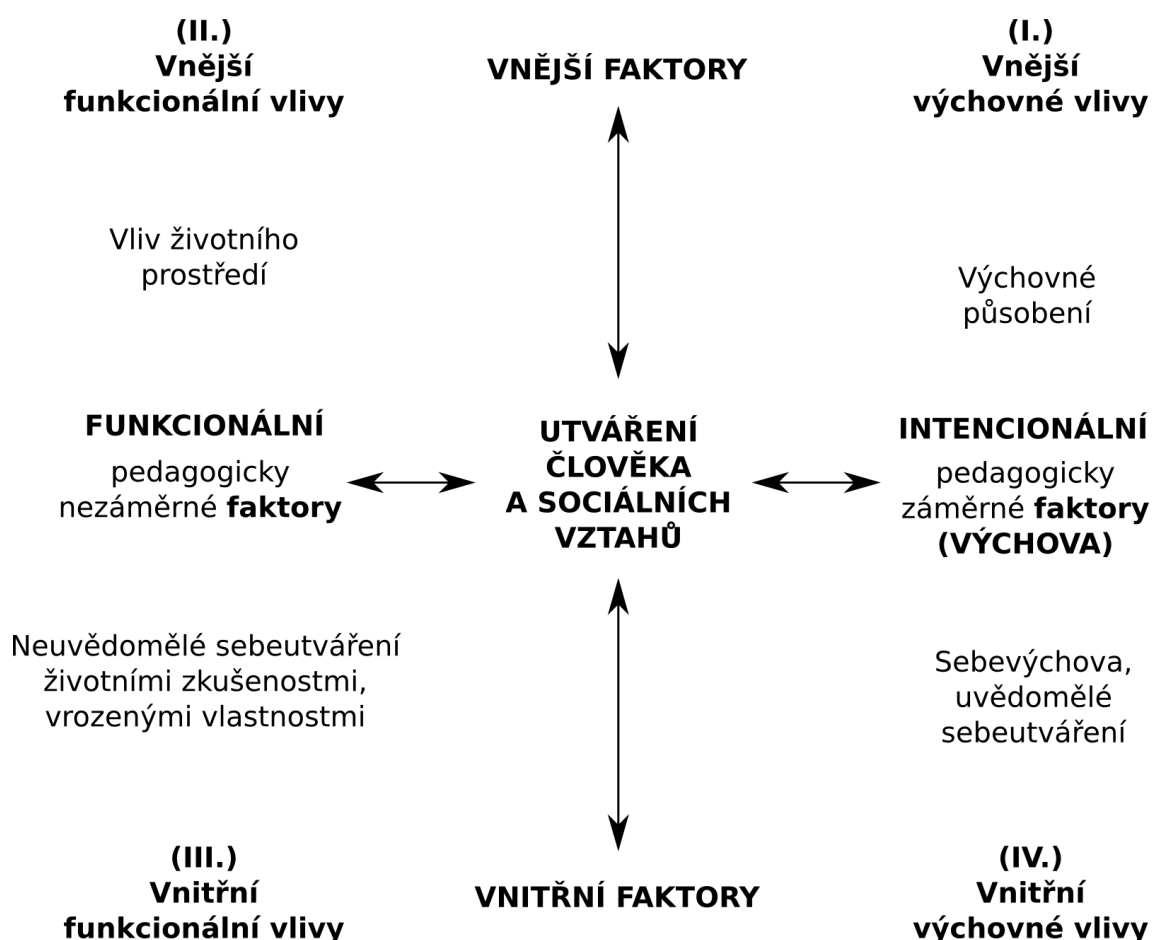
Hlavní výzkumná otázka předloženého výzkumu byla v prvním znění formulována následovně: „*Jak probíhá výchova v problémové romské rodině?*“ Takto stanovená otázka reflektovala čtvrtou a pátou sféru Blížkovského modelu a zaměřovala se především na dění na úrovni vztahů subjekt a objekt výchovy, výzkum se v této myšlenkové fázi soustředil na poznání cílů, postupů a vztahů.

V průběhu výzkumného šetření došlo dále k **reformulaci základní výzkumné otázky, která byla nově formulována širše, tak, aby reflektovala větší rozmanitost aktuálně působících formativních vlivů.** Nové znění výzkumné otázky pokrývalo nejen přímé výchovné působení rodičů, ale také další formující vlivy působící v rámci sféry sociálního prostředí a utváření (viz sféra 3). Kromě výchovy byly zaznamenány také vlivy vnějšího funkcionálního působení. Výzkumné šetření zůstávalo na úrovních vnějších vlivů, vnitřní vlivy nebyly předmětem výzkumu. Získané výstupy tedy odkrývají pouze vnější část formativních vlivů, které působí na dítě. Reformulovaná výzkumná otázka zněla: ***Jaké vnější formativní vlivy se spolupodílejí na utváření osobnosti dítěte v problémové romské rodině?*** Nově stanovená výzkumná otázka lépe zachytila podstatu dění v rodině. Poněkud netradičně jde v určitém smyslu o rozšíření výzkumného pole, kdy jsou kromě přímého výchovného působení zachyceny i další formativní postupy (vliv vzorů, životních zkušeností a příběhů, magických praktik, ale i samotné struktury rodiny). Tento posun rozšiřující výzkumné pole lépe reflektuje podstatu každodenního dění v rodině, ale také odpovídá pružnému způsobu nakládání s formativními prostředky, kdy rodiče totožné postupy někdy užívali jako výchovné prostředky a jindy jako prostředky ochrany, které však měly silný formativní potenciál. Rozklíčování sledovaných jevů na ty, které lze skutečně chápat jako výchovu a ty, které působí jako nezáměrné formování, nebylo z kapacitních důvodů reálné v rámci tohoto výzkumu uskutečnit. Složitost sledovaných oblastí rozkrývá Brezinka, který k tomuto problému uvádí „*Každé výchovné jednání totiž funguje jako prostředek. Pod pojmem výchovy se pak subsumují jen činnosti, které jednající člověk pokládá za prostředek, jak natrvalo zlepšit celkovou strukturu psychických dispozic jiných lidí, nebo jak ji obohatit o vysoce ceněné prvky, anebo jak zabránit vzniku dispozic považovaných za špatné. Formy či druhy takových činností jsou mnohem bohatší, než si obvykle uvědomujeme.*“ (Brezinka, 2001, 60).

Ukotvení výzkumných otázek ve zvoleném konceptu výchovy

Ve své práci se Blížkovský vychází z představy celistvého a otevřeného **vztahu života a vlivů výchovy výchovné** (pedagogicky záměrné, intencionální) a **mimovýchovné** (pedagogicky nezáměrné, funkcionální nebo incidentální). Vnímá je jako dialekticky propojené, v tomto duchu vlivy na člověka ani neztotožňuje ani je nerozděluje, nejsou mezi nimi hranice, jsou jen měkké přechody (1997, 64). Celý soubor všech uvedených vlivů označuje jako **utváření nebo formování** lidského života. Toto formování neboli utváření probíhá jednak jako vnější, tak jako vnitřní proces, který probíhá vždy buď jako intencionální nebo jako funkcionální působení. Všechny formativní vlivy Blížkovský schématicky rozčlenil do čtyř kvadrantů:

Obrázek č. 4: Přehled faktorů podílejících se na utváření osobnosti
(Blížkovský, 1997, 32)

Pro zvolený výzkumný záměr se autorka předložené práce soustředí na kvadrant I. (vnější výchovné vlivy) a kvadrant II. (vnější funkcionální vlivy).

Zatímco výchova předpokládá vztah subjektu a objektu výchovy, funkcionální působení postrádá subjekt, který by primárně usiloval o rozvoj člověka. Existuje-li subjekt funkcionálního utváření a sleduje-li určité cíle, jsou to cíle mimovýchovné (v našem výzkumu to byla ochrana dětí). Při funkcionálním utváření chybí subjekt výchovy, je jen utvářený a spontánně se učící člověk, který si nemusí formativní účinek těchto vlivů uvědomovat (1997, 33-34). Ve svém konceptu včleňuje Blížkovský oblast Utváření do sféry tři, která představuje oblast *Sociálního prostředí a utváření konkrétních sociálních skupin a osob*. Právě zde se rodí individuální i skupinové zvláštnosti. Formativní činitelé působí v prostorově i časově proměnlivých kombinacích a v dialekticky protikladných vztazích. Vzájemné působení i účinek formativních faktorů může plnit tři funkce: **eufunkční** (působící faktory se shodují s výchovnými záměry), **disfunkční** (působení faktorů protichůdné, nežádoucí), **neutrální** (faktory výchovné cíle nepodporují ani jim nebrání). **V Blížkovského pojetí představuje záměrnost výchovy, také optimalizaci kultivačních a výchovně vzdělávacích potenciálů intencionálního i funkcionálního formování lidí.** Z tohoto důvodu má poznání funkcionálních formativních vlivů obrovský význam při hledání vhodné pomoci rodinám, které nedovedou naplnit očekávání sociálního prostředí. Výchova je v takovém pojetí a v nejširším slova smyslu **cílevědomým vedením komplexního procesu utváření člověka i lidských vztahů v zájmu jejich harmonického rozvoje.** (1997, 41).

Nově reformulovaná výzkumná otázka tak obrací pozornost nejen k dění v rámci sféry čtyři a pět, které reprezentují záměrné výchovné působení, ale také ke sféře tři, která zahrnuje všechny formativní vlivy. Sféra jedna a dvě, jsou ve výzkumném šetření zastoupeny v podobě intervenujících podmínek.

6.1.8 Metody sběru dat

Hlavní metodou sběru dat se stal hloubkový **rozhovor**. V práci byl zvolen rozhovor pomocí návodu. Hendl jej popisuje jako metodu, která dává tazateli možnost co nejvýhodněji využít čas k interview a pomáhá udržet zaměřenost rozhovoru (Hendl, 2005, 174). V příloze č. 2 jsou uvedeny základní oblasti, ke kterým rozhovory směřovaly. Otázky byly v průběhu rozhovorů individuálně přizpůsobovány, rozhovor reflektoval potřebu informandů rozvíjet jimi akcentovanou oblast dotazování. Všechny rozhovory byly vedeny jako přímé. Způsob transkripce odpovídal přání informanda. Pokud dostali tazatelé svolení, byl rozhovor zaznamenán na diktafon a doslovně přepsán, v pozdějších fázích analýzy již nebyly všechny rozhovory přepisovány, ale

pracovalo se s nimi v audio podobě a sloužily k sycení vznikajících kategorií a modelů. Tam, kde nebylo možné pořídit nahrávku, byl rozhovor zaznamenán bezprostředně po jeho skončení.

Další zvolenou metodou sběru dat bylo **pozorování**, které probíhalo v přirozeném prostředí rodin. Pozorování bylo realizováno jako zúčastněné nestrukturované a otevřené (Hendl, 2008, 191-193). Přesto, že bylo pozorování rodinám uvedeno na počátku výzkumu jako otevřené, byla vzhledem ke konfuzi rolí pozorovatelky (docházela do rodin také jako domácí učitel), dlouhodobému vztahu s pozorovanými (v některých rodinách od roku 2003) v reálném dění transparentnost sběru dat sledovaným upozaděna. Tato situace klade zvýšené nároky na etiku výzkumu a výzkumnice se rozhodla vzniklé sporné otázky ošetřit v rámci členského ověřování, ke kterému docházelo v rámci požadavků na zvýšení spolehlivosti výzkumu.

Hlubkové rozhovory a pozorování tvořily těžiště sběru dat, vzhledem k délce probíhajícího výzkumu a osobním možnostem výzkumnice byly v dalších letech výzkumu přidruženy i další metody sběru dat, které mají blíže k etnografii, ale autorka práce se je rozhodla využít. Takto získaný materiál napomáhal rozvinout kategorie mapující prostředí, ve kterém děti vyrůstají. Jedná se především o **vyprávění životního příběhu**, které bylo zaznamenáno v jedné z rodin. A dále také **záznamy dalších životních osudů rodin**, tam, kde se je podařilo zachytit. Realizované výzkumné šetření se pokusilo rozkrýt a detailněji popsat situace výchovného působení romských rodičů. Volbou metod sběru dat (pozorování, vyprávění životního příběhu, zachycení životních osudů) i způsobem jejich zpracování se však přirozeně centrem zájmu stala nejen výchova, ale i formativní působení rodiny celkově. Pokud by měla zůstat ústřední otázkou pouze výchova, musela by autorka práce část metod sběru dat vyloučit. Takové přesvědčení autorky vychází z názorů W. Brezinky, který ve svém zamyšlení nad podstatou výchovy uvažuje takto: „*Přitom není důležité, zda každý člověk považuje zamýšlený vliv za zlepšení, za získání nebo zvýšení hodnoty. O přiřazení nějaké aktivity k výchovné činnosti rozhoduje pouze to, že zamýšlený účinek posuzuje jako cenný podle svého hodnotového systému ten, kdo ho chce vyvolat.*“ (2001, 55). Ve světle takových úvah je patrné, že chceme-li se zaměřit na výchovu skutečně fundamentálně, pak bychom o ní měli s rodiči především mluvit, jen tak může mít výzkumník jistotu, že získaná data směřují k popisu výchovy. Je to subjekt výchovy, který určuje pravou povahu probíhajících vztahů. Vnější pozorovatel nemusí sledované děje správně chápat, a pokud je vřazuje k oblasti výchovy jen na základě jisté podobnosti sledovaných jevů s

jeho vlastní či definiční povahou obecně platných kategorií, pak se může poměrně přesvědčivě mýlit. Probíhá-li výzkum výchovy v odlišném sociokulturním prostředí, pak jsou obavy o ryze sledovaných výchovných jevů ještě zesíleny. Vyloučením pozorování a dalších technik sběru dat, by však bylo výzkumné šetření zredukováno takovým způsobem, který by přestal odpovídat realitě uvnitř romských rodin. Prostředí romských rodin je všeobecně považováno za kolektivisticky uspořádanou formu života, široké rozpětí formativních zásahů by nás proto nemělo překvapit. Volba uvedených metod sběru dat umožnila zachytit reálné dění přesněji a věrněji.

Kromě přímého mapování a dotazování v rodinách informandů bylo dále provedeno také několik rozhovorů se sociálními pracovníky, které výchovné problémy dětí s rodinou řeší. Také v této části sběru dat se autorka práce vychýlila z mantinelů zvolené metodologie. Pro vznikající teorii by bylo obvyklejší zaměřit se při mapování životních sfér na pohled samotných informandů a nezapojovat pohled dalších zúčastněných osob. Autenticky zaznamenaný pohled pracovníků, kteří vznášejí na rodiny své požadavky, byl však v tomto bodě zpracování výzkumu upřednostněn. Dotazování mezi pracovníky bylo směřováno do oblasti rodičovské ochrany, tato byla mapována i mezi rodiči, ale autorka práce považovala za dobré podhalit také vnímání takových situací ze strany vnějších aktérů. Oslovení pracovníci jsou zástupci profesí, které k romské rodině přistupují z perspektiv odborných klasifikací rodin, z tohoto důvodu bylo pro výzkumný záměr důležité rozkrýt diskurz, který při styku s rodinou užívají.

V průběhu zpracování výzkumného materiálu v pozdějších fázích byly uvedené metody dále doplněny o **studium odborné literatury**, jež podněcuje teoretickou citlivost tím, že poskytuje pojmy a vztahy, které je možné porovnávat se skutečnými údaji (Strauss, Corbinová, 1999, 54). Využíváno bylo především hlavní teoretické východisko výzkumu, kterým byl systémový přístup, odborné práce pojednávající o rodinném systému (viz Kapitola 1.5), kulturních specifikách (Hofstede, 1999, 2010) a obecných konceptech výchovy a výchovných prostředcích (Blížkovský, 1997; Brezinka, 2001, Kučerová, Pelikán).

6.1.9 Výběr vzorku a lokalita výzkumu

Pro výzkumné šetření byla vybrána konkrétní sociálně vyloučená romská lokalita a její blízké okolí, ve kterém jsou rozptýleny další romské rodiny ve stejné sociální situaci jako obyvatelé uzavřené lokality. Autorka práce se v této lokalitě pohybuje od roku

2003. Lokalita byla v letech 2005 – 2006 předmětem výzkumných aktivit v rámci projektu „*Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity sociálních aktérů působících v této oblasti*“. Ve výstupní mapě sociálně vyloučených lokalit byla popsána jako městská lokalita (do 100 000 obyvatel)⁹ malého typu (26 – 50 obyvatel), která je tvořena jedním činžovním domem v majetku obce. Magistrát nechal dům v roce 2002 rekonstruovat a jeho stav byl v době výzkumu (2005) označen za „solidní“. V roce 2003 bylo v prostorách domu otevřeno Komunitní centrum¹⁰, celý bytový komplex tak sestává ze 7 bytů obývaných romskými rodinami a komunitního centra, které pracuje s těmito rodinami, ale i s Romy z blízkého okolí. Bytový dům se nachází v běžné zástavbě, od okolí jej dělí vlastní oplocený dvůr s bránou, která se nezamyká, k prostorovému vyloučení nedochází. Městská část, ve které se dům nachází, patří mezi levnější části města. Občanská vybavenost místa je na velice dobré úrovni a je dostupná v rozmezí 2 – 10 min. chůze. Ke vzniku lokality došlo původně „přirozeným“ sestěhováním, přičemž do roku 2002 v domě žili Romové i ne-Romové. Poté, co byl dům zrekonstruován, došlo k sestěhování výhradně romských rodin. Vybavení bytů bylo v roce 2005 popsáno jako standardní, jednotlivé byty využívají k topení kamna na tuhá paliva, je k dispozici studená tekoucí voda. Podíl Romů v lokalitě je 100%, demografická struktura byla následující: polovinu obyvatel tvořily děti do 15 let věku, druhou polovinu osoby ve věku 16 – 60 let. Starší obyvatelé nebyli zaznamenáni. Výzkum odhadl z 99 % pouze dosažené základní vzdělání a 1 % obyvatel představují ti, kteří ukončili střední vzdělání bez maturity. Vyšší vzdělání zde nebylo odhadnuto. Zaměstnanost byla odhadnuta na 10 %, přibližně 90 % obyvatel v produktivním věku bylo nezaměstnaných. Většina obyvatel byla závislá na sociálních dávkách, někteří pracovali příležitostně, přivydělávali si sezónním sběrem ovoce nebo v šedé ekonomice. Z hlediska sociálně patologických jevů odhadoval výzkum následující: „*Ojedinělým jevem jsou zde krádeže a prostituce. Významně rozšířené je gamblerství, ojediněle je v lokalitě přítomen alkoholismus. Problémem je zadlužování u firem půjčujících na vysoký úrok.*“ (Interaktivní mapa, 2007). Povinná školní docházka byla realizována jak v základní škole, tak i v základní škole speciální, odhad přesného rozložení nebyl zjištěn. Odhady, které výzkum přinesl, odpovídají skutečnosti, jak byla zaznamenána také sociálními pracovníky.

---

⁹ Pokud byl v této disertační práci využíván a citován materiál, ve kterém se uvádí plný název města je uveden pouze termín Město

¹⁰ Dále jen Centrum

Údaje o lokalitě pro období 2010 – 2011

V letech 2010 – 2011 mapovala situaci v lokalitě diplomová práce Moniky Smotlachové (2011), sociální pracovnice působící v lokalitě. V domě se i v této době nacházelo 7 bytů obývaných romskými rodinami a Centrum. V průběhu let byly některé z bytů na krátký čas neobsazené, důvodem bylo vystěhování neplaticích nájemníků a hledání nových, potenciálně platicích. Diplomová práce odhadla 55 – 65 stálých obyvatel, odhadovaný poměr dětí do 15 let věku a osob ve věku 15 – 60 let byl rovněž ve stejném poměru jako v letech 2005 – 6, tedy 50 % dětí do 15 let, 50 % dospělých 16 – 60 let. Také další demografické údaje odpovídaly zjištěním z předchozích let. Smotlachová se ve své práci hlouběji zaměřila na vybrané aspekty související se sociálním vyloučením. Jedná se o popis **charakteru bydlení**, který podrobněji zaznamenal podmínky i strategii užití bytu. *„Rodiny bydlí v bytech, které se vytápí kamny na tuhá paliva, jednotlivé byty jsou až na výjimku přepřívány příbuzenstvem, které momentálně nemá kam jít, nebo jsou na delší návštěvě. V některých bytech už se několikrát řešila plíseň ve zdivu, kdy došlo k rozšíření plísně takřka po všech stěnách v místnosti. Část bytů má své sociální zařízení, část bytů využívá společné WC na patře, protože mají pouze koupelnu. Za celou dobu, co se v lokalitě pohybují, nedošlo k výrazné migraci obyvatel. Za zmínku také stojí, že když po tuto dobu někdo nový do lokality přišel, tak jej alespoň část obyvatel domu nějakým způsobem znala.“* (Smotlachová, 2012, 31).

Dále se charakteristika podrobněji zaměřila na problém **nezaměstnanosti**. S nezaměstnaností se potýkali všichni mladí Romové po ukončení školní povinné docházky, problém řešila i většina mužů a žen, které nebyly na mateřské či rodičovské dovolené. *„Na vysoké nezaměstnanosti těchto lidí se dále podílí i zhoršený zdravotní stav, což bývá daň za život v nestandardních podmínkách. Problémům se zaměstnáním nepřidává ani to, že obyvatelé sociálně vyloučených romských lokalit nejsou často schopni (z nejrůznějších důvodů) dojíždět za prací dále od lokality. Velkou překážku při hledání práce představuje také diskriminace ze strany potenciálního zaměstnavatele a jeho předsudky o nespolehlivosti romského pracovníka.“* (Smotlachová, 2012, 31). Dívky, se dle názorů Smotlachové, ani nepokouší získat zaměstnání, a jsou plně využívány pro domácí práce a při péči o mladší sourozence. *„Ženy, které už nemají malé děti (za něž vnímám děti předškolního věku), si většinou přivydělávají alespoň částečnými úvazky jako uklízečky v různých zařízeních. Chlapci a muži z lokality se většinou dokáží postarat o přísun peněz do rodiny. Podle slov dětí z domu „táta dělá*

peníze“. Z dlouhodobějšího monitorování lokality mi vyplývá, že muži „dělají peníze“ třemi základními způsoby:

1. chodí do řádného zaměstnání (práce v technických službách města, svoz odpadu, práce ve fabrice atd.)

2. pracují „na černo“ – jsou vedeni na úradě práce jako nezaměstnaní, ale příležitostně si během roku přivydělávají sezónními pracemi (výpomoc na stavbě, sběr ovoce atd.), ovšem řadím sem i ty, kteří na úradě práce evidováni nejsou a pouze pracují příležitostně

3. sběrem železa a dalších materiálů – tento přísun peněz si obyvatelé domu víceméně pochvalují, spočívá v objíždění města a svozu železného šrotu, starého papíru, případně oslovování lidí ohledně podobného odpadu přímo před sběrným dvorem, kam jej lidé odvázejí.“ (Smotlachová, 2012, 34)

Přesto, že se obyvatelé domu aktivně snaží o řešení své finanční tísně, patří k nejpalčivějším problémům lokality **zadluženost**. „Zadluženost rodin vzniká zejména kvůli uzavření nevýhodných smluv na komerční produkty, jako jsou telefonní paušální poplatky, nebankovní půjčky apod., jakož i jízda MHD bez platného lístku a následné nezaplacení pokuty dopravnímu podniku. Proto si myslím, že než nezaplacení nájmu představují v této lokalitě mnohem větší riziko ve vzniku zadluženosti podomní prodejci a různí dealéři, kteří nabízejí „výhodné služby“ lidem přímo na ulici než neschopnost zaplatit nájem. Dalším problémem v oblasti zadluženosti, s nímž jsem se setkala, je fakt, že rodiny málokdy cítí potřebu splatit dluh nebo si zařídit splátkový kalendář.“ (Smotlachová, 2012, 34)

Nízká zaměstnanost, zadluženost i špatné bytové podmínky se odrážejí v rozvoji **patologického jednání**. Smotlachová odhadovala situaci z let 2010 následovně: „Vedle zadluženosti lze u některých jedinců pozorovat nadmíru konzumace alkoholu hraničící s alkoholismem (nemyslím tím požívání alkoholu k příležitosti oslav apod., ale každodenní konzumaci), ojediněle se objeví někdo, kdo se pravidelně věnuje gamblingu, někteří obyvatelé mají podmínku, jsou ve výkonu trestu a nebo absolvovali trest odnětí svobody v minulosti – odhaduji, že většinou se jednalo o drobnou majetkovou trestnou činnost. Co se týče užívání drog, mezi mladistvými a mladými muži dochází nejčastěji ke konzumaci marihuany, ovšem někteří obyvatelé nastiňují, že určití jedinci mají zkušenost i s jinou drogou. S užíváním drog (alespoň marihuany) u žen a dospívajících dívek jsem se nesetkala ani osobně, ani při vyprávění s obyvateli domu.“ (Smotlachová, 2012, 36)

Lokalita v letech 2011 – 2014

V období během výzkumného šetření došlo k několika stěhováním. Ačkoli se měnila skladba nájemníků, **demografické** údaje zůstávaly obdobně rozloženy jako v minulých letech. V období 2009 – 2014 tvořily děti zhruba 50 % nájemníků. Vysoký a neklesající podíl dětí v bytech je dán jednak bytovou politikou města, kdy jsou byty znovu obsazovány především početnými rodinami s dětmi, a dále také rodinnou strategií, kdy dospělé děti zůstávají v bytech svých rodičů i s nově vytvořenou rodinou. **Vzdělanostní skladba** se pohybovala v poměru 93 – 99 % základní vzdělání, 7 – 1 % ukončené odborné vzdělání (podíl se měnil v průběhu let s příchodem nových nájemníků). Základní školu běžného typu navštěvovalo kolem 50 % dětí a 50 % navštěvovalo ZŠ speciální. **Úroveň bydlení** zůstávala i těchto letech v nižším standardu, výjimku tvoří jeden svépomocně zrekonstruovaný byt, jeho nájemníci se však odstěhovali a podařilo se jim získat byt mimo lokalitu v panelovém domě běžného sídliště. Vybavení bytů vykazovalo v letech 2009 – 13 známky opotřebování a nevhodné údržby (neustále zavřená a utěsněná plastová okna), ale také se projevovaly a prohlubovaly nedostatky způsobené nekvalitně provedenou rekonstrukcí z let 2002 – 3. V průběhu výzkumu se pracovníkům Centra podařilo získat kameny na vysypání příchozí a příjezdové cesty, o zpevnění cesty nájemníci usilovali již od rekonstrukce v roce 2002. Původní podloží cesty bylo řadu let neupravené a v jarních i podzimních měsících byla přístupová cesta rozbředlá bahnem. Nájemníci i nadále usilují o vytvoření malého dětského hřiště, zatím bez úspěchu. V roce 2013 proběhla rekonstrukce vodovodního řádu (studená voda v nevytopených bytech v zimě zamrzala), část nájemníků se do bytů již nevrátila a zůstala na ubytovnách či u příbuzných v panelových domech. Všichni nájemníci používali kamna na tuhá paliva, často se stávalo, že neměli čím vytápět byty. V zimních měsících byla teplota v některých bytech i kolem 10° C. Vnitřní zařízení bytů pocházelo výhradně „z druhé ruky“. Některé z domácností neměly přechodně k dispozici ani základní vybavení bytu, chyběly příkrývky, postele, omezený byl počet židlí. Strohé vybavení bylo patrné především v rodinách s velkým počtem dětí. Nedostatek základního vybavení nezabraňoval obyvatelům bytů přijímat na byt další potřebné, především matky s dětmi, které ztratily vlastní bydlení a v zimě jim hrozilo odebrání dětí. V průběhu roku byly některé domácnosti odstřiženy od elektřiny z důvodu neuhrazení pohledávek.

Do **způsobů obživy** výrazně zasáhla ekonomická krize z let 2008 – 9, v mnoha rodinách byl patrný „propad“ do nižších příček obživy. Muži, kteří obstarávali peníze

příležitostnou prací pro stavební firmy, začali hledat nová řešení své situace, v lokalitě vzrostl podíl těch, kteří vyhledávali těžké kovy a živili se jejich sběrem. Zaznamenány byly i krádeže tohoto druhu (pachatelé byli nezletilí) či drobné krádeže v Centru. Dvě dívky staršího školního věku byly zadrženy policií při plánování přepadení na ulici. V letech hospodářské krize, ale i po ní výrazně narostl podíl závislosti na finanční podpoře ze strany státu, ve sledovaném období byl podíl 99 %. Lokalitu silně zasáhly problémy transformujícího se systému výplaty dávek, kdy byla velká část rodin bez faktických příjmů a nebyla schopna plnit své pohledávky. Počet exekucí narůstal, prakticky v každé bytové jednotce žili lidé s několika dluhy. V oblasti **sociálně patologických jevů** dominuje zadluženost a s ní spojená rizika ze strany vymahačů. Vyskytují se občasné opilecké spory mezi nájemníky, nejvíce rizikový nájemník domu se posléze z lokality odstěhoval, s tím ustala i masivní devastace dveří a oken (vyražení, rozštípnutí sekerou, vytlučení). Alkoholismus se v lokalitě ve větší míře nevyskytuje. Mezi mladými chlapci dominuje kouření marihuany, ojediněle i experimenty s jinými drogami (jsou však cenově nedostupné), čichání toluenu nebylo nikdy zaznamenáno. Pracovníci Centra opakovaně iniciují úklid domu a okolí, nájemníci se do aktivity zapojují a mají rozdělené role (domovnice, organizátor velkých úklidů dvoru). Vzhledem k obměně nájemníků se tato aktivita Centra obnovuje vždy s novou skladbou obyvatel. V průběhu výzkumného šetření se pouze jedna rodina odstěhovala z bytu dobrovolně, tito lidé uspěli na otevřeném trhu bytů a získali byt mezi ne-Romy. Ostatní nájemníci opouštěli byty nuceným vystěhováním. Obyvatelé lokality řešili svou bytovou situaci až ve chvíli opravdové nouze, některým z nich se pod tímto tlakem dokonce podařilo najít bydlení ve standardu, v jakém žijí ne-Romové (ústřední topení, tekoucí voda, WC i koupelna v bytě, plyn v kuchyni). Bytová situace odráží přístup města, ve sledovaném období chyběla koncepce sociálního bydlení. Přístup rodin i sociálních odborů hraje velkou roli při uvědomění si kontextu, v jakém se výchova romských dětí odehrává. Rodiče dětí nevěří v možnost lepšího života, rezignovali již také na centrálně řízenou pomoc, teprve ve chvíli, kdy byli okolnostmi dohnáni radikálně řešit bytovou situaci, získali zkušenost, že je možné získat byt i jinde než v ghettu. Nutno však uvést i skutečnost, že bez pomoci sociálních pracovníků by se jim to nepovedlo. Skutečností zůstává také fakt, že mnoho z těchto lidí, kteří lokalitu opustili a podařilo se jim naleznout dobré bydlení, o toto nakonec přišli a bytovou situaci řeší opakovaně během roku několikrát. Bydlení v lokalitě je z tohoto pohledu

sice na nižším standardu, ale jeví se jako dlouhodobé zajištění základních podmínek k životu, naproti tomu bydlení na otevřeném trhu s byty je v mnohém více ohrožující.

Výběr vzorku

Zvolená kritéria vycházela z kritérií zařazování rodin dle konceptu MPR uvedených výše, přehled těchto kritérií je uveden v následující tabulce:

Tabulka č. 3: Výběr rodin pro výzkumné šetření

Kritérium pro zařazení do vzorku	Parametry mnohoproblémovosti
dlouhodobá závislost na sociálních dávkách (nejméně ½ roku)	nezaměstnanost, závislost na státní podpoře, chudoba, hospodaření „jen pro dnes“
nezaměstnanost	Nezaměstnanost
nízké vzdělání	nízké vzdělání
život ve vyloučené lokalitě/ubytovně ¹¹	vydělení z místních komunit, izolace rodiny či jedince
rodina je či byla v registru OSPOD či v minulosti řešila problematické chování některého ze svých členů vůči normám sdíleným ve většinové společnosti (výkon trestu, ústavní historie)	patologické struktury v rodině i jednání, které se reprodukuje

Všechny rodiny, které byly do výzkumného šetření zařazeny, se cítí být součástí romských komunit ve svém městě. Cílem stanovení kritérií pro výběr rodin bylo zaměření výzkumného šetření na určitou skupinu rodin, které reprezentují část romské populace. Jedná se o rodiny, které se v některých fázích svého života ocitají v rozporu s požadavky a očekáváními většinové společnosti v několika oblastech života. Kritéria zvolená pro zařazení do výzkumu byla respektována také v případě doplňujících a sytících rozhovorů.

První vlna hloubkových rozhovorů byla realizována v jedenácti rodinách pocházejících z Hradce Králové. Doplňovací a rozvíjející sběry dat byly realizovány v rodinách z Hradce Králové a Ostravy. Celkem bylo pro získání dat dvacet rodin a jeden konzultant – člen komunity, z toho v osmi rodinách se podařilo získat komplexnější data pocházející z opakovaných, hloubkových rozhovorů či z několika způsobů sběru dat.

6.1.10 Analýza dat

Při analytickém zpracování získaného materiálu bylo využito postupů Zakotvené teorie. V prvních fázích bezprostředně po sběru prvních dat byly vytvořeny souhrny. Vzhledem k množství získaného materiálu a skutečnosti, že se výzkumníci dlouho

¹¹ V průběhu výzkumu došlo k řízenému vystěhovávání obyvatel vyloučených lokalit a tito byli rozptýlováni do ubytoven či se vystěhovali mimo Město.

nedařilo získat vhled do sledované oblasti, se tento způsob jevil jako jediné řešení, jak posunout výzkum do dalších fází. Ačkoli tento postup představoval určité zdržení, ukázal se nakonec jako přínosný, v praxi umožňoval rychlý návrat k širším seskupením konkrétních jevů a často napomohl prolomit subjektivní vnímání sledovaných výjevů.

Kódování představuje rozkrytí dat k jejich interpretaci, konceptualizaci a nové integraci. Při **otevřeném kódování** se jedná o prvotní práci se získanými daty, kdy tato data rozdělíme na jednotky a přidělíme jim „nálepky“, kódy, které co nejlépe vystihují určitý datový zlomek a odlišují jej od ostatních. Vytváření souhrnů je možné chápat jako velmi primitivní vytváření kódů. Na rozdíl od „skutečného“ kódování však nevznikají kódy na základě logické provázanosti, na základě vnější podobnosti popisu jevu. Takový postup ubírá výsledkům analýzy celistvost, kterou může poskytnout pouze jednotící logický rámec. V tomto výzkumu bylo po delší čas obtížné tento jednotící rámec nalézt. Z tohoto důvodu byl zvolen sice kvalitativně nižší, ale procesně možný postup vytváření souhrnných kódů (viz příloha č. 3). Z pohledu požadavku na efektivitu výzkumu šlo jednoznačně o zpomalení celé práce, výzkumníci však tento postup napomohl získat nové podněty a zabránil přijetí ukvapených hypotéz o dění v rodině.

Na úrovni otevřeného kódování byl za kódovací jednotku zvolen významový celek, řádek za řádkem byly přepisy rozhovoru kódovány. Výstupem první části analytické práce bylo vytvoření několika stěžejních kategorií. Vzhledem k tomu, že se v prvních fázích analýzy nedařilo nalézt analytický příběh, ale přesto vyvstávaly silné vztahy mezi kategoriemi, byly vzniklé kategorie nakonec seskupeny za využití logické osy vycházející z pojetí výchovných prostředků, především trestů a odměn (viz příloha č. 4). Tuto možnost připouští i Strauss a Corbinová. Takto vytvořené kategorie byly rozvinuty určením jejich vlastností a dimenzí. V této fázi však stále chyběl hlavní analytický příběh zakotvený v datech, který by měl potenciál seskupit vzniklé kategorie. Část vzniklých kategorií stále vykazovala vnitřní nekonzistenci. Pro hlubší porozumění vytvořeným kategoriím byly podrobeny axiálnímu kódování, které napomohlo poodhalit další vrstvu jejich vnitřních vlastností a charakteristik, ukázkou postupů ukazuje příloha č. 7. Tímto způsobem byly také získány informace o různých kontextech. Výstupem všech úvah bylo vytvoření spojů mezi jednotlivými kategoriemi, které odhalovaly jejich vzájemné vztahy. Na základě zjištěných vlastností a podrobnějších charakteristik se podařilo přeskupit kategorie tak, aby odpovídaly požadavku vnitřní konzistence. Pro formulování vztahů byl použit paradigmatický

model. Tento model rozvíjel již stanovené kategorie, ale také sloužil k formulaci hlavního analytického příběhu, který se začal rýsovat při selektivním kódování.

Selektivní kódování umožnilo integraci dosud získaného materiálu. Získaná data směřovala ke dvěma silným kategoriím (ochrana hranic, budování pospolitosti), které, ač protipóly, vystupovaly v jednotě a společně. Vytvořena byla kostra příběhu a dále byla zvolena centrální kategorie s náčrtem jejího vztahu k ostatním kategoriím (využit byl paradigmatický model). Tyto postupy vedly k dalšímu přeskupení dříve vzniklých kategorií. Nově přeskupené kategorie lépe odpovídají vnitřní logice sledovaného výchovného jednání rodičů a umožňují strukturovat kompaktní analytický příběh. Výstupy první kategorizace se staly dále podkladem pro porozumění některým aspektům rodičovského působení. Autorka považuje oba způsoby utřídění kategorií za užitečné, oba pohledy na dění v rodině umožňují odkrýt pestrost vnitřní bohatost používaných praktik a představují dva aspekty téhož jevu. Pro rozvoj analytického příběhu je však využíván až druhý pohled, který pohlíží na výchovné praktiky z procesního hlediska, teprve tento pohled poskytl stále chybějící vnitřní konzistenci kategorií.

Konstrukce konečné podoby předložených kategorií vychází z procesně funkčního hlediska, při popisu kategorií je zachován diskurz, který převládal během pořizování rozhovorů, kdy rodiče hovořili o trestech a odměnách. Během analytické práce se však otvíraly limity takového pojetí a na první vrstvu kategorizace navázala druhá, které přesněji určila postavení jednotlivých výchovných metod. První kategorizace představovala první hlubší propracování získaného materiálu a v situaci, kdy bylo obtížné interpretovat význam některých rodičovských postupů, umožnila posunout úvahy autorky dále, rodičovský diskurz odpovídal logice obecně platných konstruktů odměn, trestů či verbálních prostředků výchovy. První část analýzy využívala postupy zakotvené teorie pouze jako nástroje k rozvoji kategorií, až druhá vrstva kategorizace však umožnila podchycení obecnějších funkčních významů, které sledované děje mají. Níže popisované kategorie jsou popsány jako oddělené, ale jednotlivé hraniční přechody mezi nimi jsou velice jemné a nelze je chápat jako silně ohraničené celky. Při popisu samotných kategorií je upřednostněn význam, který daný rodičovský postup má v pohledu jeho funkčnosti pro rodinný systém. Samotný popis zachycených postupů je předložen v rozvinutější podobě. Autorka chtěla upozornit na v rodině užívané specifické podoby výchovných postupů a jejich umístění v systému rodinné výchovy. Rozvitě popisná forma prezentace výstupů neodpovídá zvolené metodologii, autorka

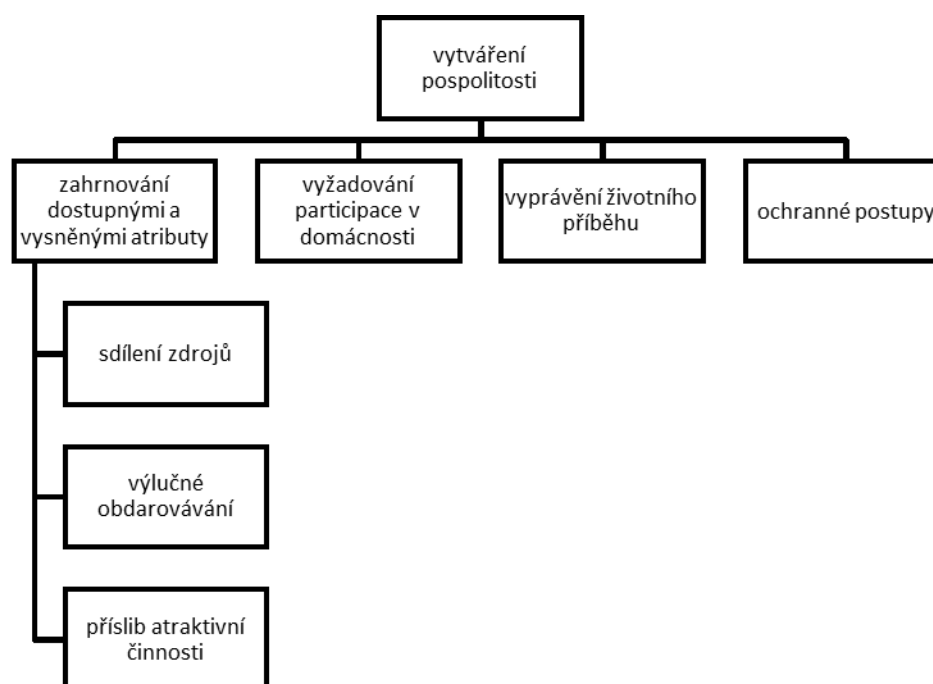
práce se pro ni rozhodla s ohledem na cílovou skupinu, kdy při výzkumu v jiných kulturách mohou být některé pojmy a jejich významy značně odlišně chápány.

6.2 Výstupy výzkumných aktivit

6.2.1 Vytváření pospolitosti

Jako první a ve všech rodičovských postupech dominantní princip se ukázalo připoutávání dětí k rodině a sdílení všech stránek života rodiny i komunity. Tyto dva aspekty rodinného života propojené jednotnou vnitřní logikou ukazují na proces **vytváření pospolitosti**, který probíhá na pozadí využívaných metod výchovy a formování jedinců v komunitě. Následující text osvětluje způsob a metody, které jsou v rodině využívány jako komponenty strategicky významného působení rodičů při vytváření a prožívání pospolitosti.

Obrázek č. 5: Postupy podílející se na vytváření pospolitosti

6.2.1.1 Zahrnování dostupnými a vysněnými atributy

Sdílení zdrojů

Prvotní úvahy nad výchovnými postupy rodičů vedly směr myšlenek ke způsobu využívání všeobecně akcentovaných výchovných postupů zastupujících odměny a tresty. Při hlubším zaměření na charakter odměn však vystupovaly do popředí aspekty, které celý proces odměňování řídily, ale neodpovídaly významu takové kategorie. Prvním z těchto aspektů byla **absolutní „nepodmíněnost a bez-zásluhovost**. Rodiče často hovořili o odměňování „jen tak“, jako relevantní vysvětlení rozporů se zdálo uvažovat spíše o sdílení společných zdrojů, nežli o odměnách. Při doplňujících rozhovorech na toto téma byl potvrzen předpoklad týkající se charakteru sdílení zdrojů, ale byla zachycena také motivační manipulace na úrovni rodinné rétoriky ve smyslu příslibu odměny: „Bud' hodný a až půjdeme do krámu, něco dostaneš – přičemž platí, že vždy něco dostaneš, protože jsi hodný“. Ve světle těchto zjištění byla vytvořena subkategorie *sdílených zdrojů*. Ačkoli je hlavní význam tohoto rodičovského postupu směřován k rovnostářské distribuci zdrojů, je patrná také manipulačně deklarativní rétorika, která naznačuje rysy odměňování. V rodinném systému však neplní *sdílení zdrojů* roli zpětnovazebného signálu rodičovského uspokojení nad chováním dětí, má roli významné komponenty v procesu připoutávání k rodině a následného vytváření pospolitosti. O sdílení zdrojů rodiče hovořili jako o „odměnách za existenci dětí“, kdy šlo skutečně o potřebu rodiče dítě potěšit a sdílet s ním zdroje. „*Děti odměňuje podle toho, jak se jí chce, neváže se to k nějakému chování či příležitosti*“ (P2); „*Nejčastěji to bylo něco z obchodu, co měly rády nebo co si přály.*“ (P7); „*Odměňujeme ho furt, haha, to manžel pořád, prostě.*“ (P4); „*Tak klukům udělám největší radost asi novou hrou a nebo maj radost, když jim koupíme Happy Meal.*“ Kdy jim dopřejete odměnu? „*...no, u nás je to hodně často. Nebo i když máme dobrou náladu, tak jim něco koupíme.*“ (P1). V tomto případě silně vystupoval do popředí reciprocitní charakter odměn, které těší nejen obdarovaného, ale především obdarovatele. Zvláště u menších dětí, které projevovaly spontánní radost nad drobnými cukrátky, byl patrný silný efekt odměn na prožití momentu úspěšného naplněného rodičovství, tomu také odpovídaly záznamy pozorování přerozdělení nákupu v rodinách. U starších dětí již šlo o situace, kdy děti tento druh odměny dostávaly za to, „*že byly hodné*“, „*... Já třeba sušenku nebo čokoládu.*“ A to jim kupuješ za něco nebo jen tak? „*Za něco. Když třeba jsou hodný,*

tak deme do krámu a koupim.“ Takže oni vědí, že když jsou hodný, tak od tebe něco dostanou? „*Jo, to vědí...proto se mnou chodí do krámu* (smích).“ (P25); „*...taky přítel, třeba když nás poslouchají, nedělají nám problémy, tak třeba D si řekne o něco a když na to máme, tak mu to dáme nebo koupíme. ...oběma klukům uděláme radost, když jsou hodní. Ani nemusí dělat nic zvláštního.*“ (P2); „*Třeba za známky, že jsou hodný.*“ (P1); „*No, on byl Š hodnej kluk. On byl jedináček a co si přál od rodičů, to měl.*“ (P4); „*Paní od začátku říkala, že má kluky moc ráda, že jsou hodní. Když pomůžou nebo jsou hodní, mamka jim něco koupí.*“ (P5); „*Jinak děti jsou prý hodné a je ráda, že jí pomáhají.*“ (P9). „*Dospělí jeho chování sledovali, V průběhu dne byl každý z chlapců vyhodnocen jako hodný a lepší než ti ostatní*“ (pozorování PŠaE). Základním a výchozím principem rodičovských úvah nad dětmi je, že hodné jsou, tento pozitivně směřovaný aspekt hodnocení dětí tvoří těžiště rodinného diskurzu zaměřujícího se na povahu vztahů rodičů a dětí a chování dětí. Jde o určité globální hodnocení dítěte, dílčí prohršky nevystupovaly během rozhovorů do popředí. Rodiče vidí své děti jako hodné navzdory problémům, které s nimi dosud museli řešit.

Jako hlavní **příčinná podmínka sdílení zdrojů vystupovalo právě** globální pozitivní hodnocení dítěte rodičem, vztahování se ke konkrétní dětem vykonané činnosti bylo méně častým jevem. Mezi **silně intervenující** podmínky však patřila finanční situace rodiny, která významně ovlivňovala charakter a povahu sdílení v aktuální den. Hodnota sdílených produktů byla často ovlivněna chudobou rodiny, pokud rodiče hovoří o nakupování všeho, co děti chtějí, je potřeba takové výroky vnímat v kontextu života rodiny. Kupování „všeho“ je platným výroky a skutečně k němu dochází, děje se to však v kontextu elementárního nedostatku finančních zdrojů. Finančně dostupné se tak každodenně stávají pouze drobné cukrovinky, nákladnější produkty do této strategie zahrnutý nejsou. *Sdílení zdrojů* bylo dostupné všem dětem v rodině, každý participoval na zdrojích rodiny, které se přerozdělovaly za ohromného zájmu všech dětí ihned po příchodu z obchodu, pokud šel nakoupit jen rodič, nebo rodič a jedno z dětí, které mělo tuto cestu také za odměnu. Nejčastěji byly nakupovány nejlacinější oplatky či sušenky. Pokud to však dovolila aktuální situace v rodině, rodiče se snažili nakupovat alespoň pro starší děti zboží, které reprezentuje určitý status konzumenta, jako např. chipsy, Coca-Colu, značkové nanuky. Rodinný život je do značné míry ovládan principem nízkoprahového sdílení zdrojů, nákup zboží je vyjádřením sounáležitosti dětí ke skupině (rozšířené rodině). Pokud je financí málo, nákup vždy řeší zajištění základních potřeb všech členů rodiny, sortiment a jeho cena odpovídá možnostem rodiny. Ale pokud je

možnost, aby každý člen komunity profitoval na dostupných zdrojích také osobním prospěchem, je tato strategie upřednostněna. Zlepší-li se finanční situace rodiny natolik, aby bylo zakoupeno pro děti dražší a žádanější zboží, rodiče jej nakoupí. Přitom dětem opakovaně deklarují, že toto sdílení zdrojů je výsledkem jejich dobrého chování. Během rozhovorů rodiče vyjadřovali jistotu a víru v nezkažené postoje dětí k hmotným dárkům. „*Ted' nedávno mu zrovna dala stakorunu, aby si něco koupil a on ji přinesl zpět a nic si nekoupil.*“ (P26); „*...což M jako má je rád, ty hračky, váží si to.*“ (P4); „*...ale někdy taky řeknu, že je to drahý, ať si vyberou něco jinýho a oni jo. Nejsou jak jiný děti, že nezačnou vyvádět v obchodě nebo tak. Oni už koukaj na to, že jich je víc... hlavně, že maj vždycky všechno zaplacený.*“ (P1); „*Ted' když není, tak není a nedožaduje se, aby měl vše, co chce. Oba kluci prý vědí, že když není, tak není a počká se, když pak přijde výplata, nakoupí se sušenky, brambůrky, čokolády a rozdělí se mezi kluky.*“ (P5). Sdílení zdrojů všemi a v okamžiku jejich dostupnosti patřilo mezi okamžiky, kdy vystupovala do popředí vzájemnost členů rodiny a rituál přerozdělení „*Nákup se v několik igelitových taškách přinese do hlavní místnosti, nebo tam, kde je sdruženo nejvíce členů rodiny a každý si z tašek bere na co má chuť v množství, které chce.*“ (PR), tvořil někdy předěl mezi „chudou, hladovou“ částí dne a radostnější bohatou a sytou částí. To platilo zvláště, pokud se otci podařilo vydělat peníze a nákup tak mohl pokrýt skutečné potřeby všech a všeho. Strategie přerozdělení zdrojů čelí značné kritice vnějšího světa. Způsob, jakým se se zdroji v rodině a ve vztahu k dětem nakládá, však významně posiluje vědomí sounáležitosti ke skupině a tvoří pozadí budování vztahů rovnosti.

Výlučné obdarovávání

Tak jako rodiče pracují s principem nízkoprahového sdílení zdrojů a činí tak odměny dostupné všem dětem, dokáží na druhé straně pracovat i s výlučností dětí. V systému odměňujícího chování byly zaznamenány i situace **výlučného obdarovávání dětí**, kdy rovněž nebyl uplatněn zásluhový princip, rodiče takovou odměnou zahrnovaly děti, které byly „oblíbené“. Přičemž pokud se podařilo zaznamenat situaci v širší rodině, tak téměř každé dítě má takového svého „patrona“. Pokud to nejsou přímo rodiče, které oblíbenost konkrétních dětí otevřeně deklarují, pak se konkrétní děti stávají oblíbencem některého z dalších příbuzných, babiček, tet, ale i sestřenic. Z toho co se podařilo o rodinných vazbách zjistit, je možné předpokládat, že jednotlivé děti si v širší rodině vždy dovedou najít někoho, kdo je zahrnuje výlučnou pozorností a dárky. Ve všech

sledovaných rodinách se uplatňoval nejen kolektivistický - sdílející přístup, ale bylo zaznamenáno také podtržení jedinečnosti dětí. Pro všechny děti rodiny tak platilo, že jsou nejen součástí rodiny a jejich „dětinské“ potřeby nejsou opomíjeny, ale také byla podtržena jejich výlučnost a jedinečnost, reprezentovaná někdy vyzdvižením a pochvalou, jindy osobním darem. Pokud bylo možno vypořádat obdarování osobním výlučným darem, pak v takové situaci platilo, že osobní dar není možné sdílet, směňovat apod¹². Kromě dětí je výlučné obdarování součástí také partnerského života, kdy muž (často během nemoci, nebo v jiné náročné situaci) přinesl výlučnou drobnost ženě. Při jedné z návštěv byla takovým výlučným darem obdarována také výzkumnice a autorka této práce. *„Darem byly dva zákusky, nabídla jsem zákusky tříleté dívence, která byla v místnosti, tato je však nepřijala, dospělými byla několikrát upozorněna, že tyhle sladkosti její nejsou a má je nechat. Dítě mělo o sladkosti velký zájem, ale bylo schopné respektovat sdělení dospělých.“* (PŠaE). Dalším případem osobního výlučného obdarování byla situace sledovaná v rodině. *„Během přerozdělování nákupu vzal otec čokoládu, poklepal s ní na hlavu jedné z dívek a všem ostatním sdělil, že tohle je jen pro A. Po rozdělení zdrojů začaly děti se svými dárky „obchodovat“ a různě je vyměňovaly nebo je vzájemně ochutnávaly, to se však netýkalo čokolády, ta zůstala pouze u A, která si ji schovala.“* (PR). V obou případech byl dar pro děti v místnosti tabu a náležel pouze obdarovanému. Lze předpokládat, že nepřijetí takového daru, či nevhodná manipulace s ním by byla urážkou pro obdarovatele a má úzkou souvislost s pojetím úcty. **Výlučné dary napomáhají dětem zaujmout v rodinném systému určité místo a pozici, jejich připoutávání k rodině se tak děje v kontextu jim vymezeného místa.** Nemusí se vždy jednat o hmotné dary, **zaznamenány byly také pochvaly či projevovaná úcta k umění dětí.** *„M začal zpívat, všichni v místnosti zmlkli, včetně dospělých a poslouchali. Když dozpíval všichni mu vyjadřovali uznání.“* (PK). Ačkoli je výlučné obdarování řízeno bez-zásluhovým principem, mohou z něj těžit i děti, které vynikají v nějakém atraktivním oboru. Význam jedinečnosti dětí vynikal především v souvislosti s jejich hudebním a tanečním talentem. Právě tyto děti byly také často odměňovány. Významný vliv recipocitních rodičovských motivů bylo možné sledovat především na způsobu, jakým rodiče prožívali úspěchy svých nadaných dětí. Výlučné obdarování umožňuje budovat specifickou síť vztahů uvnitř rodiny. Takový rodičovský postup však také ukotvuje moc

---

¹² Děti své odměny často směňují, vzájemně se obdarovávají.

rodičů, jsou to oni, kdo rozhodují o tom, kdo kdy a za jakých podmínek bude vyzdvižen.

Příslib atraktivní činnosti

Účast na aktivitách či její příslib patřily celkově mezi nejčastěji a nejučinněji prožívané motivační faktory dobrého chování dětí. „*Myslí si, že dcera by měla největší radost z oblečení a podobných věcí a syn z tanečního kroužku. Momentálně navštěvuje po škole fotbal, který ve škole hrají po vyučování.*“ (P24); „*Největší radost mu udělalo, když ho za odměnu rodiče poslali na tábor, na který moc chtěl a že mu dovolili hrát fotbal.*“ (P8). Rodiče využívali zájem dětí o aktivity a dění ve vrstevnické skupině jako silný motivační faktor redukující chování dětí. Pokud nahlížíme na uvedené prostředky jako na odměny, byly **pouze činnosti spojovány s konkrétními situacemi a chováním dětí**. Rodiče neztráceli ze zřetele globální charakter hodnocení, ale do popředí se stavěl také situační faktor, který spojoval konkrétní jednání dětí s odměnou, nebo se zákazem. Charakteristickým rysem *příslibů atraktivní činnosti* byla vysoká sociální hodnota (děti se mohly účastnit dění ve skupině) a emoční hodnota (aktivity přinášely nejsilněji prožívané uspokojení) těchto činností.

Mezi dominantní **intervenující podmínky** patřilo vnímání bezpečného prostoru rodičem, přičemž „*...romský kolektiv byl chápán jako bezpečnější, neromské prostředí bylo prožíváno jako ohrožující zóna, u starších dětí byla jako riziková vnímána také společnost určitých kamarádů.*“ (pozorování komunity). Rodiče zjišťují, kdo se bude akcí účastnit, kde a za jakých podmínek se realizují. Pokud rodiče vyhodnotili prostředí, jako rizikové, klesala jejich ochota dítě na aktivitu pustit. Úkolem dětí tak nebylo jen přesvědčit rodiče o kvalitách svého počínání, ale museli také zajistit, aby rodiče chápali akci jako bezpečnou. Především aktivně přinášely informace, které rodiče uklidnily (jedou kamarádi, celá třída, bude tam víc učitelů). Zárukou bezpečnosti byla nejčastěji chápána účast ostatních členů komunity, na které se děti odvolávaly. Pokud tato záruka chyběla, ochota rodičů dítě pustit byla velmi malá. Pokud šlo o akce spojené s účastí členů komunity, přinášela dětem účast na těchto akcích **posílení postavení ve skupině**. Děti, které se akce účastnily, si své společné zážitky připomínají a vzpomínají na prožitě. *Sdílení osobních i skupinových prožitků z takových akcí tvoří dlouhé týdny po jejím ukončení náplň dětských aktivit. Podobně se rozebírají také dojmy z telenovel (pozorování na dvoře). Dítě, které mělo zákaz akce se účastnit nebo se nesmělo dívat na televizi, je vyřazeno z hlavní atraktivní činnosti ve vrstevnické skupině. Přísliby*

atraktivních činností vystupovaly také jako podpora přirozeného zájmu dětí, zvláště silně se to projevovalo ve vztahu k pěveckým, tanečním a sportovním aktivitám, při kterých děti získávají dovednosti, které mohou jejich postavení ve skupině i rodině posilovat. Pokud děti dovedou zpívat, tančit či dobře hrát fotbal, dostává se jim úcty všech členů komunity a mezi dětmi jsou také uznávány, jejich šance na výlučné obdarování stoupá.

Silně zásluhový způsob využití dostupnosti činností umocňuje prožívání významnosti účasti na takové akci. Rodiče jsou si těchto vlivů vědomi a dovedou je mistrně využívat. Často při tom napínají dítě do posledního okamžiku. Zákaz vysněné činnosti či účasti na akcích je dětmi prožíván velmi významně. Na úrovni vnějších hranic systému jsou podmíněčné přísliby účasti na aktivitách komplikující skutečností při realizaci programů pro děti v Centru. Do posledních okamžiků není jasná účast dětí, problémy při komunikaci s rodiči pak reflektují pracovníci do hodnocení rodiny. Podobné zkušenosti má i škola, školní a třídní akce jsou zahrnovány do skupiny atraktivních činností dostupných za odměnu, skutečná účast dítěte na akci je však často odvolána v posledním okamžiku před odjezdem.

Shrnutí

Metody rodičovského působení, které reflektují aspekt zahrnování dostupnými a vysněnými atributy, umožňují zajistit a posílit strukturu rodiny i vazby uvnitř ní. Způsob nakládání se společnými zdroji a přáními dětí posiluje pocity příslušnosti ke skupině a loajalitu k ní. Dominantní funkcí takových postupů je jejich **posilující charakter uvnitř struktury rodiny i komunity**, akcentováno je prožívání soudržnosti, přiznání statusu i prohlubování emočního nastavení vztahu na úrovni rodič-dítě.

Do pozadí se dostává princip zásluhovosti spojující participaci na zdrojích s výkony nebo plněním požadavků. Naopak mezi významné vlastnosti uvedených postupů patřila bez-zásluhovost a schopnost přinášet potěšení, finanční, sociální, nebo prospěch pro obdarovaného, emocionální prospěch přinášeli obdarovanému i dárci. Rodiče prožívají situace jako významné a prožívají pocity naplněného rodičovství.

Na úrovni příčinných podmínek zajišťující přístup ke zdrojům potěšení hraje dominantní roli rodinný diskurz charakterizující děti jako hodné. Popsané rodičovské postupy odhalily vůdčí prvek rodičovského přístupu k dětem, kdy rodiče sledují „globální“ obraz dítěte a podle něj jednájí. Na dílčí přestupky dětí rodiče sice také

reagují, ale celkové hodnocení dítěte je vždy v popředí a je opakovaně využíváno k motivaci pro posílení dobrého chování dětí.

6.2.1.2 Vyžadování participace na rodinném chodu

Mezi velice účinný prostředek podílející se na vytváření a ochraně rodinné struktury a pospolitosti patřila také účast dětí na zajištění každodenního chodu rodiny. Práce ve prospěch domácnosti jsou jedním z dominantních požadavků kladených na děti. Dětská účast na chodu rodiny je nedílnou součástí života rodiny, přesto nevyčleňuje děti ze světa dětí. Rodiče považují schopnost postarat se o každodenní záležitosti za jednu z klíčových dovedností pro život. „*Děti se starají o sourozence, aby věděly, jaký to bude, až budou mít svoji rodinu a budou se starat o svoje děti, tak je matka učí, aby byli připravení na vše.*“ (P9); „*Myslím si, že mě rodiče vychovali tak, jak jiný děti. Umím se postarat o sebe, o rodinu... Takže doufám, že až děcka vyrostou, budou vděčný mně, že se uměj postarat.*“ (P2). Dovednost dětí postarat se o sebe, své sourozence či o celou domácnost, se výrazným způsobem odráží v prožívání celistvosti rodinné skupiny. Nejde jen o to, že děti mají své pevně dané i situační úkoly, které musejí plnit. Jejich práce přirozeně zapadá do rodinného života a vytváří celkový obraz rodinné struktury. Děti svým příspěvkem k chodu rodiny získávají a ukotvují své místo v rodině. Při větším počtu dětí jsou domácí práce někdy rozděleny. Pokud rodiče hovořili o povinnosti doma pracovat, většinou ji spojovali s dívkami. „*Dceru také učí, jak má vařit a jak se má starat o domácnost a o děti.*“ (P9); „*Děti doma pomáhají s nádobím a dcera pomáhá mamce i s vařením (už umí romské placky).*“ (P8); „*...a pak asi to co by měla dělat a umět ženská – aby věděla, že se má starat o domácnost a tak.*“ (P1); „*Aby se naučila vařit, aby se naučila bejt v domácnosti, aby se naučila starat o děti. Takže ji připravovat na to. Aby až bude mít rodinu, aby se o ni uměla postarat. No...no...no jako odmalička se to učí, že jo.*“ (P25); „*Děti nic dělat nemusely. Dívkám ale předávala dovednosti a znalosti o tom, aby se dokázaly postarat o domácnost, a to zhruba od 12, 13 let. Probíhalo to tak, že jim ukazovala, jak vařit, že je to učila, že je učila jak setřít, zamést, ustlat, poklidit doma. Má radost ze svých dětí, že se jí podařily, že jsou dobré a samostatné.*“ (P26); „*Než odejde z domu, měla by umět být pracovitá (což by chtěla u svých všech dětí), a protože je to dívka, tak by měla umět i vařit a uklízet. Na dceru tak prý musí být důslednější, už i proto, že je tak líná.*“ (P24). U chlapců byl režim domácích prací volnější, nepatřily mezi jejich povinnosti. Přesto se i chlapi na domácích pracích podíleli a matky je cíleně učily postarat se o chod domu. „*Nebo když*

to nádobí umeju a on přijde, tak mu dám, aby to nádobí utřel. Ale jako nechci, aby to dělal, protože je to kluk. Až bude možná větší, prosím, až mu bude víc... Jako ten starší jo, když mu bylo 8, 9 let, to on umyl nádobí, vysál koberec, uklidil. Víš, měl svůj svět.“ A budeš to po M chtít taky? „A tak to víš, že to budu chtít taky. Až doroste, aby věděl, co má dělat. Jak po sobě uklízet, jak se má oblíknout a takovýhle.“ (P4); „Ale kluci s ní pomáhaj, třeba řeknu ať jí ustrojey boty, tak jí daj boty. A kolikrát mi třeba vezmou i tašku. To jsem si vždycky přála, aby mi nosili nákup. Ale taky je učim vynášet smetí, aby chodili, flašky a tak....Je učíme po sobě uklízet, ale u nich to bude spíš, aby živil tu rodinu, sehnali nějaký peníze a tak.... Ale V někdy překvapí, že třeba ustele hezky postele. On se občas podobá na velkého (partnera) v tomhleto, to P je takovej bordelář. Jinak uklízet po sobě musej vždycky.“ (P1).

Na deklarativní úrovni je péče o domácnost pouze záležitostí žen, v reálném životě se však stejně dobře dovedli o základní povinnosti postarat i muži. „Pak otec začal vařit večeři.“ (P5); „On mi taky pomáhá, uklízí a tak ...když byli V dva, tak já jsme taky pracovala na 2 směny, protože on neměl papíry ani do práce nemoh, na úřad, nikam... a ještě jak se to dozvěděly úřady, tak mě zastavily peníze. Že vlastně se říkalo, že si při mateřský můžu vydělat kolik chci, takže jsem šla do prádelny a on byl s děckama na mateřský. Ale on se postaral.“ (P1); „Tak postarat se o domácnost, protože kdyby třeba manželka by šla třeba do nemocnice, to se může stát, on bude mít rodinu, tak aby se postaral o ty děti – to je hlavní. Hlavně aby potom chodil do práce, aby z něčeho žili“ (P25). Právě prostřednictvím subkategorie domácích povinností vystupoval na povrch prvek rozporu mezi deklarovaným požadavkem -pravidlem života a reálným plněním tohoto požadavku. Na jedné straně stála očekávání spjatá s plněním role – matky, ženy, dcery. V reálném životě však bylo možné vysledovat situace, kdy ženy či dívky tyto požadavky nenaplnují a v případě potřeby je přebírají muži, nebo se ženy staly kompetentními prostřednictvím mužů. „Ale jak vyrostete, tak už ji to nebaví, že jo. Už si řekne: „Na co vařit? Na co se budu starat?“ Už má třeba i jiné myšlenky...Jako některý, ne všechny, jo. Třeba pár lidí takových sou. Mám třeba kamarádku, která je romskýho původu a ta doteď se nechce vařit. Tak si kluk vaří sám, aby se mohl najíst, že jo (úsměv). Ale jak jim to dlouho dopadne, to nevím, jak dlouho budou... (smích)“ (P25); „On mě manžel naučil vařit, on mě učil uklízet, jak mám hospodařit a takhle. On byl můj vzor a pořád je můj vzor, prostě.“ (P4).

Reálné situace nezpochybovaly dané pravidlo života, naopak i v případech jejího nenaplnění docházelo k potvrzení její platnosti. Z kontextu života celé sledované

komunity bylo patrné, že platnost požadavků narušena není. Neplnění požadavků souvisejících s rolí se odráželo do globálního hodnocení osoby, a pokud převážilo záporné vnímání osoby, důsledky byly pro takového člověka fatální. V případě dětí spadly do kategorie „černých ovcí“ rodiny, v případě dospělého člena rodiny či komunity klesl takový člověk na pomyslné dno celé struktury komunity (případ matky – prostitutky).

Uvnitř kategorie *Vyžadování participace na rodinném chodu* byly patrné dva kontexty, na jedné straně stál individuální směr formativního vlivu (praktičnost, samostatnost, schopnost uspět v životě), na druhé straně stál komunitní způsob života (společná práce, pomáhání, posluhování). Oba kontexty se však setkávaly v požadavcích a deklarovaných výchovných cílech, tak jak o nich rodiče hovořili. Děti se učí nejen praktickým dovednostem, samostatnosti a schopnosti postarat se o sebe a druhé, ale především prostřednictvím domácí práce posilují prožívanou sounáležitost ke skupině, učí se pomáhat druhým. „*Děti také často na žádost rodičů chodily zavřít dveře, nosily hrníčky či něco, co matkám chybělo. Stejně se chovaly matky, pokud to děti chtěly, tak jim to poskytly.*“ (P10). Děti tak nejen samy přijímaly péči ze strany druhých, ale také samy poskytovaly drobné úsluhy.

Mezi silné **intervenující podmínky**, které zasahovaly do realizace domácích prací, patřil věk dětí, kdy byly požadavky vznášeny až od určité věkové hranice. „*Zatím ne, protože je na to malej. Já neřikám, že ho nepřipravím na všechno, ale zatím tak nějak on je prostě furt malej chlapeček.*“ (P4); „*...R ještě nic nemusí.*“ (P2). Další zaznamenanou silnou intervenční podmínkou byla situace aktuální potřeby něco vykonat. Rodiče někdy hovořili o předem daných povinnostech (tyto však zmiňovali pouze v retrospektivních výpovědích či byly zachyceny během pozorování u některých dívek). Ale častěji hovořili o práci vyvolané situačním děním. „*Její dcera se snaží uklízet a pomáhat mamince (vařit s ní, připravit si sama svačinku), ale nemusí to dělat každý den (pomáhá, když je potřeba pomoci s vařením, když má velký nepořádek, když je maminka utahaná nebo se musí starat o miminko).*“ (P6); „*...oni nemají každý svůj úkol. Vždycky jim práci rozdělíme pro dva. Třeba ty flašky jim rozdělíme na dva díly, aby s nima nešel jen jeden.*“ (P1); „*...nic nemusej, D občas vynese smetí nebo zajde do krámu. Smetí nosí vždycky, když je to potřeba.*“ (P2). Především v případě pomoci druhým, nebo posluhování, byl situační aspekt významným spouštěčem požadavků na vykonání domácí práce. Tím, že se děti dovedly zhostit domácích povinností, vzrůstalo pozitivně prožívané domácí klima.

Neromského pozorovatele a výzkumníka na první pohled zaujme rodiči popisovaná **spojitost mezi schopností uspět v životě a význam domácích prací**. Jako by se životní know-how zredukovalo na schopnost zvládnout podružné domácí práce. Sledujeme-li však vztah obou těchto kategorií v kontextu prožívané chudoby a tlaku sociálních institucí, je význam pro domácnost potřebných dovedností pochopitelný. Sledované rodiny a její členové žijí na hranici chudoby nebo pod ní, situace materiálního nedostatku je každodenní součástí jejich životů, pro plynulý chod domácnosti a přežití jejích členů je tedy rozhodující způsob, jakým dovedou omezené zdroje v podmínkách svého života využít, respektive z jakých surovin a jak dovedou uvařit, jak dovedou manipulovat se spotřebním zbožím či surovinami (voda, teplo) a jak dovedou udržovat domácnost tak, aby byla příjemným místem navzdory jejímu chudému zařízení a přeplněnosti lidmi.

Pokud hovoříme v neromském prostředí o podílu dětí na domácích pracích, zpravidla si představíme děti vynášející koš nebo vysávající dětský pokoj. V romském prostředí zasaženém chudobou a neustálou kontrolou sociálních orgánů se však k těmto povinnostem přidávají zkušenosti zprostředkovávající zajištění chodu celé domácnosti. Pokud je požadavek schopnosti postarat se o domácnost naplněn, existuje reálná šance, že rodina ustojí kontroly státních orgánů a dovede obstojně hospodařit s omezenými zdroji.

Součástí domácích prací se v našem výzkumu stala i práce chlapců mimo domov. Zatímco dívky pracovaly v dětském věku pouze doma, chlapci měli více povinností mimo domov. Tato subkategorie je umístěna v domácí práci proto, že stejně jako práce dívek doma plní své funkce vůči celé rodině, reprezentuje předávané povinnosti pro chlapce. Při povrchním pohledu může převládat názor, že v romských rodinách jsou to pouze dívky, které pracují. To považuje autorka předložené práce za omyl, dospívající chlapci se již od velmi raného věku účastní aktivit s otcem. „*Od 13 let (pracovali) vždy v sobotu a neděli, aby si mohli něco koupit sami a viděli, jak si musí člověk vydělat peníze a postarat se potom sám o sebe, až bude starší a bude mít svoji rodinu. Ted', když jsou kluci starší, má každý svoji rodinu a starají se o ni dobře.*“ (P7); „*Když byli kluci větší, chodili s otcem pracovat.*“ (P7); „*Chlapec (13) společně s otcem odjížděli do sběrných surovin a tam jej otec učil, jak obchodovat s materiálem, který lze ještě využít. Chlapec (10) společně s otcem a bratrem zpracovávali kabely.*“ (PR); „*Rozpovídala se, že 14letý syn je schopen si peníze i vydělat právě sběrem železného šrotu*“ (P24). „*Chlapci ve věku teenagerů (16-19) se připojili k jiným členům komunity z blízkého*

okolí a pokoušeli se uplatnit jako hudebníci na zábavách, založili si vlastní kapelu, pronajali garáž jako zkušebnu, opatřili si aparaturu a vyjížděli do okolních vesnic hrát.“ (pozorování komunity). Situace, kdy otec přizve k práci dospívající chlapce a tito se společně s ním podílejí na produkci zdrojů pro rodinu, je velice častá. Ve sledované lokalitě chlapci chodili s muži pracovat jako kopáči, sbírali železo do výkupu, čistili materiál pro prodej ve sběrně surovin (kabely, montování prodejních součástí z elektrospotřebičů), způsob zapojení do práce ve světě dospělých byl určován způsobem, jakým se živil otec rodiny. Finanční prospěch z jejich práce však náležel pouze chlapcům, nebylo jejich povinností se o něj dělit s rodinou.

Tak jako chlapci vstupují velmi brzy do pracovního světa dospělých, jsou dívky připravovány každodenní prací doma na roli matky. Již dívky staršího školního věku zvládaly kompletní péči o novorozence. Mají-li tyto dívky později své vlastní děti předčasně, jsou na situaci nepřipravené emočně a chybí jim zralost, ale po stránce technického umění péče jsou již zkušenými matkami.

Participace na chodu rodiny je z pohledu rodičů klíčovou rovinou přípravy dětí na život. A jejich vlastní životní zkušenosti je v tomto předpokladu také utvrzují. Sami rodiče považovali rodičovskou přípravu pro život za užitečnou „*Mamka mě učila, jak se mám postarat o sebe a o domácnost.*“ (P9); „*Od malička paní B bydlela ve Městě a říká, že ji rodiče vychovali dobře (umí vařit, postarat se o děti, nekouří a dítě měla až v 18). Říká, že největší radost rodičům udělala, když se starala o domácnost, když byla s rodiči spolu, chodila do školy a nosila dobré známky.*“ (P6); „*Je ráda za to, co ji matka naučila, protože se dokázala i ona sama pak postarat o sebe i o rodinu.*“ ... „*Její matka byla hodná, poté, co se paní D vrátila z DD, starala se, aby chodila do školy, aby se vyučila, a také aby se naučila, jak se má postarat o rodinu a o domácnost.*“ (P7); „*Ale jako měli jsme se rádi, jako jsme si pomáhali, jako. Chodili jsme na dřevo s tátou, s mámou. Mamka vždycky v neděli uvařila oběd, my jsme nakládali to dřevo.*“ (P4).

Osobní vzor rodičů a jejich životní zkušenosti patřily v případě požadavků na vykonání domácích prací k podpurným mechanismům usnadňujícím jejich přijetí. O potřebě pracovat doma, starat se o rodinu se veřejně hovoří v celé komunitě a děti jsou každodenními svědky takové péče, skupinová dynamika je významnou intervenující proměnnou a usnadňuje vymahatelnost úkolů.

Shrnutí

Konkrétní zadání úkolů participace na chodu rodiny vychází z aktuálních denních potřeb rodiny. Rodiče v tomto kontextu hovořili o potřebě podílu na domácích pracích,

péči o sourozence, zaznamenána byla i práce chlapců mimo domov, která tvoří protipól domácím povinnostem dívek. Ačkoli bylo gender hledisko na úrovni deklarace silně vyzdvižováno, v reálném životě práci zastávali jak chlapci, tak dívky. Akcent požadavků vystihuje název celé kategorie vyžadování participace na chodu domácnosti, nejde o pravidelné plnění svěřených úkolů. Ze způsobu prosazování je patrný silný situační aspekt, který práce dětí řídí. Jako komplexní požadavek však práce doma tvoří jeden ze základních pilířů výchovného směřování. Vztah představ rodičů, kladení požadavků, splnění požadavku a jejich vymáhání je z pohledu časoprostorové dimenze zobrazen v následující tabulce.

Tabulka č. 4: Kladení požadavků a jejich vymáhání

Představa rodiče	Způsob kladení požadavků	Splnění požadavku	Vymáhání, kontrola
Klíčová, užitečná dovednost pro budoucnost (významné)	Pevně dané úkoly (méně časté)	Povinné	Silný akcent
Splnění situačně potřebného v současnosti (nevýznamné)	Situačně kladené úkoly (časté)	Nepovinné	Volnější režim

Celý proces směřuje především do budoucnosti, aktuální plnění je sice sledováno, ale z pohledu celkového smyslu požadavků není podstatné. Děti „vrůstají“ do svých povinností. Dětská participace na chodu rodiny nepředstavuje sadu konkrétních úkolů, které jsou rodiči kontrolovány, jde především o situační vykonávání potřebného, které se týká všech členů rodiny. Vykonáním domácí práce se děti stávají součástí budovaného společenství.

6.2.1.3 Vyprávění životního příběhu

Společná práce v domácnosti, která nestaví děti a rodiče do protikladných rolí činnosti vykonávajících a činnosti kontrolujících osob, napomáhá odhalit aspekt rovnostářské vzájemnosti, který je v některých dimenzích života rodiny patrný. Tento aspekt rodinného života pomáhá budovat také vyprávění příběhů s poučným podtextem. Životní zkušenosti rodičů, dětí i blízkých příbuzných jsou před menšími dětmi otevřeně zmiňovány a často jsou také využívány jako cílený výchovný prostředek ve formě vyprávění o životních zkušenostech. Tyto příběhy nesou často zprávu o temných stránkách života. Rodiče je cíleně využívají v situacích, kdy chtějí na dítě autentičtěji zapůsobit a podtrhnout význam předávané pravdy. Zaznamenané příběhy vyprávěly o

situaci odloučení od rodiny, nejčastěji šlo o umístění v dětském či výchovném ústavu, před kterým rodiče vytrvale varují. Příběhy o odloučení odkrývají před dětmi nehostinný svět samoty, který kontrastuje s budovanou pospolitostí uvnitř rodiny i komunity. Tyto příběhy jsou rodiči využívány jako varování před nevhodným chováním a působí jako hrozba „*Když byli všichni starší (kolem 15 let) a stále si dělali, co chtěli, říkával jim otec, že když budou takoví, nechce, aby dál bydleli doma. Rodiče nechtěli, aby se někdo z nich dostal do basy nebo do dětského domova. Proto jim matka říkala, že když byla malá, také byla v dětském domově a ví jaké to tam je, že byla potom ráda s rodiči, aby si to děti pamatovaly. Potom, co paní D řekla dětem, jaké to bylo v DD a jaké je to, když nemohou být děti s rodiči, všechny děti se postupně hodně zklidnily a začaly poslouchat.*“ (P7). Kromě vědomě a cíleného využívání zkušeností jsou děti v rodině často konfrontovány také s nezáměrným působením prožívaných příběhů. Znají osud svých starších sourozenců či bratřanců, kteří v ústavní péči byli či jsou. Výchovně nezáměrné příběhy jsou součástí rodinných sešlostí a oslav ve chvílích, kdy je některý z dospělých členů propuštěn z vězení.

Obdobou příběhu o odloučení byl i zaznamenaný příběh mapující osamocení uprostřed komunity, ke kterému také dochází. „*Máma a její bratr vyrůstali ve vesnici po známých, každý den byli někde jinde. Oni měli nevlastní mámu a ta je neměla ráda, ta mámu trápila. Vyrůstali po vesnici, dřív nebyly dětské domovy, tak byli u těch lidí. Máma dělala taky služku, ona se pak starala o bratra, ten byl o 2 roky mladší. Jejich táta nic neudělal, nepomohl jim, nezastal se jich, s ním si každý dělal, co chtěl. On byl hluchoněmej, o sluch přišel v první světové válce, vybuchl vedle něj granát. Ve vsi neměl sourozence, on byl jedináček a máma mámy, ta měla jen jednoho sourozence. Tak jim nikdo nepomohl.*“ (P11); podobně osamocena byla ve sledované komunitě i rodina prostituující ženy. Rizika, která sebou nesla absence širší rodiny, se projevovala také v životní realitě, kterou mohly děti sledovat. „*Rodina, která se rozpadla, nebyla v kontaktu s žádným ze svých příbuzných a také v komunitě bylo její postavení problematické, podezření na prostituci ženy a jejich nezletilých dcer rodinu stigmatizovalo, zůstala v kritické situaci bez pomoci.*“ (pozorování komunity). Odloučení od širší rodinné základny v kombinaci s nestabilitou rodiny, která se neměla možnost opřít o širokou příbuzenskou základnu, vytvářely rizikové faktory. Na pozadí takových příběhů byl patrný význam vzájemnosti a pospolitosti. Neřešitelným problémem tak nemusejí být obtíže, kterými rodina prochází, ale její situace na úrovni vnějších prostředí rodinného systému. Požadavky popisované jako výchovné cíle (viz

dále) vystupují v takových situacích výrazně do popředí. Prvním úkolem každého člena rodina a komunity je postarat se o sebe ve smyslu naplňování úkolů své role (matka se stará o rodinu, otec o finanční jistění), dalším úkolem je však také naplnění povinností člena širší rodiny, zde vystupuje do popředí úkol postarat se o druhé.

Situace, kdy některý z členů rodiny nenaplnil svou roli, byly vědomě a záměrně využívány k formování dětí a vystupovaly jako témata příběhů a životě. „*Tak třeba na kluky se dívám tak, že kdyby se jim stalo to co mně (brzké těhotenství), tak že nikdy nesměj nechat to dítě, musej se o něj postarat, i když třeba nebudou chtít bejt s tou holkou, ale musej se postarat o to dítě.*“ (P1). Vyprávění životních osudů a předávání zkušeností je trvalou součástí života rodiny, rodiče v něm našli způsob, jak účinně a autenticky výchovně působit. Místo životních zkušeností v uspořádání rodiny i komunity je jedním z významných formativních prostředků a úzce souvisí s projevovanou úctou vůči starším. Životy starších nesou břemeno syrových životních zkušeností, proto je důležité projevit jim úctu. Úcta v takovém pojetí nestojí na výkonnostním měřítku, úctu si zaslouží člověk, který „*nese svůj život*“ navzdory všemu. Výchovný potenciál otevřeně sdílených životních peripetií je velmi silný. I ve chvílích, kdy se dětem nedaří a postihne je podobný osud jako rodiče, mají ujištění o solidaritě a pochopení ze strany ostatních.

Shrnutí

Síla autentického působení životních zkušeností má potenciál připoutat děti k rodině, ukazuje však také význam vzájemnosti a pospolitosti. Ve světle vlastních životních osudů rodiče vnímají také rizika, která dětem hrozí, patří mezi ně především vliv party a brzké rodičovství, za nejvíce ohrožující je však považován vliv sociálních institucí, které disponují mocí rodinu odloučit. Životní příběhy přinášejí dětem zprávu o selháních a vybočení z rámce požadavků kladených na role, nezamlčují osobní selhání a tím podporují sdílení významu chráněné hodnoty, která byla narušena.

6.2.1.4 Ochranné postupy (přímý dohled, informace pod kontrolou, společné sdílení, budování vztahu)

V náročných či rizikových situacích, kdy byly děti ohroženy svým jednáním nebo vnějšími riziky, rodiče preferovali ochranné postupy. Rodičovské chování zahrnovalo **přímý dohled**, zde rodiče nejčastěji hovořili o potřebě mít děti na očích, dále o izolaci dětí doma a snaze mít **pod kontrolou informace**. Informace rodiče potřebují k tomu,

aby dítě ochránili, společné sdílení informací, ale i zdrojů (viz výše) stojí v pozadí **budování vztahu**, který je chápán jako významný ochranný faktor.

Rodiče upřednostňovali **přímý dohled** doma především ve vztahu k menším dětem. „*Já jsem ho nepouštěla, tam kam neměl jít, dávala jsem na něj pozor. Nepustila jsem ho nikam, až pak, když byl větší.*“ (PO5); „*Byla bych pořád s ním, pořád bych byla s ním, nepustila bych ho nikam, protože bych věděla, že mám malé dítě, tak by pořád byl se mnou, když ne se mnou, tak v družině a ve škole. A pak bych si ho vyzvedla.*“ (PO2); „*O oba kluky se paní A. hodně bojí, hodně si je hlídá a dává na ně pozor, aby se jim nic nestalo, a to i v případech, že jdou v doprovodu starší osoby.*“ (P5). Rodičovská blízkost a domácí prostor vůbec byly chápány jako bezpečný prostor. „*No, venku, že nevím, co dělá a doma, že ho mám na očích. Třeba jsi v kuchyni a to dítě v pokoji, že ho mám na očích.*“ (P5); „*No, tak když jsou doma, tak nemusím mít tak chránit, protože jsou doma spokojení, nevyvádí, poslouchají, jako jsou bez problémů, ale když jdou ven, tak to je něco jiného, já za nimi nemůžu lítat, nebo hlídat je.*“ (PO 2); „*Doma je dítě volné, dělá si doma, co chce, pustí si doma, co chce, kromě erotiky. Doma to funguje bezvadně.*“ (PO4); „*Takže jako nebo ve škole, když bude u tebe doma, tak to je v pohodě, ale když bude venku s kluky, nebo ve škole, tak to neuhlídám. To musí prostě už sám, co má dělat.*“ (PO5). Bezpečí domova se vztahovalo i na prostor kolem domu, který je rovněž chápán jako zóna bezpečí. „*Pokud je tady na dvorku, tak na něj houknu, jestli je fakt tady, nebo zajdu i ven na dvorek.*“ (PO1); „*Pokud je před barákem, tak se dívám každou chvíli z okna.*“ (PO4). Přímý dohled byl chápán jako jeden z účinných prostředků eliminace rizik. „*Hlídat je pořád, protože my jsme naučení nikam je nepouštět samotné, prostě být pořád s nimi, říkat jim, aby se s nikým nebavili, nebo s cizím nešli, a když jim někdo řekne, aby šli, tak aby nechodili, že jim může ublížit. Ale kluci ne, oni jsou takoví, že nejdou.*“ (PO4); „*No, hlídat, tak dokud jsem poblíž, tak pohlídám, když už jsem dál, tak nepohlídám je.*“ (PO3). Místa, která jsou chápána jako riziková, představují nebezpečí právě z důvodů nemožnosti přímé kontroly. Zvláště významně vystupovala potřeba přímého rodičovského dohledu ve vztahu k starším dětem, které by se mohly zapojit do nevhodné činnosti s vrstevníky, považovanými za nevhodné kamarády, nebo ve chvílích, kdy již došlo k naplnění obávaných rizik. „*No, já je hlavně musím chránit před takovými kluky, hlavně D, aby mi něco nevyváděl venku, aby něco neudělal, aby něco neukradl, aby nepřišel zdrogovaný, nebo zkouřený, že jo, takže musím si nějak dávat pozor.*“ (PO1). Vrstevníci představovali na jedné straně hrozbu, ale na straně druhé jsou vztahy s nimi podporovány, rodiče považují

zapojení dětí do vrstevnických part za určitý druh ochrany. „*On se ukáže třeba, a pokud ne, tak vím, že je s klukama, že chodí na hřiště, to hřiště je kousek, od nás, tak vím, že je tam, já mám 11letého kluka a já s ním prozatím problémy nemám.*“ (PO4); „*No, třeba když mi řekne, že jde sem nebo za T za bratrance, tak vím, že je tam, ale nevím, co kde je, jestli jsou v parku, nebo na hřiště.*“ (PO1). To, zda bude kamarád považován za ohrožujícího či chránícího, je dáno jeho příslušností k určité rodině a jejich zájmu o děti. „*Já myslím, že asi tu ochranu, nebo mít i děti na očích, že hlavně tady nepráskěj, protože hlavně tady jsou většinou děti bez rodičů, že člověk ani neví, kde mají ty děti, nebo že jsou venku na dvorku, nebo u Tesca lítají, nebo u nádraží, takže fakt člověk nevím, kde jsou ty děti, když oni lítají celý den kolem baráku, tak já nemůžu vědět, kde já mám teď R, když budu celý den doma, nevím, kde mám kluka.*“ (PO1); „*Rozčiluje se nad výchovou rodičů, kteří pouštějí děti už od 14, 15 na diskotéky, nechávají je kouřit a nestarají se o ně. Podle ní jsou děti dětmi minimálně do 18 a potřebují, aby na ně rodiče pořádně dohlédli.*“ (P5); „*Co jsme se přistěhovali na L do nového bytu, dcera se strašně zkažila od dětí - děti jí tady mlátí a ona pak mluví sprostě, když bydlela jinde, byla strašně hodná holka. Teď mě taky šve, že má kamarády, jen když něco má, když ne, tak už si s ní nechtějí hrát.*“ (P8). Rozhodující je také zkušenost, kterou již rodina s kamarádem má, *Chce, aby jeho děti měly kamarády, ale slušné, aby je neučili sprostá slova a lumpárny jako tady.*“ (P8). Mezi situace, kdy rodiče hovořili o vlivu špatných kamarádů, patřilo zajištění policí; pohyb v rizikovém prostředí – nádraží, Tesco; odhalená příprava loupežného přepadení na ulici; krádež v rodině jednoho z kamarádů (zkušenosti rodin PŠ, PG, PR, PD).

Izolace dětí představovala určitou strategii, jak se vyhnout konfliktům v komunitě, a současně tak rodiče budovali svou tvář v komunitě, tím, že jejich děti nebyly účastníky konfliktů. Rodiče se snaží mít dění v dětských skupinách „na očích“ a pokud možno pod kontrolou, aby mohli včas zasáhnout. „*... protože když jsou samotné děti venku, myslím, ty větší, takže někdy jsou takový, že ty děti do sebe rýpou, provokují se, tak aby z toho nebyla nějaká hádka nebo bitka, tak jdu radši s nimi na dvorek, nebo se dívám přes okno, než nějaký kravál, nebo zvýšení tónu venku je, tak D dostanu do baráku, aby mezi nimi nebyl, teď taky nedávno jsem ho vzala už v půl deváté z dvorku domů.*“ (PO1). Takový postup zajišťuje relativní bezkonfliktnost uvnitř komunity. Rodiče jsou zvyklí své děti neustále kontrolovat, **v prostředí, kde nemohou uplatnit tuto strategii, jsou odkázáni pouze na informace dětí.** V takové situaci může vznikat konfliktní prostor na hranici vnějšího systému rodiny a prostředí, které je chápáno jako

nepřátelské, nebezpečné, nedůvěryhodné. Z těchto důvodů se rodiče snaží **získat co nejvíce informací** o prostředí, do kterého dítě půjde, či se v něm pohybovalo. „*Prostě už musím vědět, kde je a s kým. A když mají telefon, tak aby zavolali, kde je, nebo to, aby se ozval, kde je.*“ (PO4); „*...když jde do města, tak mi řekne, mami, přijdu v tolik a tolik, jdu tam a tam, teď nemá moc kamarádů, nějak se s nimi nebaví, tak je většinou tady nahoře u paní B, teď je taky nahoře.*“ „*...Tak to já se dozvím, protože přijde a stejně mi řekne, kde byl, když přijde pozdě večer domů, tak vím, že nebyl tam, ale byl někde jinde.*“ (PO1); „*Matka dívky sledovala (komunikovaly na serveru „libko.cz“), náhle vznesla požadavek, že se chce podívat na to, co píší. Děvčata se odhlásila, matka však trvala na tom, že jí musí ukázat, co napsala, děvčata vstala od PC a stála strnulá nad židlí.*“ (PŠ).

Současně s potřebou získat informace o pohybu a chování mezi dětmi se rodiče snaží vysvětlovat rizika a budují prostřednictvím povídání pevnější vztahy s dětmi. „*... tak já i teď, tak si sedneme a mluvíme, co se kde děje, že jinak se to může udělat, aby to bylo dobré, a musí se takhle mluvit.*“ (PO5); „*A trochu si s nimi popovídat o těchto všech věcech (rizika), a pak to bude. Pokud to dítě to pochopí, tak si myslím, že by to mělo fungovat.... A já už jsem si s ní nevěděla rady, pořád mi to nechtěla říct, co se s ní děje, až teda potom sem jí k tomu donutila, aby mi řekla, co je. A říkám, ředitelka školy ochotná, tohle to vyřešila (šikana - dítě bylo oběť) a byl klid. Já si myslím, že rodiče by měli být hodně v kontaktu se školou, protože pokud s nimi nejste v kontaktu, tak ani nevíte, co se v té škole děje s těma dětma.*“ (PO4); „*Když jsem byla malá, bylo to stejný, rodiče se se mnou taky o všem bavili. Takže ta výchova je vesměs stejná, jenže tyhle děti už jsou jiný – chtěly by všude chodit samy, neptat se mamky nebo táty... ale doufám, že nebudou takový to...*“ (P2); „*Prostě přijde ze školy, hned ve dveřích se zeptám, jak bylo ve škole, vyprávěj, a tohle to, on mi vždycky vypráví, co bylo ve škole, co dělali ve škole. Pořád mám na něho nějaké otázky, co dělali třeba na tom hřišti, jaký kluci tam byli na tom hřišti, hlavně je chránit před nebezpečnými lidmi. Musíš to dítě umět vychovat, jak mu nebudeš věnovat svůj čas, tak prostě to nestojí za nic.*“ (PO4). Rodiče mají touhu **otevřeně sdílet vše**, co se dětem děje, přičemž jsou často motivováni snahou o ochranu dětí před vnějším zlým světem. Velký důraz je kladen především na důvěru a pravdu, které jsou chápány jako kvalitativní ukazatele vztahu i prostředek zajišťující informace: „*Mám D ráda, to je jasný, to jsou moje děti, ale R je můj miláček, protože on mi nelže, on mi říká pravdu, a když mu něco řeknu, tak brečí, že mu to nedám, nebo že ho nepustím s kluky ven, ale já ho fakt nepustím, ale pak ho to přestane.*“ (PO1); „*No, tak*

to je, no podle výchovy, jak děti si s těma rodiči rozumí, že ho neklame.“ (PO3); „...nebo mě třeba hrozně vadí, když si nechaj něco líbit, a ještě to doma neřeknou, když to musí říct ten druhý doma za ně. Že ten co se ho to týká, to neřekne sám. A ještě že lžou a neřeknou pravdu. Vlastně teď vyšlo najevo, že se P topil na plavání ve čtvrtek a on mi nechtěl říct pravdu, protože si myslel, že půjdu udělat nějakou ostudu. Ale já jsem to potřebovala vědět, jestli si ho všimli, že jo, protože jak ho mám pak pouštět na další plavání... Prostě, jestli mu řekli, ať se zachytí, jak tam dávaj ty hadice, tak on mi tvrdil, že se topil, že už byl pod vodou a pak viděl tu hadici a zachytil se. Tak já jsem nadávala, co tam dělaj, když pani učitelka tam sedí, tak pak budu chodit já na balkón a dívat se... Tak říkám, řekl ti to aspoň ten co tě to učí ať se chytí ty hadice? A on, až když jsem to řekla já, tak tvrdil, že jo. Tak to mě u nich strašně vadí, že lžou, že neřeknou pravdu. Se boje, že budeme dělat nějakou ostudu. Ale nechápou, že my to potřebujeme vědět, že jo... Tak asi bych to řekla paní učitelce a už by asi neměla takovou důvěru... No, ale naštěstí plavání skončilo.“V“ bude mít teď plavání, takže s ním taky asi bude muset někdo chodit.“ (P1).

Aby mohl rodič účinně zasáhnout ve prospěch dítěte, musí znát pravdu. Důraz na pravdu, důvěru a sdílení všeho byl dominantním prvkem celého výchovného působení a představoval základní stavební prvky celého výchovného systému. Tak jako se očekává, že děti sdělí rodičům pravdivé informace, tak i rodič nabízí dítěti ze své strany a role absolutní důvěřivost. Při pozorování byla výzkumnice svědkem situace, kdy *...jedenáctileté dívce vypadly z bundy cigarety, a přesto dovedla rodiče přesvědčit, že nejsou její a že je schovává kamarádce, která kouří (PR);* Také během konfliktu se školou, *...kdy měla učitelka dívce „nadávat do cigánů“ rodiče důvěřovali výhradně dceři, učitelka dle nich lhala (PR);* v situaci, kdy došlo ke krádeži v Centru, *chodily postupně všechny matky do Centra ujistit pracovníky, že jejich dítě to rozhodně nebylo (pozorování komunity).* Bezmezná důvěra rodičů v dítě se v některých situacích projevovala jako snaha pochopit důvody dětí *„Prostě chci vědět, o co jde, proč, a pak řeknu svůj názor, kvůli čemu to bylo, že on se takhle zachoval. Tak se to musí nějak vysvětlit, proč oni (policie) museli přijít (šikana – dítě bylo oběť i agresor). (PO5); „Přání tříletého dítěte dostat lentilky, které nejsou v domě a musejí se jít koupit v 19.00, bylo vysvětleno tím, že se jí o lentilkách zdálo, proto je tolik chce“ (PŠaE).* Rodiče pátrají i po vlivu vnějších vlivů *„Co jsme se přistěhovali na L do nového bytu, dcera se strašně zkažila od dětí - děti jí tady mlátí a ona pak mluví sprostě“ (P8); „...Ká, ta nejvíc (mluví sprostě), ale to maj od mojí mámy všechno. Ona z toho má bába hroznou*

radost, že je něco takovýho naučí... ale ve škole tak nemluvej.“; „*On třeba, když je unavený a já chci, aby se mnou šel do krámu, tak třeba něco utrousí, prostě nadává... Nebo třeba ze školky, občas mu někdo ukrad jeho hračku, co si vzal do školky, tak možná tam odtud, že to má... no, ale já nevím.*“ (P1).

Rodičovské zásahy, jejich neustálá snaha o podchycení dějů i informací, pochopení vnitřních motivů dětí napomáhají budovat obraz pečujícího, vždy pomáhajícího, ale i přísného rodiče, který vyvinul maximální úsilí o ochranu dětí. **Budování vztahu** na pozadí rodičovské kontroly úzce souvisí s projevy lásky, která se s tématem ochrany úzce prolínala. „...*Vědí, že je mám ráda, že je hlídáme, tak jako oni jsou spokojení, že se jim nic nestane, já nevím. Podle mého vědí, že pro ně žijeme, že se bojíme o ně, aby se jim něco nestalo, a oni z toho mají velkou radost, že je máme rádi. Ta malá to samý, teď ta po mě teď skočila a já ji říkám „že za chvíli přijedu.“ Každá rodina je jiná, já jsem si toho všimla.*“ (PO3); „*Tak přítel se s ním baví o všem, třeba mu říká, že už má patnáct roků, v srpnu bude mít už šestnáct, že jo, že to je taková puberta, že by chtěl všechno zkusit a tady to, že nemůže, kdyby něco, tak se má zeptat přítele, že on mu poradí, kdyby něco bylo a tak, jako připravuje ho do života. Možná ještě takové slova neunes D, ale mu to řekne.*“ (PO1). Otevřené projevy lásky, laskání, mazlení tvoří trvalou součást rodičovského přístupu k dětem a byly zachyceny pozorováním. K těmto projevům lásky se připojovalo i ochranné jednání a zahrnování dětí oblíbenými hmotnými dárky (viz kategorie zahrnování dostupnými a vysněnými atributy). „*Ano, rozmazlování, my teda svoje děti rozmazlujeme, protože to jsou naši miláčkové, ať jsou malý nebo velký, prostě ale i ten respekt tam musí být před těmi rodiči. To my jim lásku ukážeme, že je máme rádi, a koupíme jim, co chceme, nebo co chtějí oni, my zase svým dětem nelitujeme, ale prostě musíme něco vidět i od svých dětí.*“ (PO4); „...*Ty už jsi jedl, ty jsi ten rohlík, nebo bombón měl, tak už nedostaneš, prostě to neexistuje, i když by jsi jedl celý den, tak si jez celý den, mně to nevadí. U nás to není* (matka popisuje scénu z obchodu, kdy neromská žena okamžitě nevyhověla přání dítěte).“ A k čemu si myslíš, že je důležité to takhle těm dětem dopřát? „*Já nevím, my tím projevujeme asi lásku k dětem, u nás to asi nefunguje, teď se neurazte, jako u vás. Že třeba se navaří oběd, každý dostane tu svojí miniaturní porci, a potom si řekne, tak už nedostaneš nic, až večer, u nás to takhle není. U nás může jíst pořád. U nás to je prostě tak.*“ (PO4). Fyzické projevy lásky, zahrnování dostupnými dárky v okamžiku projevené potřeby, povídání a důvěrné sdílení s dětmi, bezmezná důvěra ve slovo dítěte i snaha pochopit jeho důvody se podílí na tvorbě očekávání souvisejících s rodičovskou rolí a z ní

vycházejících představ o postavě rodiče. Ochrana dětí prostřednictvím budovaného vztahu stojícího na absolutní důvěře tvoří jeden ze základních pilířů strategie vytváření pospolitosti a připoutávání dětí k rodinnému útvaru.

Shrnutí

Ochranné postupy, které jsou realizovány prostřednictvím přímého dohledu, kontrolou a zajištěním informací, společným sdílením a v neposlední řadě budováním vztahu, jsou **funkčním prostředkem** udržování rodinné struktury a pospolitosti. Oproti odměnám a trestům, které silně podléhají emocionalitě rodičů, jsou ochranné postupy postaveny na racionální základě a budovaná strategie vědomě poutá děti k rodičům. Všechny nástroje, které rodiče využívají pro ochranu dětí, vycházejí z jejich životních zkušeností, tím se zvyšuje jejich autenticita. Snaha rodičů o udržení dění pod kontrolou je patrná jak v přímé fyzické rodině, kdy sdružuje postupy přímé kontroly dětí, vymezuje bezpečná místa i osoby, ale vystupuje také v přeneseném významu jako strategie budování vztahu. Úzká emocionální provázanost mezi rodiči a dětmi dokladovaná schopností sdílet vše otevřeně, požadavkem pravdivého jednání i slov a vřelostí vzájemného vztahu je chápána jako silně protektivní faktor. Mezi specifickou formou ohrožení patří nejen rizika vrstevnických skupin rodiči chápána jako špatní kamarádi, ale také zásahy vnějších institucí, před kterými rodiče děti také chrání. Tento způsob ochrany popisují ze svého pohledu sociální pracovníci v kapitole věnované intervenujícím vlivům. Zásadní roli hraje v procesu ochrany dětí povaha intervenujících podmínek. Zatímco vnitřní rizika ze strany komunity a vrstevnických part zasahují životní trajektorii dětí v podobě přestoupení zákona a následných komplikací. Ohrožující vlivy vně komunity nesou rizika ztráty tváře a celistvosti rodiny.

Shrnutí Vytváření pospolitosti

Vytváření pospolitosti je na operační úrovni naplňováno postupy, které přinášejí uspokojení a naplnění potřeb a jsou přitom reflexí celkového chování dětí. V získaném materiálu krystalizovaly především postupy spojené s *nízkoprahovou manipulací se zdroji*. Ačkoli rodinná rétorika pracovala s principem zásluhovosti, praktické „odměňování“ se ubíralo cestou nízkoprahové dostupnosti zdrojů. Takový postup vázal děti k celku, ukazoval jim rodičovskou náklonnost a vytvářel prostor pro připojení ke skupině, která akceptuje všechny své členy bez rozdílu a je odhodlána saturovat i jejich potřeby. Zaznamenané *Výlučné obdarovávání*, stojící také na principu nízkoprahovosti,

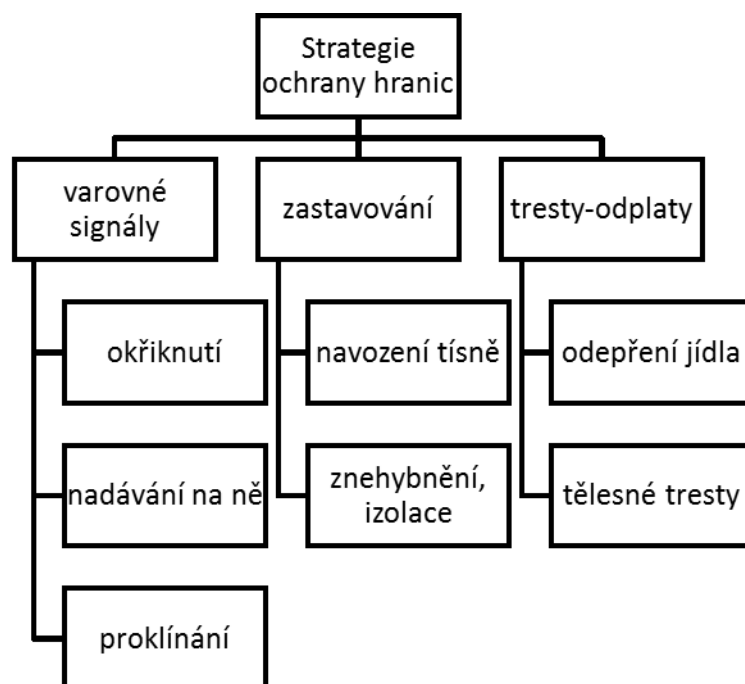
působilo na rodinnou strukturu ještě v dalším smyslu, nejenže přimykalo dítě k rodině, ale vymezovalo mu v ní také určitou pozici. Připoutávání výlučnými dary představuje specifickou práci s jedinečností uprostřed kolektivního života. Díky transparentnosti způsobů obdarovávání a sdílení jsou děti, ale i ostatní dospělí dobře informováni o aktuálním dění v rodině, oblíbenosti jednotlivých dětí, jejich úspěších i konfliktech. Členům rodiny i komunity se tak otvírá prostor pro *vyrovnávací postupy* (viz intervenující podmínky) umožňující prožívat pocity bezvýhradného přijetí i vyzdvižení jedinečnosti a originality lidské bytosti. Sdílení se děje vždy v kontextu nízkého prahu a týká se všech oblastí života, v reálném životě mají všichni přístup nejen ke zdrojům, ale i k velice citlivým a intimním informacím, všichni také participují na zajištění chodu domácnosti. V procesu pozvolného přebírání životních povinností jsou děti přimykány k rodině a ukotvují si cíle výchovy předávané z generace na generaci. Dominantní roli zde hraje mezigenerační kontinuita a prožívaná významnost požadavků, které souvisejí se *zajištěním chodu domácnosti a rodiny*. Tyto postupy umožňují rodině prožívat vzájemnost ve chvílích spotřeby i plnění povinností, v odborné literatuře se v souvislosti s tímto aspektem života rodiny hovoří o vrůstání dětí. K tomu dochází právě na pozadí rodičovské strategie v našem výzkumu označené jako *Vytváření pospolitosti*. V procesu připoutávání k rodině a sdílení života i zdrojů hrají významnou roli explicitně vyjadřované obavy o dítě a s ním spojené ochranné postupy, které vystupují do popředí ve chvílích, kdy rodina, nebo dítě čelí ohrožujícím vlivům. Rodiče vědomě a programově budují vztah k dětem s očekáváním, že tento může děti ochránit před vlivy okolí. *Ochranné postupy* reagují na rizika, která přináší „Zlý svět“ a rodiče se jejich prostřednictvím pouští do nesmiřitelného boje o své děti. Ochranné postupy je možné chápat jako vzorce jednání rodičů na úrovni vnějších hranic systému, současně je však třeba si uvědomit, že vyvstávají z nejnižších vrstev celého rodinného systému a jako takové tvoří základ vnitřního rodinného života. **V reálném světě vystupovaly takto nastavené ochranné vzorce jako snaha rodičů emočně připoutat dítě k rodině.** Rodiče sdílejí se svými dětmi své životní příběhy a zkušenosti, vytváří prostor pro setkávání a společné činnosti, budují atmosféru vzájemné důvěry. Celý koncept ochrany stojí na schopnosti rodičů tvořit a prožívat s dětmi silný vztah. Tento postup probíhá na zcela vědomé úrovni a rodiče jej také tak reflektují a jsou schopni s dětmi komunikovat. Atmosféra sdílení a sounáležitosti svým laděním překračuje intimní rodinnou zónu a přesouvá se do prostředí širší rodiny i komunity. Zde tvoří základ skupinové dynamiky a především vytváří skupinový tlak, který umocňuje prožívání

významných hodnotových kategorií. Připoutávání a sdílení jako součást strategie vytváření pospolitosti zasahovalo všechny zaznamenané výchovné postupy. Tedy i ty, které strategicky akcentovaly jiné směřování. Například v oblasti trestání dětí (viz dále) hrála vytvářená pospolitost významnou roli na úrovni intervenující proměnné, kdy vystupovala v podobě vyrovnávacích postupů. V zaznamenaných situacích byl tlak skupiny patrný především při ochraně chráněných zájmů, které bylo možné zachytit v situacích proklínání, nebo při neúměrné agresi rodičů. Sociální tlak však vystupoval také jako silný motivační faktor při vymáhání požadavků plynoucích z cílů výchovy. Připoutávání a sdílení umožňují využít potenciálů kolektivního způsobu života ve všech výchovných situacích. Svou povahou tvoří pevný bod, o který se rodičovské postavy opírají. Sdílejší komunita je ve vztahu k rodičovské postavě vždy podporující, zpochybňování rodiče je nemyslitelné a reálně se děje jen na úrovni vnějších hranic komunity, kdy jsou rodiče konfrontováni s názory odborníků, zásahy institucí či veřejným míněním. Signály z vnějšího světa zpětnovazebně ukotvují a posilují ochranné postupy, které rodina při styku s vnějším světem volí.

6.2.2 Ochrana hranic

Další rodičovskou strategií, která se významně podílela na formování dětí, byla Ochrana hranic. Rodičovské výpovědi a pozorování zachytily jako významně prožívanou hodnotu také podvolení se řádu a pravidlům ošetřujícím vzájemné interakce. Dalo by se říci, že zatímco řád tvořil formu, láska byla jejím obsahem. Rodiče pracovali s oběma dimenzemi vztahu. Absolutní a bezpodmínečné přijetí a připoutání k rodině bylo provázáno požadavky, které ošetřovaly vztahy mezi rodiči a dětmi a tvořily rámec hierarchického uspořádání rodinné struktury.

Obrázek č. 6: Postupy podílející se na ochraně hranic

6.2.2.1 Varovné signály

Na úrovni varovných signálů rodiče poskytovali dětem okamžité informace o svém aktuálním emočním rozpoložení, druhotně také přinášeli zprávu o nevhodnosti zaznamenaného chování. Informace o stupni, pólu a intenzitě emočního ladění rodiče však tvořila nejvýznamněji vystupující vlastnost této kategorie. Následující text popisuje rodičovské postupy zahrnované mezi *Varovné signály* seřazené jako určité gradující úrovně, v reálném životě však neprochází interakce rodičů a dětí všemi fázemi. Ohraničení jednotlivých subkategorií je dáno charakterem logického klíče, který umožnil subkategorie popsat. Jde však jen o modelový koncept. Hranice mezi subkategoriemi jsou měkké a propustné, jejich konstituce však byla potřebná k přehlednějšímu uchopení celého zkoumaného jevu, kterým bylo vymezování a ochrana hranic v rodině.

Okřiknutí

Mezi první varovné signály, které bylo možné zaznamenat, patřila krátká sdělení reagující na situační dění. Rodiče v nich vyslali signální emoci, kterou vzbudilo chování dětí. Šlo vlastně o okřiknutí dítěte, které sloužilo jako prvotní upozornění o nevhodném jednání. Volená slova sama o sobě nebyla nositelem informace o nevhodnosti chování, tímto byla pouze emoce rodiče, která podbarvovala jinak neurčitý výrok. Užívány byly

vulgarismy, nebo komentář k probíhajícímu ději *co děláš, nech toho*, či varování „*dostáváš*“. Někdy se tyto výroky objevovaly společně „*Hej! Co děláš, nech to, dostáváš*“ (matka reaguje na tříletého chlapce, který zvedl doutnající nedopalek cigarety a demonstrativně přikládal cigaretu k ústům, pozorování na dvoře). V situacích, kdy rodiče užívali varování, byl zachycen na úrovni intervenující podmínky genderový aspekt, který v žádné jiné kategorii silněji nevystupoval. Zatímco matkami bylo velice často užívané upozornění *dostáváš*, muži je téměř nepoužívali a volili otevřenější výhrůžku „*tě zbiju, dostaneš*“. Při prvních sběrech dat a analýzách bylo obtížné pochopit umístění obou výroků v pravidlech rodinné rétoriky. Zatímco na *dostáváš* děti nereagovaly, *dostaneš* již mělo své efekty a děti od činnosti upustily, nebo se přimkly k rodiči. Formulace *dostaneš, zbiju tě* měly vážnější charakter a pro děti představovaly skutečně míněnou výhrůžku. Kromě verbálních výhrůžek muži užívali také výhrůžná gesta (pohyb otevřené dlaně směřující diagonálně k zemi) matky toto gesto neužívaly a zůstávaly pouze u užití verbálních prostředků neúčinného, ale nejčastějšího *dostáváš*, nebo důraznějšího *dostaneš*, které bylo účinné především ve spojení s prudkým emočním výkyvem matky. Mezi velice časté varující upozorňující slovní spojení patřilo *mám nervy, nedělej mi nervy*, toto otevřené varování o emoční situaci rodiče patřilo mezi účinné formy a představovalo poslední verbální varování. Varovné signály na úrovni okřiknutí tvořily první linii sdělení dětem, ve kterém rodiče upozorňovali na překročení hranice. Tuto hranici je potřeba chápat jako hranici dvou úzce propojených rovin. Na jedné straně je to hranice vztahová, kdy je překročena a v jistém smyslu i vyčerpána míra porozumění pro chování dětí. A na druhé straně jde o faktické upozornění, že děti se svým jednáním dopustily překročení hranic v morálně ideovém smyslu. Tedy, že narušily chod života překročením závazných pravidel, požadavků a norem. Úroveň okřiknutí reflektovala ve značné míře především překročení vztahové roviny, kdy rodič signalizuje neochotu dále akceptovat chování dětí.

Nadávání na ně

Nadávání na ně představuje přechodovou kategorii, kdy stojí na pomezí varovného signálu a trestu. Tyto verbální emočně záporně zbarvené projevy rodičů, které v různých stupních intenzity vyjadřovaly nevoli nad jednáním dítěte a vymezovaly tak hranice přípustného/nepřípustného jednání, patřily mezi nejčastější zaznamenané reakce rodičů. Objevovaly se v rozsahu mírně zvýšeného hlasu s důraznou intonací, přes křik rodiče až ke skutečně děsivému řvaní. Přičemž na základě pozorování bylo možné vysledovat, že silnější formy tohoto prostředku byly užívány ve vztahu k starším dětem.

V některých případech docházelo až k nepřirozenému zbarvení hlasu, v takových chvílích jakoby přestávalo jít pouze o slovní prostředek a síla negativních emocí měnila verbální útok na silnou agresivní akci. Intenzita rodičovských reakcí silně podléhala **vnějším intervenujícím podmínkám**, rodičovská agrese eskalovala ve chvílích, kdy sami rodiče čelili náročným situacím, patřila sem *manželská nevěra ze strany muže, soudní vystěhování, akutní problém s vymahači, hrozba odebrání dětí* (PR, PGŽ, PŠaE). Při bližším pohledu na **podmínky, které spouštěly rodičovskou reakci**, byly zaznamenány především situace vyžadující opakované zásahy rodičů ve stejné oblasti spojené s vnějším světem: *děti ztrácely školní pomůcky* (RGŽ); *„mě naštvo, když pro ně jdu do školy a jsou špinavý. Oni na mě čekaj před školou, ale ruce maj jak od uhlí, ale nejdou se umejt.“* (P1); *opakovaná sdělení školy o nedostatečném vybavení penálu* (PR). V některých situacích se reakce rodičů objevily také ve chvíli opakovaného řešení starého problému s dětmi *„chrochtání“ – nekontrolovatelné projevy na úrovni tiků* (PR), *děti nereagovaly na výzvu rodičů ukončit nevhodnou činnost* (kouření) (PŠ), *děti se zdržovaly s nevhodnými kamarády* (PD, PŠ). Mezi další příčinnou podmínku patřila situace, kdy se děti dopustily jednání proti druhým lidem *vrstevnická agrese* (PG), *neúcta vůči dospělému* (PG, PR).

Nadávání, o kterém respondenti hovořili jako o *„nadávání na ně“*, nikoli jako o *„nadávání jim“* bylo nejčastěji užívaným prostředkem, upozorňujícím na překročení závazných pravidel společného života. Rodiče sami považují *„nadávání na ně“* za intenzivní a působivé, plní zastrašující roli, *„On na ně zařve, aby se bály.“* (P2), na druhou stranu odrazující účinek hodnotili rodiče jako občasný. Jako neúčinné vycházelo *„nadávání na ně“* v těch situacích, kdy mělo dítě absolutní jistotu, že na úrovni hlubších citů v rodiči převládá pozitivní vztah k němu *„...manžel ten řve a kde nic tu nic ...on (syn) je prostě vysněnej tatínka, nedá na něj dopustit... On si to pak uvědomí a řekne mi, ten malej M, maminko, prosím tě, proč na mě nadáváš, já tě mám rád, vždyť jste mě chtěli a takový, tak to mě vždycky pak to srdíčko změkne.“* (P4); *„...syn je můj oblíbenec, já ho chráním, ona (dcera) zase tátova...“* (PŠ); *„...už vědí, že jenom nadáváme a nic... že jim i tu televizi za chvíli zase dovolíme... U nás se hodně nadává, že si dělaj naschvály mezi sebou nebo K, že nechtěj něco dát. Moc to nefunguje, protože už vědí, že jenom nadáváme a nic.“* (P1).

Prostředky užívané v afektu jsou prožívány jako více účinné. *„Řešila jsem to já, výbuchem.“* (P1); *„Že prostě hulákám, nadávám. Prostě, první slovo neslyší, druhý taky ne, ale když vstanu a řeknu, že půjdu a dám mu na ten zadek, tak to už se vlastně zkrotí,*

to už je hodnej. To už se bojí.“ (P4). V situacích „výbuchu“ se nemění celkové dlouhodobé naladění rodiče, to zůstává stabilní a je stále kladně podbarveno, dočasně se však vystoupí z celkového pozitivního prožívání. Tím se rodič stává nevyzpytatelným a děti zauímají konformní strategii. V situacích rodičovského hněvu, který byl signalizován *nadáváním na ně*, bylo pro děti klíčové zaujmout dostatečně bezpečnou vzdálenost k rodiči. Někdy i sám rodič dítě poslal z místa pryč. Rodiče se snaží aktivně pracovat s negativními emocemi a děti před nimi chránit. Sledují své chování k dětem a uvažují jeho možné dopady na vzájemný vztah. *„Jak se budeš chovat k tomu děcku, tak on ti to bude oplácet... Jako zase řvát na něj furt nemůžu. Jako pokud na něj budu úplně přísná, tak se mu můžu zprotivit, že jsem přísná máma a to já nechci.*“ (P4). Tento zpětnovazebný mechanismus zajišťující kontrolu rodičů představoval jeden ze způsobů redukce otevřené agrese vůči dětem v rodinách. Dalším způsobem byly vyrovnávací zásahy členů komunity.

Jako významnou **intervenující podmínkou** se v případě *nadávání na ně* ukázal věk dětí. U menších dětí rodiče neužívali silnějších podob tohoto prostředku, přesto šlo o velmi účinný prostředek. *„...otec okřikl dítě a pohrozili mu bitím, dítě se na otce usmálo a radostně se rozběhlo k němu, otec v těchto případech dítě přivinul a laskavě hladil a mazlil* (PG, podobně i PŠ). U starších dětí probíhala vzájemná interakce s rodiči v již mnohem napnutější emoční vlně. Okřiknuté děti se spíše snažily dostat mimo rodičovskou kontrolu a udržovaly si bezpečnou vzdálenost před rozzlobeným rodičem. Křik rodiče představoval funkční varovný signál a bylo možné ho chápat jako explicitní a věrný odraz prožívané rodičovské emoce. Ačkoli působily zaznamenané situace z pohledu vnějšího pozorovatele děsivě a chaoticky, z jejich průběhu bylo patrné, že strategii, která děj neeskalovala.

Význam varovných signálů spočíval především v jejich schopnosti být nosičem zprávy o aktuálním stavu vnitřního prožívání rodiče. Přitom to vždy nemusely být děti, kdo vystupovaly jako spouštěč negativních emocí. Zaznamenány byly také situace související s plněním školních povinností, které rodiče vyváděly z emoční rovnováhy a byly častým důvodem rodičovské zlosti. V takové situaci nemělo dítě možnost úniku a stávalo se příjemcem negativních reakcí, ačkoli je samo svým chováním nevyvolalo. Děti v takové situaci z jedné strany čelily tlaku učitele, že nemají podepsanou žákovskou knížku a ze strany druhé zlobě rodičů, kteří obsah sdělení považovali za nepatřičný. Reakce rodičů na sdělení školy byly někdy velmi zlostné. *„Co ta kráva chce, kružítko sem koupil už třikrát“* (PR); *„Nemáme peníze na focení“* (PR);

„*Nepojede na výlet*“ (PŠ). V domácím prostředí a s ním spojených situací měly děti možnost úniku, při zlobě rodiče se fyzicky vzdalovaly, nebo navštěvovaly příbuzné. V případě požadavků školy byl manipulační prostor dětí minimální.

Proklínání

Mezi další varovný signál bylo možné zařadit také *proklínání*. Zatímco *okřiknutí* a *nadávání na ně* využívalo především sílu hlasu, *proklínání* nemuselo být vždy vyřčeno křikem. Síla tohoto prostředku je dána ideovým konstruktem, který rodina a komunita využívá. Jako varovný signál působí nejen na dítě ale také na okolí, pokud dojde na klatby, situace proklínajícího je již natolik vážná, že rezignoval na jiné prostředky. „*Když ta ženská umřela, tak ji ještě nad hrobem máma proklínala.*“ (PŠaE). Způsob užití klateb byl a je otevřenou otázkou výzkumu, jedna z informandek hodnotila jejich využití takto: „*Když se hádají (včetně proklínání), jsou to pro ni jen slova, to se nebere, jsou to slova, ne trest jako že by ho zmlátila nebo tak. Nevnímá to jako trest. Uvedla, že se třeba hádají (což doplňují kletby, které nezminila, ale u kterých jsem byla opakovaně přítomna), ale že by ho nikdy netrestala. Na hádky řekla takřka doslova: „To jsou jen slova“.* (P26). Při užití klateb stojí na jedné straně benevolence k jejich užívání, která se opírá o jejich bagatelizaci a na druhé straně význam, který jejich užití má, pokud jsou užity vůči chráněné osobě (těhotná žena, dítě). Z dostupných zjištění je možné proklínání přiřadit mezi varovné signály, jejich způsob použití odpovídá logice takto vytvořené kategorie, informují o silné emoci rodiče.

Proklínání bylo v rozhovorech velice citlivým a tabuizovaným tématem. Pokud o něm byli vychovávající ochotni vůbec něco sdělit, omezili se na to že: „*pouze*“ *na ně křičí, nadává, proklíná (ohledně rakoviny a tak).* *Nedokázala mi vysvětlit, jak se u nich proklínání bere – spíš jen, že se to prostě tak říká, prostě to tak je, „u Romů to tak je“.* *Doslova mi řekla: „To by ses musela zeptat jiných, prostě se to tak říká, no.“* (P24). Z pozorování, která proběhla v rámci tohoto projektu, vyplývá, že *proklínání* patří k temným stránkám života v komunitě. Není namířeno pouze proti dětem, stejným způsobem proklíná partnerka partnera, ale i jednotliví členové komunity se proti sobě takto obracejí, stejně tak je užíváno i při interakcích s neromským světem (prokletí sociálních pracovníků). Při užití klateb nejde tolik o to, co se řekne, ale především o to, jak se to řekne a především o vnitřní záměr proklínajícího. Při pozorování interakcí v celé rodině byly občas zaznamenány vulgární poznámky na adresu druhých, někdy i dětí. Teprve klatba však představovala závažněji vnímaný problém. Během pozorování byly zaznamenány příklady, ve kterých dobře krystalizoval význam prokletí a postoj

komunity k němu. Prvním byl *případ chlapce prokletého matkou*. Chlapec (9 let) reagoval nadáváním na matku, v bezpečné vzdálenosti od ní broukal pod nos vulgarismy. Ze způsobu užití nadávek bylo patrné, že chlapcova reakce patří do kategorie nadávání. Kromě nadávek chlapec matce také pohrozil, že rozhodně sdělí otci, že ho matka proklela¹³. Na základě této chlapcovy výhrůžky se situace zklidnila a matka opustila zlostné chování. Otevřená možnost vtáhnout do krizové situace dalšího člena rodiny či komunity, hrála významnou roli ve způsobu řešení situace. „Šlo o nadávky a zřejmě nepěkná prokletí určená pro jiné dospělé. Tyto texty (šířené z jejich účtu do sociálních sítí ne webu) vyvolávaly v komunitě neshody a spory mezi dospělými, proto matka trvala na tom, aby text viděl i někdo jiný.“ (PŠ). Význam participace druhých osob a jejich účast na řešení závažného překročení norem byl patrný také v dalším zaznamenaném příkladu proklínání. Tento případ způsobil velký rozruch v komunitě, šlo o „...proklínání těhotné ženy ze strany jednoho z dětí (chlapec 12 let). Toto chování vzbudilo rozruch v celé komunitě, když se žena dozvěděla o prokletí, které chlapec na ni a její dítě uvalil, okamžitě situaci razantně řešila. Chlapec se v tu dobu nalézal v Centru, chlapec věděl, že jej rozlíčená žena volá ven a znal také důvody jejího rozlíčení. Se sklopenou hlavou a zcela bez odporu s ženou odešel ke svým rodičům, kde se situace dále za zájmu okolí řešila. Celá situace nakonec pro „nedostatek důkazů“ odezněla do ztracena. Rodiče napadenou matku ujistili, že takové chování by chlapci netolerovali a nepřipadá v úvahu, aby si něco takového vůbec dovolil. Chlapec vinu nepřiznal, nicméně po celou dobu zachovával kající přístup, což napadenou ženu napomohlo uklidnit. Všichni aktéři situace se rozešli s vědomím toho, že takové chování je nepřijatelné, chlapec potom i se zkušeností, co by se dělo, pokud by klateb užil a byl při tom odhalen.“ (pozorování na dvoře). Dynamika celé situace i způsob jejího řešení připomínal divadelní hru, ve které zná každý své místo a hraje určený part. To výrazně zesilovalo preventivní potenciál celé scény. Celá skupina jasně deklarovala hodnoty, které zastává a ochotu střežit hranice přijatelného/nepřijatelného chování. Pátrání po důkazech viny přitom ustupovalo do pozadí, vnější pozorovatel sledoval scénu, kterou nebylo možné interpretovat v modu: pátrání po důkazech viny, předložení důkazů, potrestání viníka. Sledovaná scéna lépe odpovídala modu: obrana společně sdílené hodnoty, deklarace nevin a tím i uchování a ochrana rodinné cti i „viníka“, skupinové ujištění o významu chráněné hodnoty.

---

¹³ Bylo patrné, že chlapec očekává, že také matka bude potrestána za své nevhodné chování.

Při užití klateb hraje důležitou roli kontext jejich používání. V našem výzkumu vystupoval do popředí především kontext nahlížený jako vztahová úroveň prostředí. Síla začlenění a charakter vztahů významně ovlivňovaly průběh i řešení situací s proklínáním spojených. Zatímco v rodině i komunitě bylo proklínání řešeno vtažením dalších osob, v neromském prostředí zůstávalo bez odezvy. Zaznamenané případy proklínání pracovníků Centra nebyly řešeny. Důvodem mohl být i nezájem o řešení ze strany pracovníků. Vzhledem k tomu, že personál je v drtivé většině neromského původu, nepřisuzoval takovému jednání větší váhu a dále jej neřešil. Pro neroma je větším problémem užití vulgarismu, pokud jej dítě prokleje, dostává se do situace, kdy neví, jak reagovat na slova, kterým často ani nerozumí. Svou netečností tak paradoxně napomáhá k podkopávání svého postavení (nechrání jednu ze základních hodnot způsobem, který dítě očekává a zná). Za takových okolností děti získávají zkušenost, že pokud proklínají, nemá to žádnou odezvu a v neromském prostředí mohou proklínat prakticky beztrestně. Stejně je tomu pokud proklínají dospělí, v takové situaci sociální pracovník zpravidla nesvolává komunitu, aby se k situaci vyjádřila. Jsou-li lidská slova namířená proti někomu naplněna zlobou, pak mohou ve svém významu představovat právě klatbu. Pokud jsme již opustili magický svět rituálů usměrňujících chod světa a nevěříme v moc slov, které mohou způsobit zlo, je obtížné rozpoznat, kdy se jedná o klatbu a kdy o „pouhé“ nadávání. Bertalanffy zachytil ve své práci možný scénář vykreslující význam i vývoj magie. V animistické zkušenosti je vše součástí duše či Já. Pouze postupně a pomalu se tyto tři části, věc, symbol a Já, diferencovaly. Bertalanffy považuje za určitý mezistupeň magické praxe, při kterých se manipulovalo se symboly. Proces symbolické reprezentace začal zhotovováním věcí, to tvoří základ progresivní objektivizace. Diferenciace objektu a subjektu z primární adualistické zkušenosti bylo dosaženo s pomocí symbolických znaků, které se týkaly určitých souborů vnímání. Tyto znaky musely být zhotoveny a dále se s nimi manipulovalo. Tímto způsobem mohla vzniknout tzv. slovní magie, která po staletí určovala chod lidských společností. V pozdějším období se stala magie slova neúčinnou a na její místo nastoupila „magie algoritmu“, kterou se rozumí předvídání a ovládnutí událostí za pomoci organizovaných symbolů systémů (Bertalanffy 1972, 60-69)

Autorka této práce přiznává neschopnost plně porozumět významu klatby, hlubším rozborem situací se pokusila alespoň o vystižení charakteristik, které ji provázely. Pro snadnější porozumění je *klatba* vymezována proti *nadávání na ně*. Klatba měla vždy podobu rozkazovacího způsobu a obsahově vždy přivozovala smrt, nebo smrtelnou

nemoc. Nadávání zpravidla obsahovalo komentář k právě probíhajícímu ději. Nadávání se vztahuje k situačnímu ději a komentuje jej, vulgarismů nemusí být užito, je patrný negativní náboj celé situace i emoční ladění nadávajícího. Naproti tomu klatba je sice užita v konkrétní situaci, ale slovně se k ní nevztahuje, nezasahuje určité konkrétní jednání, jejím cílem je zasáhnout celou osobnost (duši?). Následující tabulka byla pomocným vodítkem při vytváření klíče užívaného pro modelaci subkategorií „nadávání na ně“ a „proklínání“.

Tabulka č. 5: Charakteristické aspekty prokletí a nadávání

Klatba	Nadávání
Extrémně silný negativní emoční náboj.	Negativní emoční náboj variuje na stupnici slabý x silný.
Slova „vystupují“ z rámce verbálního prostředku.	Slova jsou pouze verbálním projevem.
Obsah sdělení přináší smrt.	Obsah sdělení komentuje probíhající dění.
Nevztahuje se k situaci.	Vztahuje se přímo k probíhající situaci.
Zasahuje celou osobnost, neuráží, nenese informaci, nese „zlo“.	Variuje na škále, lze sledovat významnost dílčích sdělení, v krajním bodě zasahuje urážkou.

Pokud bylo zaznamenáno *nadávání na ně*, reakcí na něj nikdy nebyla zvýšená účast ostatních členů komunity. V případě klateb tomu tak bylo. Možnost vtáhnout do děje další členy komunity působila na úrovni následků *proklínání*. Ostatní členové komunity či širší rodiny mohli působit na úrovni vyrovnávacích postupů a situaci tlumit. V kontextu neromského prostředí tato možnost chybí a i to stojí za laxním přístupem k řešení takových situací. Mezi nejsilněji se projevující intervenující podmínkou byla skutečnost, zda došlo k prokletí chráněné osoby (malé dítě, těhotná) nebo se klatba vztahovala na dospělé. V případě dětí došlo k zapojení druhých osob, proklínání mezi dospělými (především prokletí ženy směřované na muže) je dokonce běžnou záležitostí. To, že mají Romové blíže k magickým praktikám, je poměrně dobře známý fakt, praktikování magie v současné podobě však není dostatečně probádáno. Uceleněji se těmto praktikám věnuje práce Raymonda Bucklanda *Gypsy Magic* (2010). Je třeba si uvědomit, že magické vidění světa se přirozeně promítá i do života všedních dní způsobem, který nás může zaskočit. Matky sledovaných rodin, ale i matky z jiných lokalit dodnes praktikují před uložením dětí k spánku rituální očištění od špatných

pohledů a zlých slov, které dítě během dne slyšelo¹⁴. Magické ritualizované praktiky jsou součástí života Romů a nelze je chápat pouze jako archaické pozůstatky minulosti, dodnes tvoří součást života skupiny a mají svůj význam v probíhajících interakcích mezi členy komunity i mimo ni. Jako stále živý relikv se stávají součástí výchovného působení, a to nejen v situacích, kdy jsou proti dětem užity. Ale především v situacích, které takové použití zapovídají a považují ho za znak vážného porušení vztahů.

Shrnutí

Funkcí varovných signálů bylo především informovat o aktuálním emočním rozpoložení rodiče. Dětskou reakcí na toto chování byl nejčastěji únik, který umožnil celou situaci neeskalovat. Přes toto vyrovnávací nastavení vzájemných interakcí se někdy nedařilo situaci zvládnout a tato vyústila v reakci prudké zloby rodiče, ta se projevovala jako velmi silně intenzivní podoba *nadávání na ně*. Rodiče jsou schopni reflektovat stinné stránky dopadů takového zlostného chování a snaží se jej tlumit na úrovni sebeovládání, převládajícím mechanismem je však expresivní a autentické zprostředkování právě prožívaných emocí. Je na straně dětí aby vyslanou informaci zpracovaly a reagovaly na ni. Pokud ze situace uniknou, není to chápáno negativně, naopak izolace hraje při eskalaci emocí významné místo a uplatňují ji i rodiče na úrovni postupů popsaných jako *Zastavování*.

6.2.2.2 Zastavování

Pokud děti nereagovaly na varovné signály o aktuálním emočním rozpoložení rodiče, které mělo souvislost s jejich nevhodným jednáním, přistupovali rodiče k dalšímu kroku, kterým bylo přímé zastavování dětí. Zatímco varovné signály se odehrávaly čistě na verbální rovině, zastavování bylo z větší části fyzickou záležitostí. Některé postupy, které mohou být chápány jako přechodové, byly stále v intencích verbálních prostředků (viz *navozování tísně*), převládajícími však bylo fyzické působení přímá nebo nucená internace na vymezeném místě, případně poblíž rodiče.

Navozování tísně

Často zaznamenanou výchovně směřující metodou, která reprezentovala verbální postupy a měla výrazně zastavující charakter, bylo navozování tísně, o kterém informandi někdy hovořili jako o *strašení*. Strašení můžeme v širším slova smyslu považovat za trest, ve smyslu navozování nepříjemných stavů. Jeho hlavní, rodiči

---

¹⁴ Dlaní přetřou dítěti oblast podél celého čela, někdy jen očí. Tímto způsobem „setřou zlo“, které na dítě mohl někdo poslat a zabezpečí mu klidný spánek i nový čistý start do dalšího dne.

sledovaný, význam však spočíval v paralyzaci nevhodných projevů dětí. *Navození tísně* využívalo iracionální prvky a bylo praktikováno nereálnými katastrofickými hrozbami. „...*jo, strašíme, hodně... teď jsem je třeba strašila s koncem světa... V neděli, jak byla ta strašná bouřka, P to probudilo a on se bál a ptal se, co to je, tak jsem mu řekla, že je to ten konec světa a on se rozbřečel... on je strašně takovej, že ho všechno dojmá... třeba K straším, že ji vezme pán do tašky nebo tak.*“ (P1); „...*že mu pustím horor. Chuckyho mu pustím a to on se bojí.*“ (P4). Na starší děti již strašení nepůsobí tak bezprostředně jako na menší, proto je rodiče považují za méně účinné. „...*ale oni už se neboj.*“ (P1). Pro starší děti bylo jako účinnější a využívanější *vyhrožování*, které v sobě neslo také prvek preventivního působení. Kategorie navozování tísně byla charakterizována třemi základními vlastnostmi: účinností, děsivostí a reálností děje. Mezi silné intervenující podmínky patřily emoce rodiče, vliv dalších institucí a další situační vlivy (neromská návštěva, bouře). Především v kontextu použití vůči malým dětem bylo strašení vnímáno jako velice účinné. Vznikl tak rodiči využívaný **vzorec jednání vycházející z nízké reálnosti děje, vysoké míry děsu a vysoké míry účinnosti**. Úspěch takového postupu souvisel se schopností rodiče vyvolat dostatečně silný expresivní zážitek, který měl potenciál působit silně sugestivně. Po zdroji silně prožívaných podnětů rodiče sahali ve všech sférách života. Využívali člověkem neovládnutelný potenciál přírody, vizuální hrůzostrašnou složku filmů, ale i schémata plynoucí z reality životních příběhů, které děti znaly z okolí (opuštění dětí matkou, „odložení“ dětí). Emoce, které v dětech takové popisy spouštěly, byly paralyzující. Ve věku, kdy dětem činilo potíže rozeznat realitu od fikce, byl takový prostředek velice účinný. Rodič jeho využitím získával sice pozastavení nevhodného chování, současně však v žádném případě nezískal osobní prostor, naopak vystrašené dítě musel následně uklidnit. Dětem se tak již ve velmi raném věku dostávalo zprávy o zlém děsivém světě, který je možné prožívat mimo rodičovskou ochranu, současně byly „otužovány“ pro osobní střetnutí s emočně i prožitkově náročnými situacemi. S vývojem kognitivních funkcí dětí ztrácí takový postup pochopitelně na efektivitě, schéma zlý vnější svět vs. ochrana rodiny však postupuje s dětmi do dalších fází jejich života. V případě starších dětí rodiče již nevolí vizuálně podbarvenou podobu hrůzy, ale pracují s verbálními prostředky, které barvitě líčí život v odloučení. K navozování tísně již nedocházelo prostřednictvím strašení, ale *vyhrožováním*. Oba postupy mají sice odlišné zdrojové pozadí, ale stejný potenciál zastavit děti v nevhodném chování. Výhrůžka obsahovala prvek kauzality a racionality, určitá situace přímo navozovala a spouštěla následující

situaci, která byla chápána jako hrozba. Rodič tuto souvislost před dětmi odkrýval a varoval je. Rodiče vyhrožovali odloučením, které představuje tradovanou největší hrozbu (viz životní zkušenosti). „*Strašíme děti tím, že je dám do děcáku.*“ (P2); „*Nebo mu řeknu, že ho dám do ústavu.*“ Jak na to reaguje? „*On pak brečí. A že co to je ústav, protože on to neprožil. Ani já jsem to neprožila. Tak to jsou jenom slova a skutek utek. Nebo mu řeknu, že ho nechci nebo že uteču. A maminko, kam bys utíkala? Kam? Pryč, abych tě měla z krku... A za chvíli mě to přestane a pak se na něj podívám a dám mu pusinku.*“ (P4).

Především u starších dětí bylo dominantní výhrůžkou odloučení od rodiny a umístění do dětského domova. Způsob využití výhrůžek napomohl odhalit jeden ze základních principů rodičovského přístupu k dětem. Ve způsobu, jakým byly výhrůžky odloučením užívány, byl odhalen pozoruhodný moment, který byl v přímém rozporu s interpretacemi situace odloučení, tak jak je známe z neromského světa. V neromském prostředí je za „viníka“ situace umístění dítěte do ústavní péče častěji považován rodič, který péči zanedbal, nebo nezvládl výchovu. Ve sledované komunitě tomu bylo naopak, viníkem bylo vždy dítě, které svým jednáním způsobilo stav odloučení. Rodiče jsou naopak chápáni jako ti, kdo před hrozbou odloučení vytrvale varovali a využili všech dostupných prostředků, aby dítě před ústavní péčí ochránili. „*Dělá to pořád, potom skončí v tom děcáku, oni mu říkaj, když to budeš dělat, skončíš v dětským domově a uvidíš sám, jaký to tam je.*“ Je to jejich (dětí) rozhodnutí? „*No, jo, jestli chce bejt s rodičema nebo v DD. Udělá bordel, ale je tam i jiná instituce, rodiče řeší jiný problémy. To oni ho jakoby chráněj. Sou někde, tak třeba řeknou, že už to příště neudělá a že ho pohlídaj. Záleží to na sociálce, voni už potom koukaj na to, co ta sociálka řekne, protože oni s tím už nic neudělaj. Že když sociálka řekne, že to dítě bude (bude umístěné do dětského domova). Jako doma mu nadávaj, že si to zavinil on. Vidiš, co si zavinil a vidiš, co tě čeká. Protože když on byl mladší tak oni mu říkali co se nemá dělat. A oni mu potom řeknou, vidiš co si zavinil, vidiš kam tedka jdeš a my sme ti to říkali že když to budeš dělat tak do toho děcáku se dostaneš, nebudeš poslouchat nás, ale oni mu to tomu dítěti řeknou, že když je nebude poslouchat tak už se dostane do toho DD a oni mu to už říkali hodně dlouho. A když je v tom DD tak by nejradši řekl že by nejradši byl u rodičů, že se omlouval, že to udělal a že by chtěl bejt s rodičema. Chyba rodičů to není, oni mu pomáhali, oni to nechtěli, oni mu to říkali, je to chyba toho dítěte.*“ (P25)

Hrozby užívané v kontextu rizika odloučení napomáhají udržet rodinnou strukturu. Reálný základ výhrůžek vychází z předávaných životních příběhů a osudů. O možnosti, že by děti nakonec opravdu byly umístěny do ústavu, rodiče hovoří s největšími obavami. „*Bylo by pro ni hrozné, kdyby se něco takového stalo, protože pak se bojí, že by kluka dali do děcáku a oběma by bylo smutno a syna by to navždycky poznamenalo*“ (P5); „*Nepřežila by, kdyby přišla o svoje děti nebo kdyby se daly do špatné party, protože má svoje děti moc ráda.*“ (P7). Nejčastějším důvodem výhrůžek i reálného umístění v ústavní péči bylo záškoláctví a u chlapců také „špatní kamarádi“, u dívek předčasné mateřství. Umístění do ústavní péče je prožíváno jako skutečná tragédie, dítě se poprvé setkává s pocitem viny, je izolované od všech sociálních opor a často má za sebou také tělesný trest, který představuje hraniční zkušenost s rodičem (viz dále). Ve sledovaném období byly v lokalitě zařazeny do ústavní péče čtyři děti, u dvou dětí se jednalo o situaci popsanou výše, kdy byla interpretována jako vina dětí, které si nedaly poradit rodičem, další dvě děti byly umístěny v situaci bezdomovectví v komunitě izolované rodiny. Zkušenost odloučení je tak stále přítomnou hrozbou a rodiče na ni upozorňují. Všechny čtyři děti se následně do rodiny vrátily, v případě výchovných problémů s dětmi se rodina domnívá, že ústav vedl ke zlepšení, *matka hovořila* (před i po umístění do ústavu) o „*...izolaci chlapce od nevhodných kamarádů.*“ (PR). V případě existenční a hmotné krize situaci vyřešila matka prostitucí a tím i schopností uhradit nájemné bytu. Navozování tísně s využitím silně expresivních prostředků, nebo za pomoci skutečných životních příběhů a hrozeb, představovalo efektivní způsob, jak na děti autenticky zapůsobit. V období dospívání se však zcela míjelo účinkem, velká část dětí v komunitě v konfrontaci s obávanými riziky podléhala. Mezi adolescenty se tak objevovalo zneužívání drog, drobná kriminalita i předčasné rodičovství.

Znehybnění a izolace

„*Když jej babička nejvíc trestá, tak ho pošle, ať jde pryč, někam ven, prostě jinam od ní.*“ (P26).

Fyzické znehybnění menších dětí, vykázání do určitého místa a domácí internace v případě starších byl efektivní způsob zastavování dětí. Postupy využívaly především matky, které měly s neúčinným varováním dětí během dne nepřetržitou zkušenost. U menších dětí volily matky *bezprostřední sevření v náručí, které dítě fyzicky paralyzovalo* (PŠaE). V případě starších dětí, které již dobře reagovaly na slovní povely, byly děti „*internovány*“ *ve vymezené části místnosti a nesměly se volně pohybovat* (PŠaE, podobně také PR, PG, PŠ). Oba způsoby byly velice účinné. Starší děti, které

byly tímto způsobem zklidněny, se po chvíli opět vracely do místnosti. Tento návrat však nebyl na základě uvolnění rodičem, děti se pozvolna a opatrně vzdalovaly určenému místu, přičemž byly v některých případech matkami opět vráceny, po chvíli však již matky nereagovaly a svým tichým souhlasem s přemístěním dětí dávaly signál k volnému pohybu. Znehybnění, ať fyzické či v přeneseném významu, patřilo mezi velice účinné prostředky, zvláště pokud byly děti vykážány do určitého místa, bylo pro ně poměrně obtížné se různými manévry vyplížit opět do centra dění v místnosti. Tento postup měl rozměr trestu, internace či znehybnění s sebou přinášely nekomfortní pocity dětí. Tyto pocity však nebyly hlavním cílem rodiče, ten sledoval především zastavení dětí. O ukončení internace rozhodovalo jak dítě nápravou svého jednání a pokusy opustit místo, tak matka, která jeho iniciativu akceptovala či nikoliv. Obdobným způsobem byly využívány také tresty domácího vězení. Ačkoli zde byl význam trestu signifikantnější, byla logika rodičovského postupu přeci jen zastavující. Na počátku domácího vězení byl sice stanoven limit či jasně dané omezení, zlepšeným chováním dětí však bylo možné dosáhnout změkčení či úplně zrušení zákazu. Nesoulad rodiči akcentovaného principiálního přístupu k zákazům a internacím s přístupem k těmto prostředkům v neromském světě byl příčinou častých konfliktů na hranicích systémů.

„Ve sledované lokalitě vznikaly konflikty mezi pracovníky Centra a rodiči, kteří nedovedli přijmout skutečnost, že jejich děti mají zákaz vstupu do centra jako důsledek svého předchozího nevhodného chování. Při hádkách s pracovníky se rodiče často ohrazovali tím, že ve chvíli, kdy chce dítě do Centra vstoupit, se již chová řádně a z tohoto důvodu by mělo dostat novou šanci a na jeho staré provinění se má zapomenout. Pracovníci byli považováni za příliš tvrdé vůči dětem a rodiče skutečně nechápali, jak je možné tak tvrdý postup vůči dětem aplikovat. Novým prvkem v této situaci sporů se stal začínající pracovník - člen komunity¹⁵, který postupně v rámci služby prosadil změnu pravidel a práce s problémovými dětmi. Při nevhodném chování byly děti napomenuty, a pokud nereagovaly, byly vykážány z Centra, pokud i přesto vykazovaly nevhodné chování, byl jim následně stanoven počet dní a časový limit, kdy budou mít vstup do Centra s podmíněným vyloučením. V praxi se tak podařilo pracovat s nejvíce problémovými dětmi, aniž by byly ze služby opakovaně bez efektu vykazovány. Problémovému dítěti byl místo zákazu vstupu uložen časový limit, ve kterém se prokazovala jeho schopnost ustát pravidla Centra. Pokud se to dětem

---

¹⁵ pracovník v sociálních službách, s dokončeným odborným vzděláním

nepovedlo, byly vykázány a následující den mohly přijít znovu vyzkoušet podmínečný čas. Tím, že se centrum otevřelo aplikaci principu, který byl v komunitě běžně používán, se zlepšily i jeho vztahy s rodiči.“ (pozorování komunity).

Rodiče užívali zákazy a domácí internaci jako **prostředek dosahování rychlé změny chování dětí, šlo o efektivní formu zastavení nežádoucího chování. Po jeho odeznění byl volný pohyb dítěti opět umožněn, stejně jako tomu bylo v případě fyzických znehybnění.** Na první pohled se jevílo používání zákazů jako nedůsledné. Při hlubší analýze efektů, které zákazy měly, však vyvstala silná motivační úroveň zákazů využívaných jako šance pro nápravu. „*Hlavně ty zákazy jsou pro ně prý nejhorší, o to víc se pak na mamku rozčilují, ale nakonec poslechnou.*“ (P5); „*...ano, funguje to. Když něco zakážu, tak musí poslechnout, jinak ode mě nedostane nic.*“ (P2).

Užívání zákazů nebo domácí izolace jako specifické formy trestu či zastavení nevhodné činnosti ve značné míře podléhaly i dalším **intervenujícím podmínkám.** Zákazy nebylo možné v některých situacích užít nebo je fakticky dodržet. Takovými situacemi byly „*...situace latentního bezdomovectví rodiny, kdy rodiče s dětmi pobývali u příbuzných, nebo v alternativním příbytku typu garáž, auto na dvoře či konstrukce ze dřeva a kartonů postavená v areálu smetiště.*“ (pozorování komunity). Mezi další intervenující podmínky patřil stísněný životní prostor, kdy početné rodiny žily v jednom pokoji na ubytovně¹⁶, znemožnění odpočinku „*Jeho (otce nejvíc vytočí), když spí a děcka řvou (smích), musíme koupit zatahovačky (nemají dveře), ono mu nejde spát, když jdeme třeba ven, on spí, jen když jsme doma.*“ (P1). V zimním období hraje roli také nedostatek paliva a zima v bytě, děti, které nemají domácí vězení, se tak mohou ohřát u kamarádů nebo v Centru. Je pochopitelné, že za těchto podmínek je dodržení zákazů limitované a ztrácí svou účinnost a sami rodiče zákazy předčasně ukončí. Potenciál, který v sobě nahládkání se zákazy má jako situačně funkční prostředek k okamžité nápravě dětí, však rodiče využívají i v situacích, které jeho aplikaci ztěžují. Rodiče nedisponují jiným tak účinným prostředkem okamžité nápravy chování. Vzhledem k zásahu silně se projevujících intervenujících podmínek vystupovala do popředí opět manipulačně deklarační povaha užívání prostředku. Podobně jako v situacích, při kterých rodiče manipulovali s omezenými zdroji a možnostmi rodiny, i zde hrály významnou roli rodičovské deklarace. O absolutních zákazech se mluví, jsou prožívány jako hrozba, ale reálně se vyskytují minimálně.

---

¹⁶ Poslední rok výzkumu byli všichni obyvatelé lokality přesunuti do ubytovny.

Shrnutí zastavování

Metody zastavující aktuální nevhodnou činnost dětí byly v různých případech využívány především jako postupy zajišťující navození okamžité změny, udržení hranic a odplaty. Při ochraně hranic byla variabilita užívaných postupů velice pestrá, tento aspekt nejsilněji vystupoval u zákazů, které byly jednak trestem a odplatou, ale také nástrojem rychlé změny chování či ochranou dětí. Zastavující postupy představují složku výchovného působení, která aktivně vstupuje do situací a přímým zásahem rodiče koriguje jednání dětí. Také zde se však velice silně využívá deklarativně manipulační schéma vzájemné interakce, kdy rodiče pouze vyhrožují, ale zamýšlené postupy nakonec nenaplní. Význam deklarativního jednání na různých úrovních rodinného i komunitního systému se projevoval v různých aspektech života rodiny a komunity (viz dále). Na tomto místě sloužil k ujištění o platnosti chráněných zájmů.

6.2.2.3 Tresty - odplaty

Odepření jídla

Specifickou formou odplatové rodičovské reakce tvořilo odepření jídla. Zde hrálo významnou roli především narušení zavedených způsobů interakce mezi rodiči a dětmi. V kontextu následujících výpovědí je potřeba zmínit, že romské matky připravují dětem jídlo v okamžiku vyjádření potřeby dítětem. V reálném ději tedy nejde o odepření konkrétního chodu (snídaně, oběda, večeře), ale o neochotu matky okamžitě vyhovět přání dítěte. Fyzická nepohoda dítěte se tak spojuje s emočním pozadím trestu, kdy matka deklaruje určitou míru nezájmu. „*Já trestám, já prostě trestám, já jim prostě nedám najíst, já jim nekoupím žádné oblečení nové, když mají to starý, tak nosí to staré, prostě nedostane celý měsíc ode mě nic, to co má doma, to bude mít a víc nic. Jako kdyby chtěl peníze, když jde ven, to nedostane, já ho potrestám a to dělám pokaždé, třeba i teď a to budu dělat pořád, tady to třeba když něco udělá a on je hladový a já mu nedám najíst třeba, tak tím ho potrestám, protože hlad dělá moc na děti a hlavně na D, protože on už je větší, no tak mu dám až třeba večer, večeri najíst. Brečí. Mámo ty mě nedáš ani najíst, nedám ti, pokud si zlobíš, že to nemáš dělat, že tam nemáš chodit a takhle.*“ (PO1); „*A někdy mě fakt rozčílí, protože je hyperaktivní... na něho hodně působí jídlo. On miluje jídlo a já když řeknu, že mu to jídlo neudělám, tak pak brečí, že umře hlady. ... takže tohleto na něj platí, on ho miluje, hlavně jídlo. Potom je hodnej, chlapeček. A brečí „no, ona mi ta máma jídlo neudělá. Já umřu hlady.“ ale hlady nikdy neumře, protože má od toho rodiče, aby se o něj postarali.*“ (P4). Odepření významně

prožívané potřeby, které je spojeno s rodičovskou postavou, působí jako silný nástroj formování dětí. Dítě prožívalo nejen blokování své potřeby, ale, a to především, se proměnil způsob zaběhlé interakce mezi ním a rodičem. Z charakteristik rodičovských postav vyplývá silná snaha rodičů profilovat se jako přívětivý a milující rodič, který nenechává potřeby dětí bez odezvy, vystoupení z tohoto rámce milujícího a pečujícího rodiče dítě silně zasahuje. Z operačního modu lásky (viz dále), který tvoří převládající kontext rodičovských postupů, se vystupuje jen ve výlučných situacích. Odepření jídla je jednou z nich, postup reflektuje jednak rovinu trestu, kdy převládá akcent negativního prožitku, ale jde také o zprávu o emočním výkyvu rodiče.

Tělesné tresty

Tělesné tresty vystupovaly v několika významových souvislostech. Tělesné tresty byly užity **jako nástroj udržení hranic** mezi dětmi a rodiči. „...no, ale na ten zadek musí dostat, protože pokavad' nebude vědět kde má své hranice, tak jako ta výchova nikdy nebude.“ (P4); „Děti z ní mají respekt větší než z manžela, protože ten jen nechává, ale ona začne křičet, nadávat a nebo jim vrazí.“ (P2), současně se však jednalo také o poslední možnost zásahu proti nevhodnému jednání dětí, ve smyslu odplaty. Užití tělesných trestů bylo zachyceno v několika formách a jistých gradujících stupních, které variovaly pod vlivem intervenujících vlivů (věk dítěte, nálada rodiče, životní situace rodiny). Rodiče zmiňovali „fláknutí“, které bylo užíváno spíše ve vztahu k menším dětem a silou své intenzity mělo poměrně velké rozpětí, přes plácnutí na zadek po „herdu“ do zad, která dítě téměř srazila k zemi. „Když mu fláknou, to víš. To pomáhá, to já se s ním nepáru.“ (P4). O intenzitě použité síly rozhodoval především věk dítěte. Tato forma se užívala spíše v situacích, kdy dítě svým chováním ohrožovalo svou bezpečnost či bezpečnost svého okolí nebo jeho chování neodpovídalo jeho postavení. Užívání fyzických trestů nebylo omezeno pouze na dětský věk. Rodiče takové jednání občas praktikovali i na dospělé děti, a také oni sami je v roli již dospělého dítěte v určitých momentech očekávali ze strany svých rodičů „Ale jak mamka umřela a mně bylo 27 a já jsem si řekla, sakra, když jsem nebyla s mamkou kamarádka, tak budu s tatínkou. A to jsem si poprvé před ním zapálila tu cigaretu. A čekala jsem z jaký strany dostanu... A i když už je teď velkej, je dospělej (má svou rodinu), tak mu občas jednu vrazim.“ A je to k něčemu? „Ne. (smích). Ale jako, možná že i jo, to on mi neřekne takhle do očí... jako musí vědět určitý hranice, co je máma a co je táta, že jo.“ (P4); „Jeho otec mu v 18 dal do ruky cigaretu a zapalovač a řekl, už si chlap, tak si zapal, zapálil si a dostal facku - táta chtěl vědět, jestli si zapálí a naštvál se, že si zapálil, pak

pan E. před otcem dlouho nekouřil.“ (P8). Především situace spojené s kouřením dětí (dětského i dospělého věku), nebo projev drzosti vůči staršímu rodiči často vyústí ve fyzické napadení. Děti nemohou s rodiči jednat jako se sobě rovnými, propast, která obě generace dělí, je přísně střežená. Teprve z rozhodnutí rodiče může být hranice smazána, takový krok potom již dospělé děti prožívají jako kamarádství s rodičem, úctu však zachovávají vždy.

Další formou fyzických útoků, která se objevuje především u starších dětí je chování popisované jako „*dostanou*“. „*Trochu sem dostal, voni neradi někam chodili*“ (řešení záškoláctví, P25); „*Já jsme třeba dostala jen jednou, co si pamatuju. To jsme se někde ztratili, že mě máma hledala. A jednou to jsem dostala ještě víc, to moje teta měla garsonku a ona tam nebydlela a my jsme jí ukradli klíče a šli jsme tam pít nějaký červený vína, tak to jsem hodně dostala.*“ (P1); „*Přišli policajti ať si dojdou pro D na terminál, takže jsem hned šla. Bylo pozdě hodin a dělali kravál. Takže dostal před policajtama, ještě jednu cestou domů.*“ (P2); „*Otec je většinou zbil nebo na ně nadával, a pak teprve byli hodní (kluci i holky). Říkal jim, aby to příště nedělali, že vědí, že by zase dostali na zadek*“ (P7); „*A jeden kluk von byl malej a kouřil, a rodiče ho jednou chytili a sedli si ke stolu, dali mu cigarety a řekli mu, tak si zakuř. A on si zakouřil a pak dostal.*“ Proč mu to ten rodič nabízí? „*Protože nechce, aby sme kouřili, on ho zkouší, jestli to udělá.*“ Nechá to rodič za čas plavat? „*Pak si řekne, že je to jeho život. Jeho rozhodnutí.*“ Je to i v jiných věcech? „*Ne, jenom to kouření, akorát třeba alkohol, rodič vidí, že mu není 18 tak mu vynadaj, jako že si ho nesmí vzít.*“ Bijí rodiče dokolečka – vždy, když chytanou dítě? „*V některých rodinách ne, někde jo. Někteří rodiče vědí, že je to zbytečný už bít toho syna, protože to bude dělat pořád. .... No to ne, nebudou ho mlátit znova...*“ Může dokolečka bití narušit vztah s dítětem, nebude je mít rádo? „(dlouhá pauza, přemýšlení) *Jako mě se to... Co znám hodně rodin, tak myslím, že ne. To dítě si uvědomí, že ty rodiče potřebuje.*“ (P25). Rodiče hovoří o nezbytnosti takového prostředku, které dítě udržuje v mezích, které jsou mu vyhraněny. Z výpovědí rodičů je patrné, že bití považují za nezbytnou součást výchovy, sami se však snaží své reakce tlumit v maximální možné míře, aby dětem neublížili. To se však nemusí vždy dobře dařit, protože stejně jako je tomu v případě verbálních prostředků, i zde se velice často rodič dostává do afektových stavů. Právě situace, kdy se rodič dostal mimo kontrolu svých emocí, vedou k poslední užívané formě tělesného trestání, která byla označena jako „*mlácení*“. Jedná se o hraniční zkušenost obou stran. V generaci rodičů měli všichni dospělí osobní zkušenost s takto extrémním trestajícím chováním. V roli

rodiče část rodičů přiznala podobně probíhající scénáře domácího násilí na dětech. „*Já je nerada mlátím, pak nemůžu usnout...občas se nepovede je praštit tam kam člověk chce...*“ (P1); „*Asi nejhorší bylo, jak jsem zjistil, že kluk jednou nebyl ve škole. To jsem ho poprvé zbil.*“ (PA); „*Muj (manžel) ho dokonce zbil už i opaskem, ale nepomohlo to.*“ (PŠ). „*Vona (manželka) když jede (bije čtrnáctiletého syna) tak ta je jak mlátička.*“ (PA). Situace, které bylo možno zahrnout pod kód „*mlácení*“ byly ve všech popsáných případech spojeny s afektem rodiče a užití fyzické síly bylo hodnoceno jako nepřiměřené. Tyto situace patřily společně s vyescalovanou verbální agresí základ postupů rodičů v situacích operačního modu zloby (viz dále). Pokud se jedna z rodičovských postav dostala mimo kontrolu svých emocí a fyzicky zaútočila na dítě, druhá postava přirozeně převzala ochrannou roli a útočícího rodiče zastavila, „*...máma ho (tátu) potom zastavila...*“, „*když vona začne, to je strašný to je jak stroj, já už sem ji rači vodtáh...*“ „*Moje žena je taková, že ta když ji to chytne tak nemá svých konců, ona jede a jede a jede...*“ „*Já mlátím mlátím a mlátím. On třeba vztáhne ruce, aby se bránil... Nech ho bejt, mě pak už odtáhl (manžel).*“ (PA).

Užití hrubé až brutální síly je vnímáno jako poslední rodičovské opatření, než přijde na řadu mnohem temnější a pro členy komunity děsivější životní zkušenost, kterou je zkušenost odloučení od rodiny. Pokud bylo možné zaznamenat strukturu situací a průvodní kontexty, ve kterých rodiče užili podobu trestu „*mlácení*“, jednalo se o situace, kdy děti vybočily z rámce dětského světa, vystoupily ze své dětské role a současně jejich čin představoval ohrožení rodinné celistvosti (zásahem sociálních institucí) a přinášel rodině ostudu. Silně působícím kontextem bylo nejen vystoupení z dětského světa, při kterém byl rodič konfrontován s nezralým jednáním dětí, ale také s jejich prvními pokusy opustit svět dětí a zapojit se do světa dospělých.

Tresty jako předmět rozhovorů patřily k nejnáročnějším tématům. V rodinách se o „špatném“ (jak ze strany dětí, tak rodičů) nemluví, také tato skutečnost je velmi podstatným aspektem trestajícího chování rodičů.

Shrnutí trestů

V situacích trestání bylo patrné vystoupení rodičů z jinak převládajícího operačního modu lásky. Situace spojené s trestáním dětí byly často řízeny v duchu zlostné operativy, při mírnějších formách trestů byl případně uplatněn modus pevného limitu (viz dále). Pevný limit, který vycházel z pojetí přísné rodičovské postavy, byl uplatňován v situacích zákazů, při kterých převládal trestající charakter, a dále také v situacích užití mírnějších fyzických trestů, které reagovaly na překročení hranic.

V celkovém pohledu na trestající chování však převládaly situace vedené zlobou a negativními emocemi. Způsob trestání je z velké části řízen nekontrolovanou emocí rodičů, instrumentální a programové nakládání s limitujícími a dětem nepříjemnými postupy nebylo zaznamenáno. Mezi silné vnitřní vlivy, které měnily podobu trestů, nebo vedly k upuštění od trestu, patřily psychologické a morální důvody, zaznamenáno bylo těhotenství nepnoletých dcer, kdy není možné bít těhotnou. Některé matky hovořily také o nevhodnosti bít dospívající syny. Použití trestů akcentuje afektivní stránku osobností jak dětí, tak rodičů, kognitivní složka nehraje tak důležitou roli. Tresty měly potenciál vyvolat partnerské neshody, zapojovaly do dění ostatní členy rodiny, kteří přijímali roli ochránců a vyvažovali agresivní chování. Změna zaběhlých způsobů chování rodiče byla signálem pro děti i ostatní členy rodiny.

Shrnutí Ochrana hranic

Ochrana hranic tvoří společně s vytvářením pospolitosti základní objevené rodičovské strategie formativního působení. Obě strategie byly ve vzájemném úzkém vztahu a tvořily hlavní ideovou osu formování osobnosti dětí. Děti tímto způsobem získávaly nevyvratitelné místo v rodinném systému a byly absolutně přijímány i připojovány k rodinné skupině, současně však přijímaly i určitou jim vymezenou pozici v hierarchické struktuře, která byla vymezena sociálním konstruktem role dítěte v rodině. Hranice byly střeženy a jejich překročení vyvolávalo silné odezvy rodičů i členů komunity. Prostředky představené v této části práce je možné považovat za tresty, ve smyslu takového *působení rodičů, učitelů, vychovatelů či sociální skupiny, které je spojené s určitým chováním či jednáním vychovávaného a které vyjadřuje negativní společenské hodnocení tohoto chování nebo jednání a přináší vychovávanému omezení některých jeho potřeb, nelibost, popřípadě frustraci*. (Čáp, Mareš, 2007, 253). Současně jsou však funkčními komponenty specifického výchovného systému, který upřednostňuje jejich funkční význam, oproti prožívání nelibosti. Z tohoto důvodu jsou představeny jako součásti rodičovské strategie, která sleduje především *varování* či *zastavení* aktuálně se vyskytujícího nevhodného chování. Ve chvílích, kdy se rodiče setkali s nevhodným chováním dětí, uplatňovali systém varovných signálů, zastavujících postupů, nebo reagovali trestem, který měl charakter odplaty. Tyto postupy podpíraly pojetí přísnosti rodičovské postavy.

Při ochraně hranic byla variabilita užívaných postupů velice pestrá. Tento aspekt nejsilněji vystupoval u zákazů, které jsou jednak trestem odplatou, ale také nástrojem

rychlé změny. Takové nakládání s výchovnými prostředky jim dodává určitou plasticitu, nejde vždy jen o reakci na nevhodné chování, která je neměnná a konzistentní. Tato plasticita působí při prvním setkání jako nekonzistentní a neprůhledné jednání rodiče. Při bližším pohledu a při využití předloženého kategoriálního logického klíče jsou však prostředky chránící hranice poměrně dobře čitelné a přehledné. Způsob jakým rodiče určitou subkategorii použijí, souvisí s operačním modelem, který je potřeba v dané situaci „vysunout“, dění také silně ovlivňují intervenující podmínky, mezi kterými zaujímal dominantní postavení prožívání náročných životních situací, zásahy vnějších institucí, ale i vnější i vnitřní vlivy. Zvláště při použití trestů je akcentována afektivní stránka, kognitivní složka nehraje tak důležitou roli. Síla prožívaných emocí ovlivňuje také míru účinnosti, které v závislosti na síle emocí variuje.

6.2.3 Výchovné cíle

Rodiči popsané směřování výchovy vykryštovalo v obecnější definování cíle výchovy, který byl popisován jako schopnost obstát v životě. Tento cíl je chápán jako ústřední požadavek rodičovské výchovy, se kterým se výzkumnice setkala. Rodiče hovořili o dvou stěžejních úkolech, které jsou dále chápány jako subkategorie tohoto cíle. První směřoval ke schopnosti „*umět se chovat*“ ve smyslu naplnění vnitřních pravidel soužití a druhý popisoval požadavky na osvojení schopností, které umožňují „*postarat se*“. Jednotlivé subkategorie výchovného cíle však není možné chápat odděleně, nejde jen o jeho dílčí části, vznesené imperativy se vzájemně velice úzce proplétají a tvoří dialektickou jednotu. V situacích postarání se o druhé vystupuje schopnost jednat za sebe, ze své pozice a pro druhé. Umět se postarat o sebe umožňuje přičlenit se k celku a nebýt pro něj přítěží, posiluje postavení ve skupině. Podobně v situacích, kdy se hovoří o schopnosti umět se chovat mezi lidmi, je důraz kladen na pospolitost, hierarchii, ale také schopnost pomoci ve své roli.

Pokud rodiče hovořili o potřebě obstát v životě, zmiňovali obě subkategorie souběžně. „*Aby věděl, prostě, jak se má chovat k lidem, hlavně k těm rodičům, aby věděl, já nevím, jak to mám říct. Jak má se svým životem naložit, prostě. Jak se má starat o svoje děti, o tom uklízení, vaření, pečování o svoji ženu, aby se měli rádi, aby spolu vycházeli... co dodat?*“ (P1). Předložené subkategorie vypovídají nejen o rodiči deklarovaném směřování výchovy, ale především také o dějích, které byly v oblasti naplňování cílů zachyceny.

Umět se chovat (dobré chování k druhým, úcta, pospolitost)

„A učim je slušnému chování, aby se chovaly mezi lidma slušně, aby měly ty lidi rádi“ (P4).

Jako první a nejsilněji zastoupený směr výchovného snažení byl identifikován požadavek na chování dětí k lidem. V provedeném výzkumu se jednalo o stěžejní komponentu vyjádřenou jako „*umět se chovat*“, kategorie odkazuje k pravidlům a předepsanému chování. To obnášelo **slušné, ale i uctivé chování** vůči rodičům i dalším členům komunity. *„Když vychovám takového kluka a bude z něj dospělý kluk, tak on si musí pamatovat, co se naučili, když byl malý. Já mám třeba 30letého kluka a on si netroufne, aby na mě byli drzý, aby zvyšovali hlas, to nesmějí, tak jsem si je naučila a s manželem, tak to si ke mně nesmí dovolit.“ (PO4); „Co potřebuje, to je, aby uctíval svoje rodič.“ (P1); „Já říkám strejdovi krstný, to je kmotr. On není můj kmotr, ale kmotr mého bratra. Ale já mu tak říkám a vykám mu. Svému krstnému tykám, ale tento strejda je Vy. U nás je to jiné než u vás.“ (rozhovor/pozorování na dvoře); „Mladší ženy v místnosti starším mužům vykaly. Muži je vyzvali, aby jim tykaly, to ženy odmítly s odpovědí - to nejde, je starší.“ (PŠaE); „Pan D líčil i výchovu svých dětí, má 6 dětí a poukazoval na to, že všechny z nich jsou dobře vychované, všechny z nich, starali se o to, aby byly uctivé vůči jiným dospělým.“ (PD). Povinnost uctivého jednání výrazně vystupovala v situacích kuřáckého chování, její nedodržení bylo důvodem fyzického napadení třeba i již dospělého dítěte (viz tresty), naopak pokud děti pravidlo nekuřáckého chování před rodičem dodržovaly, bylo možné v tónu rozhovorů zaznamenat vyjádření vlastního sebeuspokojení. *„Ne, oni jako přede mnou si ani nezapálí cigaretu, nebudu jmenovat, fakt že ne, a mám děti, ale přede mnou ne.“ (PO3).* Povinnost úcty byla také významně prožívána vůči zemřelým rodičům, kdy právě způsob pohřbu vyjadřoval postoje k osobě zemřelého. V době výzkumu zemřeli v lokalitě tři lidé. *Pro zemřelou matku byl vystrojen „pravý cikánský pohřeb“, účastnila se jej větší část komunity z celého města, byl zakoupen náhrobek a hrob je i nadále udržován. Dalším zemřelým byl muž - otec rodiny, který zahynul v Anglii při návštěvě dcery, rodina usilovala o převoz a vystrojení klasického cikánského pohřbu, pokoušela se proto získat finance prostřednictvím spotřebních úvěrů. Sociální pracovnice z Centra jim tento záměr po dlouhých intervencích rozmluvily. Muž byl nakonec pohřben v Anglii, rodina, především manželka to ale nenese dobře, reakci komunity se nepodařilo zjistit. Třetím zemřelým byl bratr jedné z nájemnic domu, který zde jako latentní bezdomovec žil se svou družkou, děti byly umístěny v DD. Přesto, že se jednalo o velice**

kontroverzní osobu, která většinu života prožila mimo komunitu i rodinu (dlouhé opakované výkony trestu odnětí svobody), konal se komorní pohřeb. Po obřadu zakoupila rodina cigarety a po několik dní mu je chodili členové rodiny zapalovat před fotografií. Jedno z dětí, které právě zapalovalo cigaretu pro strýčka, během pozorování, výzkumníci vysvětlilo: „von strejda rád kouřil, víš.“ (pozorování komunity-záznam upraven). K provázanosti členů rodiny a komunity přispívaly nejen podobné rituály, ale především **vzájemné setkávání**, které sami rodiče považují za významný prvek života, v rámci jednoho rozhovoru s jednou z maminek se téma setkávání objevovalo opakovaně. „Nejbližší příbuzný mám v Městě nejvzdálenější v Kanadě, ale i tak udržujeme velký kontakt, posíláme si pohledy, povídáme si přes internet... Když jsem byla malá, taky jsme se takhle stýkali... teď svoje děti taky tak učíme, aby se stýkali, drželi pohromadě... my se furt stýkáme a chci, aby to měli děti taky tak. ... my jsme takový... aby se s bratrama uznávali, hodně se stýkat... My jsme tak zvyklí, třeba na ty hřbitovy jak chodíme celá rodina.“ (P1). Tato slova dokumentuje i zachycená životní realita. „Děti sledované komunity se účastnily všech společných rituálů a akcí. Společné setkávání celé komunity bylo podporováno aktivitami Centra, které uskutečnilo zájezdy celých rodin a jeden víkendový pobyt na horách. Na organizaci tohoto druhu aktivit se klienti sami podíleli a striktně dodržovali podmínky výjezdu (absence drog, tvrdého alkoholu). V návaznosti na tyto společné akce bylo posíláno pravidelné komunitní setkávání v Centru... Tanečních zábav se společně s rodiči pravidelně účastnily i děti ve věku náctiletých.... Muži sledované komunity hrají pravidelné fotbalové zápasy, které si sami organizují a jsou společnou akcí všech Romů (mužů) ve městě.“ (pozorování komunity). V rozhovorech, které proběhly během pozorování, informandi zahrnovali do společných aktivit rodiny i výlety s dětmi. Společné sdružování a účast na kulturních či sportovních aktivitách předpokládaly také schopnost obstát při vzájemných interakcích. Tato schopnost zajišťovalo naplnění právě výchovného cíle prožívaného jako *Umět se chovat*. To zahrnuje požadavky na slušné a uctivé chování popsané výše, vyzdvihuje prožívání pospolitosti budované prostřednictvím setkávání a v neposlední řadě podtrhuje prožívané bratrství, nezištné chování a schopnost sdílet vše s ostatními. Nezištné a sdílející jednání bylo očekáváno jak ve světě dospělých, tak mezi dětmi. „Bratr paní H si od ní koupil družstevní byt, ten sice bylo možno prodat za 1 300 000,- ale ona jej prodala za 750 000,- svému bratru.“ (PŠaE); „Chlapeček, který se pokoušel zpět získat zpět svou motorku, od sestřenky, která ji měla vybrečeně půjčenou, byl oběma matkami okřikován, aby ji nebral. S tím, že nemá být lakomý.“ (PŠaE).

Umět se chovat, tak jak o něm rodiče hovořili, zachycovalo několik požadavků, jednalo se o slušné/dobré chování, povinování úctou a akcent na aspekt vzájemnosti projevovaný sdílením a nezištným jednáním. Projevy slušného chování jsou v úzkém propojení s budováním vztahů. Vystává zde otázka, jak se takto vedené děti budou chovat v prostředí, které s nimi programově vztahy budovat odmítá, úctu nespojuje s životem, ale s výkonem a upřednostňuje osobní prospěch, před sdílením ve skupině. Vystávající otázky jsou pro autorku práce možným námětem pro další výzkumné šetření, které by osvětlilo jednání dětí vně rodinného a komunitního systému. Tento výzkum však směřuje dovnitř rodin a komunity a v tomto světle rodiče hovořili o dalším výrazném aspektu výchovného směřování, kterým byla schopnost postarat se. V neromském vidění jeden ze základních deficitů života Romů. Pohled oslovených rodičů je však značně vzdálen představám neromského světa.

Postarat se

„Tak nejvíc za to můžou rodiče. Že se o sebe musím umět postarat samotnej, že nemůžu spoléhat na druhý lidi, že ty druhý lidi mě to neudělaj nebo todle to, že musím sám.“ (P25).

Požadavek *Postarat se* včleňoval jednak **individuální linii**, zahrnující schopnost pečovat o sebe a postarat se o sebe ve smyslu samostatnosti či péče o zevnějšek. Ve vztahu k menším dětem vyjádřila tento požadavek jedna z maminek následovně *„A to je hlavní, hlavně aby uměl o sebe pečovat a dbát. ... Ano, aby věděl, co má dělat. Ano, připravovala jsem ho, aby věděl, že se musí spoléhat sám na sebe a ne na rodiče. Jako, řeknu ti pravdu, rodiče mně pomohli dost, vybavu mě mamka dala, to jako nemůžu říct. Ale dál se musel starat manžel, protože pokud' si mě jednou vzal... přece se nebudou rodiče ještě starat o svoje děti, že jo.“ (P4).* Ve vztahu k starším dětem již byly zmiňovány požadavky související s naplněním role. *„Myslím si, že mě rodiče vychovali tak, jak jiný děti. Umím se postarat o sebe, o rodinu... takže doufám, že až děcka vyrostou, budou vděčný mně, že se uměj postarat.“ (P2);* *„Je ráda za to, co ji matka naučila, protože se dokázala i ona sama pak postarat o sebe i o rodinu.“ „...Ted', když jsou kluci starší, má každý svoji rodinu a starají se o ni dobře.“ (P7);* *„Že má ten svůj život, že už ví, co to je starat se o svoje děti a nechodit za rodičema „mami, dej mi nebo půjč mi“ prostě ne, nestalo se, že by šel a mami nemám nebo... a jsem na to hrdá.“ (P4);* Požadavek *starat se o druhé* bylo možné zachytit i mimo hranice rodiny *„A srdíčko má taky po mně, protože když vidí člověka, nebo jako tu ženskou, co k nám přijde a třeba jí poteče krev nebo se řízne, tak on je z toho úplně hotovej. Hned prostě*

jde k manželovi do auta, vytáhne lékárničku a hned to obváže. A hned strejdo nebo teto, teče ti krev. A hned podá lékárničku a máš to dobrý a nechceš k doktorovi? Jako miluju ho takovýho jakej je.“ (P4); „Pan Š se mnou vyšel ven, stál tam v županu. Lidé z domu se zajímali o to, jak mu je, zda mu není špatně, nepotřebuje sanitu. D, který se vracel z města o něj jevil zájem, pan Š ho požádal, aby mu šel koupit tabák. D jej šel koupit, do bytu pana Š jej donesla M, jeho žena. Také jevila zájem o to jak mu je.“ (pozorování na dvoře); „Děti hrající si na dvoře byly pod dohledem právě přítomných matek, ty zasáhly v situaci ohrožení dětí.“ (pozorování na dvoře).

Ohromný důraz, který kladou rodiče na požadavek naplnění sociální role a schopnost postarat se o sebe i druhé, je v přímém kontrastu s některými příběhy dokumentujícími reálný život v rodinách. Zaznamenané příběhy a záznamy z pozorování i rozhovorů v průběhu let nesou svědectví o sporech mezi sourozenci, rodiči a dětmi, i o skutečných rodinných rozpadech. „A vždyť... M mi sama řekla, mně M sama řekla... Já říkám... o tom jsme se bavili s L, E a M. No a E začala a ona říká, no ale, kdyby, víte, že táta je nemocnej, co bysme dělali, kdyby táta umřel. A M říká, no, co bych dělala, já bych nedělala nic, já bych nic nedělala, protože já na to peníze nemám. A to už mi stačilo. A L říká, já mám 6 dětí a E řekla, já bych to sama taky nestačila. No to už mi stačilo, no, já jsem se sebral a to už jsem bydlel tady, já jsem se sebral a šel jsem do bufetu, tam jsem si koupil flašku a tam jsem začal chlastat. A teď furt kam jdu, když jdu do nemocnice, tak se tě ptají, že kdyby se mi náhodou něco stalo, komu mají dát vědět. Nikomu, já jsem sám. A ten doktor, ten primář, ten, co má na starost plicní: „Pane Š, vždyť vy máte děti.“ Já říkám, oni se ke mně nehlásej, oni se mě zřekly, tak já jsem sám. On říká, řekněte mi adresu, kde bydlí ta vaše dcera. Já říkám, já nevím, já nevím. Kde bydlí M, vím, že to se jmenuje D... nebo jak se to jmenuje, ale já nevím. Proč bych je měl udávat, to stejně nejsou moje děti. Tak jsem na to přemejšlel, já napíšu papír, že kdybych třeba umřel nebo něco si udělal, tak ať si vezmou tělo a nemocnice mě spálí. Tam říkali na Primě, že udělají urnu a že to dají tam, jako na hřbitov, že to dají do toho. Já vím stoprocentně, že do Vánoc tady nebudu.“ (PŠaE)¹⁷

Pokud šlo o schopnost postarat se o sebe a naplnění rodičovských a partnerských rolí, také zde jsou děti svědky situací, kdy se zaběhlý režim rodiny hroutí vlivem neshod dospělých. „Muž měl těhotnou ženu, ale v bytě měl několik jiných žen, ty si bral na lože.

---

¹⁷ v kritické situaci se děti o otce postaraly a pobýval střídavě u několika z nich, v době výzkumu bydlel na ubytovně mimo město a s rodinou udržoval styky, později přešel do Azylového domu a plánuje život s družkou.

Jeho žena vyhrožovala, že odejde, ale on se jí jen smál, M věděl, že neodejde.“ (vyprávění v rodině PŠaE). V průběhu výzkumu se v lokalitě rozpadla dvě dlouholetá manželství, v jednom případě bylo hlavním spouštěčem soudní vystěhování z bytu a umístění dětí do DD – *partneři situaci bezdomovectví čelí odděleně, muž žije na ulici a v azylovém domě, žena prostituje a časem se jí podařilo získat děti zpět do péče, zajistila bydlení.* (PGŽ). V druhém případě šlo o *rozpad manželství po 25 letech, kdy se žena rozhodla vztah ukončit a odejít za svou rodinou do Anglie.“* (PD). V obou případech již dospělé děti usilovaly o zajištění péče o otce.

Mezi mladšími partnerskými páry docházelo také k rozchodům. Velmi negativně byla chápána situace, kdy muž opustil ženu s větším počtem dětí. V průběhu výzkumu se dvě takové ženy – latentní bezdomovkyně putující s dětmi po příbuzných a známých staly součástí sledovaných rodin, stejně tak se i do výzkumu zapojené rodiny přechodně nalézaly v situaci latentního bezdomovectví. Chování mužů, kteří rodinu opustili, bylo v komunitě odsuzováno, a to i muži, kteří sami přiznávali vlastní nevěru v minulosti (měli dvě rodiny souběžně). Pokud vedla nevěra mužů k rozpadu rodiny, byly pro členy komunity nepřijatelná. *„Pan D kritizoval současnou mládež a v hovoru s ostatními, ještě s jednou ženou, s kterou rozebíral to, že ji opustil její manžel a ji a 4 děti. Poukazoval na skutečnost, že dnešní mladí se už chovají jinak, že není něco takového přípustné, aby nějakým způsobem opustili manželku s dětmi. Všichni přihlížející se připojili k diskuzi s tím, že mimo manželky může mít každý (milenu), to muž může mít, ale ženu opouštět nesmí, to je záležitost až dnešních generací, na tom se všichni shodli.“* (PD). Při hovoru byly přítomny i ženy, ale ne manželky hovořících mužů.

Protipóly vztahů uvnitř rodiny ilustrují slova jednoho z Romů, který při rozhovoru se sociálním pracovníkem neromem konstatoval. *„Vy Gádžové jste divní. Ty ses pohádal se svým tátou a už sedm let s ním nemluviš. Já se poperu se svým bratrem, pobodáme se noži, ale v neděli se naše rodiny sejdou na oběd, děcka si pohrajou...“*¹⁸. Na zaznamenané skutečnosti je možné pohlížet jako na rozpory mezi deklarovaným ideálním směřováním a skutečnou realitou života. Tento výkladový rámec volí velká část autorů. Bittnerová jej považuje za stěžejní znak kultury Romů a uvádí. *„Romská kultura je založena na vysoké míře disproporce mezi sociální realitou a sociální normou. Skutečnost, že se dějí věci jinak, než se o nich mluví, patří v romské kultuře k zásadnímu stavebnímu kamenu, kterému Romové rozumí a nezpochybňují ho.*

---

¹⁸ výrok zachycený při setkání terénních pracovníků

*Nerozumí tomu ovšem příslušníci kultury, kde je výrazná tendence sociální normu a sociální realitu udržovat v korespondenci, respektive vytvářet diskurz, který by případně disproporce cíleně a otevřeně vysvětloval, obhajoval, popřípadě pranýřoval. Příslušníci těchto kultur vidí Romy jako lháře či fantasy, aniž by dokázali nahlédnout povahu samotné kultury.“ (Bittnerová, Doubek, Levínská, 2011, 132). Autorka této práce neakcentuje prvek rozporu, ale sledované děje chápe spíše jako v životě prožívané protipólní variace. Tomu by odpovídal i náznak v uvedené citaci, kdy Bittnerová hovoří o porozumění a nezpochybňování rozporu mezi normou a životní realitou. I v situacích selhání, a v těch možná nejhlouběji, se naplňuje pravdivost ideálních požadavků a podstata chráněných hodnot. Pohled z bezprostřední blízkosti a dotyk syrové reality podsouvá jako hlavní interpretační schéma rozpor. K tomu také skutečně dochází, ale jen na aktuální prožívané úrovni. Pokud se nám však podaří podstoupit a chápat probíhající děje jako součást globálního schématu určitého jevu, jde spíše o protipól jedné kategorie. Zvláště jde-li o vztahy, projevuje se v životních příbězích silný akcent na prožívání přítomnosti, který však s sebou nese potenciál ponechat si prostor pro otevřenou budoucnost. K budoucnosti se přitom aktéři aktuálního dění nevztahují jako ke kategorii, kterou chtějí plánovitě ovládnout, je možné, že na ni ani nepomýšlejí. Jejich přístup k aktuálnímu prožívání a jeho akcent jim umožňuje v reálném životě vstupovat do vztahů, které jsou těžce pochopitelné. Pro ilustraci dopadů, které orientace na prožívané aktuální skutečnosti má, uvádí autorka dva zaznamenané příběhy odhalující potenciál orientace na současnost. „*Moje první žena - já ji u soudu řekl, že až vylezu tak ji voddělám. Dostal jsem za ni 6,5 let, za těžký ublížení na zdraví. To bylo tak, my seděli v hospodě se známým a on už chtěl odejít na vlak. No a ona že půjde s ním. Já ji řekl, že nikam nejde, že má sedět. Ale ona že jo, že jde. No se zvedla se a já ji dal facku. Přišel jeden náš známý a řekl, co děláš, nech ji. A já dal facku i jemu a pak to začalo. 100 000 jsem ji zaplatil, když mě zavřeli tak jsem šel do dolů na uran, abych víc vydělal. A ona to dostávala, má celý nový zuby napevno. A ten chlap ten přišel o oko. Já mu dal do spánku, ještě že jsem ho nezabil. Ji pustili (pro jiný TČ) o několik dní později než mě a já na ni před kriminálem čekal, no čekal jsem na ni a on tam byl chlap s kočárkem. Čekal tam taky na výstup, a já mu říkám já vím, kdo jste. Vy čekáte na A. A von říká já taky vím kdo jste, Vy jste pan Š. A já to nechal bejt, měla tam to dítě, byla vdaná. Tak sem šel. A teď si s ní píšeme ona je v Kanadě, ona chce, abych za ní přijel, ale já na to nejsem. Já jsem pořád seděl, furt jsem byl zavřenej.“ (PŠaE). Z pohledu neromky je obtížné si představit, že žena může usilovat o obnovení vztahu s mužem,**

který ji napadl, vytloukl všechny zuby a byl odhodlaný ji zabít. Pokud však máme možnost poznat realitu uvnitř romských rodin s problémy, takové jednání neudivuje. Životní situace jsou stále otevřeným schématem, během jejich prožívání variují pozitivní i negativní póly, prožívá se však to, co je aktuálně živé. Z neromského pohledu paradoxní a nesouměřitelné situace byly v průběhu času překonány kvalitou či potřebností vztahu, který pokračoval konfliktům navzdory. V době závěrečných prací na konečné podobě výzkumné zprávy se příběh výše popsané dvojice aktuálně odvíjel tak, že žena přicestovala zpět do ČR a s mužem tvoří pár, který si hledá společné bydlení. Takový posun je možný z toho důvodu, že se ani jeden z partnerů nesnaží vytvářet si rigidní plány budoucnosti a minulosti nepřikládají větší význam než dnešku. Na rozhovoru je patrné, že plánování budoucnosti v jisté míře zastoupeno bylo (výhrůžka zabitím a čekání před vězením), v rozhodující situaci však aktuální situaci zvrátil významný chráněný zájem (dítě). Z takového a podobných příkladů je možné usuzovat, že směr úvah nad budoucností patří do života Romů, ale v reálném scénáři vždy převažují aktuální výzvy a potřeby. Orientace na přítomnost a její dopady se projevovala i v dalším zaznamenaném dění.

„V Centru došlo ke krádeži mobilního telefonu. Pachatelem byl mladý muž z lokality, jeho životní situace byla velmi tíživá, měl velké zdravotní problémy, právě se mu narodilo dítě a byl v podmínce. Z těchto důvodů rodina vydala ke stíhání jiného člena rodiny, šlo o ženu se značně sníženými mentálními schopnostmi – švagrovou (vdovu) neromského původu. S tím, že i policie přijala ženu jako pachatelku, se nehodlala smířit vedoucí Centra. Opakovaně proto usilovala o potrestání skutečného viníka krádeže. Matka pachatele toto jednání nesla velice těžce. Mezi vedoucí, která usilovala o faktické uvěznění syna, a matkou docházelo k častým střetům, při kterých se matka dostávala do nekontrolovatelného stavu vzteku. O poslední intervenci ve prospěch nevinné se vedoucí pokusila i u soudu. Neuspěla a žena byla uvězněna¹⁹. Po skončeném přelíčení odcházela vedoucí od soudu pěšky, u chodníku přibrzdilo auto a muž-pachatel ji nabídl odvoz do Centra (měli společnou cestu). Během jízdy v autě ji konejšil tím, že B bude ve vězení líp, že u nich doma už to bylo neúnosné a tam se o ni lépe postarají. V době, kdy se blížil konec trestu, se pokoušela B kontaktovat rodinu, ta se však nehlásila, B proto kontaktovala Centrum. Vedoucí Centra se vydala do rodiny a chtěla vědět, jak to s B zamýšlejí dále a proč jí neodpovídají. Matka rodiny jí sdělila, že nemá peníze na

---

¹⁹ K „převádění“ drobné TČ docházelo již dříve.

známku. Druhý den vedoucí přinesla do rodiny dopisní papír, obálku a známku, matka napsala dopis, ve kterém B opět přijala do rodiny. Ačkoli byla atmosféra vztahů mezi matkou a vedoucí během vyšetřování krádeže a soudního přelíčení značně napjatá, jejich celkové vzájemné hodnocení nebylo silněji poznamenáno. I nadále chodí Matka s vedoucí řešit úřední záležitosti, ale také osobní emoční traumata. A i nadále je vedoucí vůči matce vstřícná a chápající.“ (pozorování v komunitě- záznam upraven).

Chápeme-li orientaci na přítomnost jako životní princip, který se otiskuje do podoby vzájemných interakcí, ale i vzorců chování, je potřeba si uvědomit, že nejde o popření možných budoucích scénářů, ale naopak pro tyto jsou lidé vedení takovým principem poměrně otevření. V jejich vztahu k budoucnosti tedy nejde o její negaci či ignoranci, jde spíše o absenci plánování, jak budoucnost formovat v duchu svých představ, chybí také „smělost“, s jakou jiné kultury předpovídají dění²⁰. Dopady takového principu se přirozeně odrážejí do podoby a reálného usilování o dosažení cílů, v našem případě cílů výchovy. Nechybí orientace na budoucí životní čas, naopak v našem výzkumu se příprava pro budoucí plnění role stala ústředním tématem kategorie výchovných cílů. Z výpovědí rodičů je patrné, že jim nechybí ani směřování a vedení dětí k naplnění cílů. Rodiče mají své představy a chtějí, aby se naplnily. Co však **absentuje**, je **vytváření spojitosti mezi aktuálním děním a jeho hypotetickým dopadem na budoucnost**. Jinými slovy, pokud děti v reálném čase nenaplní rodiči stanovené cíle výchovy, je to problém aktuálně prožívaného času, takové situace nevyprávějí nic o budoucím vývoji dětí. Naopak pokud bychom vytvářeli souvislost mezi určitým aktuálním chováním dětí a jejich budoucí životní dráhou, setkáme se s nepochopením a nepřijetím. Pokud např. chlapec společně s kamarády okrádá kolemjdoucí na nádraží, pak může narážka na jeho problematické další životní směřování v podobě kriminální „kariéry“ vyvolat konfliktní situaci, rodiče se budou cítit dotčeni, protože takové tvrzení postrádá opodstatnění. Chlapec je pouze v problematickém období a reálně dělá, co by neměl, ale celkově je to „hodný kluk“ a předpovídat mu špatnou budoucnost nemá opodstatnění.

Důraz na aktuální prožívání je možné chápat jako životní princip, jeho odhalení umožnil pohled na situace ze světa dospělých, jeho silný ohlas však bylo možné nalézt také v situacích interakcí rodičů a dětí. Příklon k aktuálnímu a svým způsobem přirozená důvěra v otevřenou budoucnost napomáhá dospělým i dětem

---

²⁰ Na tomto místě vyvstává v jiných souvislostech dopad Bertalanffyho myšlenek uvedených v kapitole 6.2.2.1 Romové uvažují v mantinelech magie, stejně tak jako neromové uvažují v mezích „magie algoritmu“, kterou se rozumí předvídaní a ovládnutí událostí za pomoci organizovaných symbolů systémů.

vyrovnávat se s negativními stránkami života. Aktuální prožívání je na úrovni výchovných cílů viditelný také v jejich celkovém časoprostorovém pojetí, cíle výchovy nepracují na operační úrovni s dílčími podskupinami hlavních cílů. Je-li cílem umět se chovat, rodiče v praxi korigují nevhodné chování dětí a ukazují na ně, nedisponují však sadou dílčích cílů, které by děti učily zdravit, chovat se klidně apod. Rodiče směřují k stěžejním hodnotám, které chtějí předat, uvědomují si však, že jsou „na dlouhé cestě“, která se někdy vymyká svému směřování, to však neznamená, že nelze dosáhnout cíle.

Shrnutí

Směřování výchovných cílů vychází z představ rodičů a je úzce propojeno s hlavním sledovaným smyslem formativních vlivů, kterým je schopnost individuálně a jedinečně se integrovat do pospolitosti. Zaměření cílů reflektuje individuální potřeby, mezi které rodiče řadí především schopnost postarat se o sebe ve smyslu zajištění životních potřeb. U menších dětí je tento cíl někdy spojován se schopností samostatně zvládnout základní hygienické návyky a upravenost, u starších již směřuje k plnění jejich sociálních rolí uvnitř rodiny.

Dobře zvládnutá péče o sebe, ve fyzickém i substitučním smyslu, vytváří prostor pro zvládnutí péče o druhé, která patří k dalšímu výrazně prožívanému imperativu. Na jejím pozadí se budují pocity sounáležitosti a prožívání společného, které patří k dominantním prožitkům uvnitř rodiny i komunity. Schopnost postarat se o druhé vnáší do výchovy silně prosociální akcent, který je umocňován budováním vztahů a společným sdílením. Pro každodenní chod rodinného, ale i komunitního života má klíčový význam také akcentování schopnosti slušně se chovat, který vystupoval do popředí rodičovských výchovných snah. Dílčí rozčlenění do střednědobých a krátkodobých cílů nebylo v oblasti schopností dobrého chování zaznamenáno. Výchovné cíle celkově směřují k budoucnosti dětí, v tomto kontextu může být nepatřičné hodnotit chování dětí v dětském věku. Rodiče se orientují do budoucnosti, která je prožívána jako otevřená.

6.3.4 Obavy a představy rodičů

Rodičovské obavy patří mezi významné příčinné podmínky předávání Romipen, tedy procesu, který zahrnuje výchovné i formativní vlivy a současně reflektuje životní zkušenosti dětí, rodiny i komunity. Nejužší prostředí, ve kterém se děti pohybují, chápou rodiče jako bezpečné, za rizikovou však považují síť vrstevnických sociálních

vztahů, která byla výstižně pojmenována jednou z maminek jako „cigán půjde za cigánem“. U chlapců byla největším rizikem parta. „No, u kluků se bojím, že se chytanou nějaký blbý party a začnou třeba krást nebo brát drogy nebo tak... no, to se bojím hodně, protože cigán půjde za cigánem.“ (P1); „Aby se nechytily nějaké cizí party lidí, protože nikdy neví, co jsou zač, tak aby se nedostaly mezi špatné lidi a připomínala jim, že by nebyla ráda, kdyby se jim něco stalo.“ (P7); „Nejvíce má paní A. totiž obavy, že by se dostal mezi kluky, co kouří trávu, fetujou a pak by začal krást.“ (P5); „Protože když se chytne špatné party, tak by mně doma ani nespál, ani by nechodil domu, večer by se toulal po městě po parkách, začal by mně, já nevím, třeba by mi vzal i peníze, aby měl na tu trávu, nebo já nevím na co, na alkohol, protože to člověk nikdy neví, takže na to jsem přísná na D.“ (P1); „Ty větší je zapotřebí chránit, aby se nedali do spolku s takovými kluky, kteří jsou problémoví, co kradou, nebo začínají kouřit tu trávu, fetují (P4); „Na ty velký si dát pozor, aby nechlastali, aby se neprali.“ (PO2). Vrstevnické party představovaly ve sledované lokalitě skutečné riziko a rodiče se snažili děti chránit především neustálou kontrolou či izolací. Tato strategie však nebyla u starších teenagerů účinná a docházelo k rizikovému chování. Zatímco u chlapců byly obavy rodičů namířeny zcela oprávněně k vrstevnickým partám, u dívek byl největší prožívanou hrozbou partnerský vztah a brzké těhotenství. Tyto rodičovské obavy silně podléhají gender faktoru, zatímco u chlapců se rodiče neobávají brzkého rodičovství, u dívek je považují za problém „...že se zamiluje a bude vyvádět. Třeba si najde nějakýho špatnýho kluka. Dneska je taková urychlená doba. Kolikrát vidím takový malý děti a oni se drží za ruce.“ (P1); „No, holky, to je těžší hlídat, jak padne puberta, tak prostě kluci, kluci. No, já si myslím, že nějaký ten rok to vydrží, ale potom už ne, potom čím je starší, když nastane 16, 17 roků, tak to pak má svoji hlavu a to už je potom trochu těžší s těma holkama, říkám, to byste je musela mít na provázku, a všude je mít s sebou, a to samé je u kluků, když už se kluk seznámí s nějakou holkou, tak prostě začnou vám lhát, drží se venku, potom o dvě hodinky, potom už nepřijde vůbec, to se mně teda ještě nestalo, ale pak řekne, maminko budeš babička, ale jak ty děti začnou dospívat, tak je to trochu horší v té výchově, to už si prostě řekne, já budu mít za rok občanku, nebo začnu být plnoletá, tak to co mi můžou říct rodiče, tak co mi ty rodiče můžou říct.“ (PO4); „Matka se bojí, že by dcera přišla domů těhotná. Má strach, protože ví, jací jsou teď kluci v dnešní době. U kluků jí to je jedno, u nich se nebojí, že by přišli těhotní, ale o svoji dceru má strach.“ (P9). V reálném životě však brzké rodičovství zasahovalo obě pohlaví. U dívek se však předpokládalo, že převezmou péči matky. Mezi rodičovskými

postavami bylo těhotenství náctiletých časté, pokud se naopak podařilo dívce rodičovství odložit, považovali to rodiče za oblast, na kterou byli hrdí „*Mamince jsem udělala největší radost tím, že jsem neměla brzy rodinu, a že jsem jí pomáhala v domácnosti a starala se o sourozence. Mamka mě pustila samotnou ven až v 17 letech.*“ (P9); „*Dcerám je 36 a 34, ale ještě nemají děti. Paní D je spokojená, říká, že ví, že je naučila dobře pro život. Prý i otec říká, že je taky naučil dobrým věcem, že se naučili od rodiny něco hezkého (jak se k sobě chovat, postarat se o druhé) a oba rodiče, jsou za to moc rádi.*“ (P7). Ale i v situacích, kdy jsou dcery těhotné, převládlo v rodině pozitivní emoční ladění, příchod nového člena rodiny dovedl zastínit rozpory a naplnění obav rodičů. „*Když M (13let) byla těhotná, tak jsem ji taky nezbil. Já to nevěděl, to až když byla ve 4 měsíci, jí bylo 13, báli se mi to říct. A jednou ona byla drzá a já ji chtěl dát facku a E mě zastavila, že nemůžu, že čeká dítě. No a M se smála, že jo. A moje příšla, že je to tak že je M ve 4 měsíci. Tak asi za měsíc jsem šel za Mr, že jako co bude s M, že je těhotná a že je načase, aby byl s ní. M nám chtěli vzít, taky ji chtěli do ústavu, no za to že měla to dítě. Ale ona dokončila školu, moje měla malé na sebe a M chodila do školy.* (PšaE); „*Se svými rodiči paní B měla také dobrý vztah. Jen její mamka nepřemohla to, že odešla od rodiny. Našla si totiž přítele a přestěhovala se k němu a za chvíli čekala rodinu. Když se narodilo první dítě, hned byl jejich život zas tak, jak to bylo předtím. Mamka za dcerou hned přijela a pomáhala dceři s miminkem. Otec byl rád, že jsou zase spolu pohromadě. Paní B říká, že si myslí, že mamka byla naštvaná, když odešla z domu, protože na ni byla zvyklá a nechtěla svoji dceru pustit pryč, do světa. Paní B říká, že pro ni taky bude těžké, až dcera odejde z domu a vůbec všechny děti, protože je má ráda a bude jí po nich smutno.*“ (P6). Popsané rodičovské obavy korespondovaly se skutečnými riziky, se kterými se děti setkávaly.

6.2.5 Nevhodné chování dětí, rodinné tabu

Nevhodné chování dětí bylo možné rozčlenit do několika základních subkategorií, které reprezentovaly pro rodiče významnou hodnotu, která byla chováním ohrožena.

Chování proti druhým lidem x narušení vztahů

První takovou subkategorií bylo chování proti druhým lidem. V takových situacích děti překračovaly jeden ze základních požadavků rodičovské výchovy, kterým bylo slušné/dobré chování vůči rodičům a prarodičům. Porušení pravidla slušného chování obsahovalo ve vztahu k rodičům nejčastěji neuctivé nebo drzé jednání dětí. „*Byli drzí*

na mámu.“ (P5); „V třeba říká dědovi hodně chcípni. Tak to většinou říkám, ať ho za to praští děda.“ (P1); „Když je dětem 15 let, víc se na ně dohlíží a mají větší tresty, protože si více dovolují na rodiče, jsou drzejší.“ (P6); „Na dětech ji nejvíce vytočí jejich drzost na ni nebo na ostatní členy rodiny. Zdůvodnila to tak, že to prostě nemají dělat a že mají být ticho a ne to vracet, že dřív se tohle vůbec nedělo, že na to byla jiná doba.“ (P24); „Děti moc zlobily a byly na mamku drzí.“ (P7); „No, co řeším, aby se trošku zkrotil a nebyl tak hubatej, ale co můžu chtít od chlapa, dospělýho, že jo. U toho malýho, co řeším, aby taky nedržkoval. Ale to už je možná takovej po mně. A hlavně, aby se choval, já nevím, jak ti to mám říct, co mám řešit u něj.“ (P4). Požadavek slušného jednání byl vztažen také na osoby mimo rodinu, zde bylo dominantní především chování, které osoby vně komunity zatěžovalo či ohrožovalo „No, V mě ted'ka naštvál. Protože v Tesco málem shodil jednu paní, černošku. Protože jsem tam potkala sestřenicí a ona má zhruba stejně starýho kluka jako je V, taky takovýho hyperaktivního, a oni se tam honili a strčili do paní. Ta si tam málem dala do těch pípáků. Dostal sprdnuto, už jsme jim řekla, že se mnou nepůjdou.“ (P1); „Během každotýdenního docházení do komunity, kam výzkumnice jezdila na kole, si kolo nechávala zamčené ve stojanech poblíž lokality, děti z domu (7 – 10 let) jí každý týden vpletly do kola řetěz se zámkem. Skupinku dětí vedla jedna ze starších dívek. Po několika týdnech se výzkumnice rozhodla téma zamotávání zámku otevřít před rodiči. V uvolněné atmosféře a odlehčeně se děti zeptala, a co to její kolo? Že se jí nelíbí pořád řetěz vyplétat. Reakce přítomného otce dívky byla pro výzkumnici zcela nepochopitelná. Na projevy dětinskosti reagoval okřiknutím dívky a „nadáváním na ni“, slovně dívce vytýkal, že ničí věci někoho kdo za nimi chodí a učí je. Následně dívku poslal domů.“ (pozorování na dvoře). Celá reakce otce byla silně emotivní a způsob, jakým dítě okřikl, byl opravdu hrozivý. Akcent na chování k lidem obsahuje i další zaznamenaná scéna. „Během docházení do rodiny se jedna z dívek vyhýbala domácí přípravě do školy, otec na to reagoval vždy bouřlivě, někdy dívku, když ji přiváděl domů, uhodil do zad, slovně situaci doprovázel „Vona sem přišla kvůli tobě, tohle dělat nebudeš, dává svůj čas, abys něco uměla“, otec nekomentoval vyhýbání se určité povinnosti, hlavním problémem bylo chování vůči domácí učitelce, matka v takových situacích reagovala ochranou dívky, nejčastěji ji záměrně někam poslala v době doučování.“ (PR). Právě pojetí dobrého chování k druhým, zvláště k lidem, kteří pro děti něco dobrého konají, byly dominantní. Obě zachycené situace, ve kterých byla výzkumnice přímým aktérem dějů,

začaly být pochopitelné v kontextu uctivého chování k druhým, bez něj působily na výzkumníci jen jako nepřiměřená agrese v situacích, kdy se dítě chová dětsky.

Do kategorie chování, které může narušit vztahy, patřily také dětské krádeže, které jsou chápány jako provinění vůči lidem, nikoli proti morálnímu řádu, podobně je chápáno také lhaní. „*Vlastně P dostal na konci roku zpátky asi 300, vyzvednul je můj táta s mojí mámou a on (syn-školák) je pozval na pivo a ať si daj co chtěj a tvrdil, že ty peníze našel. On si vymyslel takovej příběh, že je před školou našel a já jsem pak podepisovala notýsek a najednou tam vidim „vráceno“ a to měl tenkrát taky průšvih, že vlastně lhal. Já nechci, aby byli jako jiný lidi tak na peníze. To nechcem, nemáme rádi, když nám seberou peníze. To pak jim nebudeme moct jim důvěřovat a tak, před nima nemůžeme nechat nic ležet a tak. Když něco chtěj, tak si ať si řeknou. (P1); „To není chlap, ale to je ženská. Tak on okrádal svoji mámu, svoji mámu okrádal!! My jsme měli tu stěnu a takhle ve stěně máma měla peníze. A L bydlel ale tady. Ale on měl klíče od baráku a on šel domů a prohrával (v automatech) všechno a vzal nám 20 tisíc. A my jsme to furt sváděli na La, my jsme to furt sváděli na La. A on byl nějak zticha L. A já jsem jí říkal, hele, to ti nikdo nevzal, jenom L. Tak ona přišla sem, říká „Pěšák“, ty jsi mi vzal peníze?“ „No a co?“ A já říkám, ty, jak ty takhle mluvíš. Já říkám, to se nestydíš mámě okrádat peníze? „Já jí to vrátím.“ A já říkám, ty jí v životě nevrátíš. Tak už jsme peníze nechávali u sebe. A já jsem řekl, než aby to on ukrad, tak je radši prochlastám. Tak jsem začal chlastat a už to nebylo ono. Jak jsem začal chlastat, už to nebylo ono. To jsem se takhle, takovou dobu, jsem se oblík, šel jsem ven a přišel jsem až ráno.“ (PšaE). Pokud je krádež nebo lhaní spácháno uvnitř rodiny, je proviněním proti uspořádání vztahů. Za narušení vztahů uvnitř rodiny a nevhodné chování je považováno také svárlivé chování dětí mezi sebou. „*Nejčastěji holky zlobí tak, že se hádají mezi sebou.*“ (P6); „*Dělají si naschvály mezi sebou, nechtějí něco dát K... když nás nějak rozloběj, když se třeba perou mezi sebou.*“ (P1); „*Malá V (2roky) šdouchala do jiného staršího dítěte, otec ji okřikl velice silným zastřeným výhružným hlasem.*“ (PG). Nevhodné chování namířené proti lidem se velice těsně dotýká další subkategorie, kterou je Chování neodpovídající očekávání spojeným se sociální rolí.*

Chování neodpovídající postavení dítěte x vymezené místo a role

Chování, při kterém děti vybočovaly z jim určené role dítěte, patřilo k velice silně sledovaným oblastem. Rodinný život a organizace života v rodině podléhá poměrně striktním pravidlům a řádu, pokud kdokoli vybočí z očekávaného rámce rodiny, členové

rodiny, ale i komunita okamžitě reagují. Tak jako pro dospělé platila povinnost naplňovat svou roli, otce – který rodinu zajišťuje, matky, která pečuje o domácnost, tak i dětem byl vyhrazen „jejich svět“. V jistém smyslu bylo jejich povinností být dětmi a „neplést se do dospělých“, poslušnost dětí a jejich nevzporné chování patří mezi základní rodičovská očekávání. **Představovala-li první subkategorie nevhodného chování, situace, kdy se děti zachovávají proti lidem, pak v této subkategorii je hlavním prohřeškem provinění proti pravidlům, která v rodině platí a vztahují se na děti.** Na příkladu kuřáckých zkušeností dětí, které patří mezi největší bolest rodičů, je patrný rozdíl v chápání jednotlivých prohřešků. Zatímco kouření jako takové představuje vybočení z role a je nahlíženo jako chování, které neodpovídá postavení dítěte. Pokud dítě (i dospělé) kouří před rodiči, jde o chování, které je klasifikováno jako neúcta a patří do subkategorie chování proti lidem. Vnímáním těchto jemných akcentů můžeme lépe pochopit, jak významné je pro rodiče dodržování pravidel, která vyvstávají z role dětí. V situacích zachycujících *chování neodpovídající roli* krystalizuje síla samotné rodičovské postavy, která střeží nejen řád určující pravidla života. „*Trestám ho já za to, že třeba mluví co by neměl. Prostě on vyrůstá mezi dospělými lidma. A jako říkám mu, aby se mezi nás dospělý neplet, aby nemluvil. Aby si hrál svým životem nebo choval se svým životem... Prostě někdo přijde a on mluví do dospělých. Prostě, co řekne táta, to on opakuje taky a neměl by.*“ (P4); „*Že je dcera ve svých 12 letech líná, že nechce nic dělat, když ji v domácnosti o něco požádá. Než odejde z domu, měla by umět být pracovitá.*“ (P24); „*Neposlouchali rodiče, co jim říkají, nechtěli pomáhat, nechtěli dělat úkoly.*“ (P7); „*Syn M je spíš sám a má svoji hlavu (tzn., že si dělá si, co chce). Jen u něj jsou problémy – neposlouchá a nepomáhají napomenutí ani tresty.*“ (P6).

Dalším zaznamenaným případem, kdy se děti nezachovaly dle požadovaných pravidel, byla situace, kdy se již dospělý syn nezastal otce. „*Otec se vrátil rozrušen z ulice a vstoupil do domu, po chvíli vyběhl opět ven, mířil k mužům na dvoře, krok nebyl hněvivý, spíše smířlivý. Otec si mužům stěžoval na někoho, kdo jej urazil. Muži jen pokrčili rameny, otec se proto obrátil na svého syna vycházejícího z domu s kamarádem. Synovi to byl jedno, pokračoval dál svou cestou. Otec na něj volal co s tím udělá, syn se na něj obořil aby mu dal pokoj. Oba se začali hádat, syn pokračoval dál a byl na odchodu. Otec to těžce nesl, byl v situaci zcela osamocen. Vběhl do domu vyběhl se sekerou a utíkal za synem, ostatní přihlíželi vzrušení a sledovali co se bude dít. Lidé na dvoře se začali domlouvat, že je potřeba muže (potenciální oběť) zadržet.*“

Další zamířili i za otcem a snažil se jej uklidnit. Situace, kdy se syn nepostavil na obranu otcovy cti, pro něj byla neúnosná.“ (pozorování na dvoře). Pokud se děti „neuměly chovat“, byl rodič zasažen nejen v rovině emoční, ale nevhodné chování vysílalo signál také do komunity, kdy mohla být rodina oslabena.

Chování vyžadující zvýšenou účast rodiče x zátěž pro rodiče

Další skupinu nevhodného chování dětí tvořilo jednání, kterým děti svým jednáním v jistém smyslu zatěžovaly rodiče či ztěžovaly určité situace. Často se jednalo o opakované chování dětí, které vedlo k posílení rodičovské kontroly, nebo vyvolalo přímý zásah rodiče. V pozadí rodičovských reakcí stála zátěž, kterou nevhodné chování pro rodiče představovalo. Již samotná nutnost něco řešit vyvolávala zlostnou reakci. *„Neposlechnou, co jim řek druhý člověk, nadávám, že pořád něco zapomíná. To pak dostane od přítele vynadáno, ale na tohle to nezabírá. On někomu něco dá, pak na to zapomene, hledá to, nemůže to najít a pak jo, a jo, já jsem to nechal ve škole.“ (P2); „Dítě běhalo po ustlané posteli, vykřikla na dítě. Také zvyšovala hlas, když dítě opakovaně nereagovalo na výzvu, aby si šlo pro večeři.“ (P8); „Na staršího si pomalu začíná trochu postěžovávat, že je moc lenivý, že mu musí příkazy několikrát opakovat, že se mu do úkolů moc nechce ani dělat věci do školy nebo když má jít vysypat koš, musí mu to několikrát připomenout.“ (P5); „Nebo třeba když je ve sprše, tak si dá na tu houbičku sprchovej gel a dá si ho tam celej. To mě teda může naštvat. Protože to aby člověk letěl a zase koupil. Jako aby šetřil, aby věděl, co si může dovolit a co ne. To na něho jako zařvu nebo mu na ten zadek dám.“ (P1). Opakující se situace, kdy rodiče řeší s dětmi drobné prohřešky, mnohdy vedly v eskalaci negativních rodičovských emocí. Zvláště prudce se negativní emoční reakce rodičů objevovala v situacích, kdy děti „naplňovaly“ parametry schémat užívaných v neromském prostředí o povaze a vlastnostech „cikánů“. Mezi takové parametry patřilo ušpinění, zapominání pomůcek do školy, záškoláctví a v neposlední řadě chování, které vyžadovalo zásah vnějších institucí, které je popsáno jako samostatná subkategorie.*

Zapojují se jiné instituce x ochrana rodinné celistvosti a cti

Významnou kategorii nevhodného chování tvořily situace, kdy chování dětí spustilo zásah další instituce. Zkušenost s těmito situacemi měli rodiče ve svém dětském věku *„Mě máma nadávala, mlátila furt kvůli škole, už na základku jsem nechtěla chodit do školy. Byly jsme na autobusový zastávce s partou a kluci rozmlátili automat na jízdenky,*

ono to začalo pípat, pak přijeli policajti, vzali nás a museli si pro nás přijet rodiče. To si vzpomínám, to jsem dostala jak pes. Táta tenkrát nepracoval v Čechách, mamka s náma byla sama a nás bylo 7... veliký záškoláctví. To jsem dostala od táty opaskem. Táta jel autem a viděl mě s kamarádkami, že se flákáme po městě. Pak přišel domů a opaskem mě zbil...“ (P2). Podobné spektrum problémového chování bylo zaznamenáno i mezi dětmi sledovaných rodin. Dominantní roli hrálo záškoláctví či nevhodné chování na veřejnosti. „*D byl před vánocema s kamarádama a dělali kravál na terminálu (zadržení policií v podnapilém stavu)*“ (P2); „*dvě dívky byly zadrženy při přípravě loupežného přepadení (kolemjdoucí, kteří hovor vyslechli, zavolali policii).*“ Situace, kdy se do řešení situací nevhodného chování dětí zapojily i jiné instituce, představovala pro rodinu jednak ostudu v komunitě, kdy byla ohrožena dobrá pověst rodiny, současně však působil silně ohrožující tlak. Především ve chvílích, kdy byla do řešení zapojena policie a sociální odbory, bylo pro rodinu složitě situaci zvládat. V takových chvílích rodiče při styku s institucí volili ochranou strategii. Při závažnějších problémech se školou, kdy se řešilo záškoláctví nebo šikana, byla rodičovská zkušenost s řešením poměrně povzbudivá a dařilo se společnou spoluprací problémy eliminovat. Pokud byl do řešení zapojen sociální odbor, byl přístup rodiny ochranný a z pohledu sociálních pracovníků nekonstruktivní (viz intervenující podmínky).

6.2.6 Postava rodiče

Na tomto místě představíme ve výzkumu zachycené atributy rodičovské postavy. Rodičovskou postavu vnímá autorka jako jeden z hlavních výchovných prostředků v nejširším slova smyslu. Popis rodičovské postavy se úzce pojí k popisům užívaných výchovných metod. Zatímco předchozí kategorie se zaměřily na popis průběhu a využívání výchovných metod, tato část práce představuje v určitém smyslu profil postavy rodiče, ze kterého se vysouvají významné vlastnosti a charakteristiky.

Nezrušitelné rodičovství

Prvním silným tématem, které vyvstávalo na povrch během rozhovorů a pozorování, byl vztah mezi sociálním rodičovstvím a biologickým rodičovstvím. Ve sledovaných rodinách se často objevovala situace, kdy děti žijí s otčímem. Skutečný otec se sice nijak neangažuje v péči o děti, ale je znám a svým způsobem respektován jako rodič. Pro děti je „táta“ muž, který žije s matkou, tento svou roli přijímá beze zbytku a svou rodičovskou roli plní předepisovaným způsobem (stará se, pro chlapce je vzorem, jak opatřit peníze i jak se chovat). V našem výzkumu docházelo v jedné z rodin k situacím,

kdy nevlastní otec (po svém návratu z vězení) „vybral“ děti z dětského domova, tedy zajistil opětovné stmelení rodiny, ačkoli žádné z dětí, jež měla rodina v péči, nebylo biologicky jeho vlastním. Biologické rodičovství je akceptováno, není tajeno, dítě zná svou příslušnost k biologickému rodu, ale v praktickém životě je veškerá péče svěřena do rukou osoby, která je v rodině schopna naplnit roli otce/matky. Zástupné plnění role matky bylo v popisech a v průběhu výzkumu také zaznamenáno. Pečujícími byly babičky, teta, pěstounky a adoptivní matky. Babičky a teta nebyly oslovovány jako „matka“, takové označení měly pouze pěstounky a náhradní matky, které přijaly děti. I po návratu dospělých dětí do komunity byla mateřská role pěstounek respektována, a byly to „mámy“.

Vztah mezi sociálním a biologickým rodičovstvím byl patrný především při sledování životních příběhů a bylo možné jej zachytit v příbězích o životě napříč generacemi. Přirozeným jevem se stávalo vyhledání biologických rodičů, nebo jejich vstup do životního pole dítěte až v jejich dospělosti. *„Další děti byli dva kluci – J a P. Oba dva byli adoptovaní nějakou rodinou a byli velkými sportovci. Rodina je vedla ke sportu a hráli závodně fotbal. Později měl J vážnou autonehodu a ta mu znemožnila hrát. V současné době žije v B a má tam hospodu. Podle slov pana Š je ve zlatě. První, kdo se objevil v rodině, byl J. Děti byly objeveny, když hrály někde fotbal, tak pan Š s paní jeli v autě a paní si všimla, že tam jsou. Zastavili, paní Š vystoupila a zavolala na ně a řekla jim, že je jejich matkou. J to vzal dobře, P ne. Paní Š se později dozvěděla, že matka, adoptivní matka těchto dětí jim řekla, že jejich biologická matka zemřela, tak šla a vynadala jí a vynutila si, aby se s dětmi mohla setkat. Byla teda přivedena k dětem a tam jim bylo vysvětleno, že je to jejich biologická matka. J informaci přijal, P až v pozdější době, když P pěstounská rodina vyhodila z bytu, tak se na rodinu napojil a pan Š mu zařídil setkání s matkou v hospodě a po tomto setkání se k nim na čas nastěhoval.“* (PšaE). *„Jednou k nim přišel muž a sdělil jim, že je jejich bratr, bylo to dítě, které dala jeho matka k adopci, v době, kdy ho porodila, tak se stala vdovou, a lékař jí doporučil, aby dítě dala k adopci. Tenhle syn, jmenoval se V, začal udržovat kontakty s rodinou, byl řidičem z povolání a jednou stál na nádraží a popíjel a dal se do řeči s ženou, cikánkou a ptal se jí na rodinu Š, že tam má matku. Máma omdlela a tak se setkali.“* (PšaE).

Svým způsobem docházelo v praxi k uznání obou rodičovských postav, přičemž silný vliv měl rodič, který dítě vychoval. Někdy se však vzájemná interakce obou takových postav rýsovala poměrně nesrozumitelným způsobem, kdy biologická matka, která děti

odložila, napadla pečující matku a vyčítala jí nevhodnou péči o děti. „*Jednou se stalo, že biologičtí rodiče zjistili, že má M vši, v té době k nim občas chodila na návštěvu a paní šla a vynadala své sestře, jak si to představuje, že mají vši. Ta jí řekla, že vši má i její dcera, sestřenice M, že je mají obě a v rodině vznikl konflikt, obě se pohádaly.*“ (PšaE). V této rodině došlo nakonec k opětovnému svěření dětí do péče biologické matky a v této roli byla žena respektována a chápána jako dobrá matka.

Přístup k oběma formám rodičovství vychází z jejich nezrušitelnosti. Rodič je rodičem stále, a to i v situacích odloučení, ať je již toto způsobeno dobrovolným odložením dítěte, odebráním do ústavní péče, nebo neochotou o něj pečovat. Jednání takové osoby nemusí být schvalováno, ale rodičovství není zpochybňováno. Biologické rodičovství odkazuje na příslušnost k rodu a návraty pokrevních příbuzných jsou prožívány stejně silně jako návraty k rodičovským postavám. „... A váš táta byl ten Ukrajinec? *On málo mluvil česky, on když šel na výbor, tak to, tak jim začal nadávat ukrajinsky a máma uměla perfekt, máma uměla perfekt ukrajinsky. Já jsem tam byl, v té za S asi 20 kilometrů, K.*“ Na té Ukrajině jste byl? Aha, a v kolikátých letech, kdy jste tam byl? „*Ted'. No, ted', asi 25 let, co jsem tam byl. Tam jsou ještě strejdové, On, jako táta, tam má rodinu. Já jsem přišel na náměstí a tam byla, první, první, co bylo na náměstí, socha Gagarina. Já jsem přišel do hospody, přišel jsem do hospody a sedl jsem si a bylo plno cigánů, dal jsem si tam pivo a ptal jsem se takovýho starýho cigána a říkám, tady by měla bejt nějaká rodina Š. Koukal na mě, no, ale to bylo léto, já byl takhle v tričku. A on filcáky, vaťáky, ušanku, takhle zarost... takový fousy. „Já jsem Š.“ Ukázal jsem mu občanku a on mi říká: „A jak se jmenoval tvůj táta?“ Tak jsem mu to řekl a už začal brečet. Hned mě vzali. To jsem chodil k baráku k baráku. Prej „kde seš“, já říkám v P, prej „to je daleko“, tak mě hodili do auta, to měli žigulíky, tam každej cigán měl žigulika, tak nás hodili do P žigulíkem.*“ (PšaE).

Jako protipól biologického rodičovství stojí sociální rodičovství. Děti, které byly svými biologickými rodiči opuštěny, nalézají rodičovskou náhradu v pečujících osobách, které jsou jako právoplatný rodič respektovány a rovněž nezpochybňovány. Situace takových „rodičovských výměn“ je poměrně častá a během rozhovorů vůbec nevystupoval diskurz připouštějící, že přístup k „nevlastním“ dětem by mohl být jiný než k vlastním. Nezrušitelnost určitých aspektů rodičovství se projevuje jako silná oblast při kontaktech s vnějším světem, který právně disponuje prostředky zbavujícími rodiče práv a povinností, a společenský diskurz připouští ztrátu/zbavení rodičovství. Vůči světu, který rodiče znevažuje, je potřeba obezřetnosti.

Přísnost – vymezení hranic, užívání moci, ukotvení pozice

Rodiče hovořili o přísnosti v souvislosti se svým dětstvím, své rodiče vnímají jako přísné a své vlastní působení staví na vlastních zkušenostech. „*A když taťka přišel z práce, tak visel pásek u dveří, takže jsme ho museli pozdravit dobrý den, podívat se na ten pásek a věděli jsme, kde je naše místo... Protože rodiče nás brali zkrátka. Prostě, oni byli přísní. Taťka byl hodně přísněj. Ten prostě měl rákosku a věděl, že si musíme napsat úkoly a jak se máme chovat a neplíst se mezi dospělý a hrát si na vesnici s těma děckama. Oni byli moc, hlavně taťka, ten byl opravdu moc přísněj. Člověk měl před ním respekt.*“ (P4); „*Táta byl přísnější než máma, každý jsme museli něco doma dělat... nesměli jsme lajdat po venku, museli jsme být v 7 hod u baráku.*“ (P2). Také v roli rodičů byla přísnost spojována především se schopností **vznášet požadavky** a **chránit hranice** „*Člověk musí být přísný. Manžel není, i když je taky přísněj, ale já jsem víc. Já jsem otevřená, já si s tím starším promluvím, jako jak jde život, jak se má chovat, ale prostě věděl, musí vědět, to co si může dovolit a co ne... Jo, jako, manžel je přísněj a jako Š, ten starší, ten jako mele něco tou pusou, ale prostě ví, co si může dovolit jako k tátovi. Nemůže s ním jako držkovat moc.*“ (P4). Součástí výchovných praktik, které byly spojované s přísností, byly i **silové prostředky**, především křik-řev a bití. „*Když děti něco provedou, spíš chodí za tátou, i když je přísnější. Dodává, že ona jim spíš vynadá, napomíná je, táta je přísný, ale většinou už musí děti hodně zlobit, aby je on potrestal (od táty dostanou hlavně na zadek, a to když pořád neposlouchají, co se jim říká, když donesou 4, 5 ze školy).*“ (P6); „*Matka byla na děti hodná, ale otec byl přísnější, protože děti moc zlobily a byly na mamku drzý. V podstatě zlobili všichni stejně, jako paní D, když byla malá – neposlouchali rodiče, co jim říkají, nechtěli pomáhat, nechtěli dělat úkoly a chodili za školu. Otec je většinou zbil nebo na ně nadával, a pak teprve byli hodní (kluci i holky). Říkal jim, aby to příště nedělali, že vědí, že by zase dostali na zadek.*“ (P7); „*Matka je přísnější než otec – matka víc mlátí svoje děti. Děti se bojí víc matky, mají z ní větší respekt. Otec je vždy potichu, jen když se něco děje víc, tak začne nadávat a křičet, aby děti poslouchaly.*“ (P 9); „*Ale (manžel) taky je už teď kon poslední dobou přísněj, jo. Ale opravdu, už na něj i zařval.*“ (P1).

Toto pojetí přísnosti vede k dobré „čitelnosti“ rodičů, děti se dobře orientují v situacích, kdy jsou na ně vznášeny požadavky a sledují také aktuální prožívání rodičů (viz ochrana hranic). Na základě vyhodnocení těchto dvou faktorů formují děti svou reakci. Během vzájemných interakcí ve vypjatých situacích však rodiče nedisponují pouze agresí,

dovedou využívat i rodičovskou moc. „*On chtěl koukat na pohádky a já říkám: „M, je půl devátý, půjdeš spát, ráno vstáváš do školky.“ A on začal přemýšlet, že chce ještě chvílku koukat. Já povídám, ne. Prostě vykoupat a spát. Ráno jdeš do školičky a tam si budeš hrát s děčkama. Tak jo, tak jsem ho šla osprchovat, oblikla jsem mu pyžamo a šel spát. V klidu, no.*“ (P4); „*To je prostě všude. On své děti s manželkou vychovává, říká jim, co smí a co nesmí a opakuje jim to, dokud si to nezapamatuji. Nejlepší je, jim to říct, hned potom, co něco provedou.*“ (P7). Především muži dovedli moc demonstrovat účinným způsobem a děti reagovaly již na rovině varovných signálů (podrobněji viz ochrana hranic). Neochvějná síla postavení rodiče byla patrná také v situacích, kdy rodiče reagovali akceptací dětské výzvy ke škádlení „*Dcera (6 let) s pokoutným usmíváním oslovila otce slovy „sluho dones mi tašku“.* Situace se odehrála během domácího doučování, kdy si dcer byla vědoma velkého zájmu otce o tento program. Otec se na děvče významně zadíval. Po chvíli s úsměvem a bez komentáře ji přinesl školní tašku, aby mohla začít pracovat. Od okamžiku, kdy bylo jasné, že otec „ hru“ přijal, se děvčátko chichotalo a vrhalo na otce významné pohledy, které doprovázelo opatrnými narážkami o sluhovi či otrokovi. „ (PR). Ačkoli se tato příhoda samostatně jeví jako projev neúcty, v komplexu celkového dění v rodině šlo naopak o potvrzení neochvějné pozice otce, který má natolik silné postavení, že s úsměvem přijme i drzou dětskou výzvu k „poměření“ sil. Situace a způsob jejího zvládnutí k posílení autority otce přispěla, než že by ji narušila. K průběhu situace ovšem významně přispěl i fakt, že šlo o mladší, v rodině „oblíbené“ dítě, které často přijímalo osobní výlučné dary. Žádné ze starších dětí by si podobný kousek nedovolilo, jejich emoční přijetí ze strany otce již nebylo tak bezpodmínečné a již na ně byly uplatňovány nároky kladené na starší děti, kterým se vybočení z pravidel netoleruje“. Podobný záznam rodičovské benevolence ilustruje i další popis. „*...Ale jak mamka umřela a mně bylo 27 a já jsem si řekla, sakra, když jsem nebyla s mamkou kamarádka, tak budu s taťkou. A to jsem si poprvé před ním zapálila tu cigaretu. A čekala jsem z jaký strany dostanu. Ne, on mě ještě připálil. A jsem s ním kamarádka. Fakt, přijde ke mě, srandičky s ním dělám nebo tohle, nebo mi koupí pivo. Což já pivo nepiju, ale udělám to gesto a dám s ním to malý pivo. A víš co, kamarádka musíš bejt, protože koho už na tom světě máš.*“ (P4). Pro lepší pochopení neuvěřitelného rozpětí vlastností rodičovské postavy nám může pospoužit jiný výrok stejné informandky. „*A když taťka přišel z práce, tak visel pásek u dveří, takže jsme ho museli pozdravit dobrý den, podívat se na ten pásek a věděli jsme, kde je naše místo... Protože rodiče nás brali zkrátka. Prostě, oni byli přísní. Taťka byl hodně přísněj. Ten*

prostě měl rákosku a věděl, že si musíme napsat úkoly a jak se máme chovat a neplést se mezi dospělé a hrát si na vesnici s těma děčkama. Oni byli moc, hlavně taťka, ten byl opravdu moc přísněj. Člověk měl před ním respekt.“ (P4);

Postavení rodičů je neochvějné a jejich význam utvrzuje také diskurz zaznamenaný v širší rodině i komunitě. Na děti působí sugestivní síla vzorů, kdy vidí své rodiče jednat s jejich rodiči, děti znají příběhy z dětství jejich rodičů, znají jejich osudy i zkušenosti s rodičovskou výchovou, vidí, jak je s prarodiči nakládáno. *„U mého tatínka – když přijde, tak ho ráda pohostím, jsem ráda, když přijede na návštěvu nebo když u mě přespí, nevím, co bych mu dala na ten stůl, co bych mu udělala za dost. Prostě jsem ráda, že ještě existuje.“ (P1).* V situacích rodinných sešlostí jsou také svědky toho, že i ostatní mladí v komunitě mají v místnosti své místo a nevybočují z něj (mladší uvolňují židli starším, vykají, projevy zájmu o starší v komunitě).

Ze způsobu **uspořádání vertikálních nerovností** uvnitř rodiny plynou pozice členů rodiny a komunity. Nerovnost je umocňována užíváním fyzických trestů, a to i vůči dospělým dětem. Děti jsou během dospívání opakovaně upozorňovány na jejich podřízenou pozici, a z ní plynoucí požadavek neplést se do záležitostí dospělých. V mnoha situacích jsou děti fyzicky vykazovány ze „světa dospělých“, který je jim **v horizontální rovině, představující širí životních příběhů a zkušeností**, plně otevřen. Z pohledu vertikálního uspořádání společného života, je jim však tento svět zapovídán s tím, že se nemají „plést do dospělých“. Ze světa dospělých jsou starší děti, které již nevyžadují přímý dohled, vykazovány do jiné místnosti, rodiče přitom hovoří o požadavku „žít si vlastním životem“, který je možné charakterizovat jako odkázání do „dětského světa her“. Situace, ve kterých je dětem dovoleno zůstat v místnosti, aspekt podřízenosti ještě více umocňují, děti přijímají pozici v pozadí a svým chováním signalizují podřízení se pravidlu nezasahovat a neplést se do probíhajících záležitostí. Pokud se jim daří zůstat stranou a jsou jen v roli tichých a pokud možno nenápadných pozorovatelů, dospělí jejich přítomnost akceptují. S přijetím podřízené role se jim po chvíli otevírá i možnost vyjádřit ze své pozice vlastní názor. Do dění tak mohou fakticky vstupovat, ale participace jim byla umožněna až poté, kdy deklarovaly přijetí svého místa. Přísná organizace vzájemných vztahů je vyvažována projevy náklonnosti a lásky. Rodiče ve všech životních situacích demonstrují bezpodmínečnost své náklonnosti.

Stálé ujištění o vzájemnosti

Tato vlastnost rodičovské postavy „změkčuje“ průběh a dopady přísného rodičovského chování a nabízí dětem ujištění o pozitivním ladění vzájemného vztahu. V určitých situacích volí rodiče laskavý postup i tam, kde sami považují za adekvátní reakci trestu. „*On ho miluje, takže manžel, když se na něj podívá, nebo on na něj, a on je takovej, že než aby mu dal trest, tak na něj třeba řve. Vybřečí si to a on s ním prostě sedne do auta a půjde mu koupit mašinku Tomáš a nebo s ním půjde do McDonaldu a koupí mu Happy Meal.*“ (P4); „*No, i když oni zloběj, tak stejně nemáme to srdce jim to nedat, když to chtěj.*“ (P1). Projevy lásky rodiče byly vyvolány také v situacích, kdy děti usilovaly o ujištění pevnosti jejich vztahu. Z celého konceptu výchovy vyplývá, že neprojevat dětem lásku v situacích, kdy o takové projevy usilují, nebo v situaci zarmoucení, je nemyslitelné. „*A on se P hodně ptá, když mi něco řekne, třeba sprostý slovo, tak se mě pak zeptá, jestli ho mám ráda...on třeba, když je unavenej a já chci, aby se mnou šel do krámu, tak třeba něco utrousí, sprostě nadává.*“ (P1); „*Ale on furt, že na něj nadávám. Ale já mu řeknu, že ho miluju, že je to moje srdíčko, on to ví. On na mě někdy hodí ten svůj úsměv a ty zuby vycení a maminko, já tě miluju. Víš, a to je moje slabost, když mi řekne, že mě miluje. A hlavně, když to říká svému tatínkovi. A pak mu začne líbat ruce a zadek a nohy a hladí ho po zádech a vy jste mě chtěli... a člověk je na něj naštvanej, něco provede a za chvíli začne brečet a vždyť jste mě chtěli a vždyť jste na mě čekali... a tak člověk se pak tomu začne smát. On ten rozum má, ten M, víš...*“ (P4). Také během pozorování bylo možno zaznamenat poměrně dynamické přechody emočního nastavení ve vyhocených situacích. Napjatou situaci způsobenou nevhodným dětským jednáním dovedly děti proměnit explicitně vyjadřovanými city k rodičům. Batolata se přiběhla mazlit, předškolní děti využívaly šibalský výraz obličeje. Objevoval se i pláč ve smyslu „vybrečení si“, který na rodiče silně působí. „*Když mu tu hračku táta nekoupí anebo když mu zakáže ty pohádky, aby se díval na ty kreslený. Tak na to je háklivej. To on třeba bude bulet půl hodiny.*“ A pak ho to přejde a zapomene na to? „*Ne, táta mu to potom pustí. Táta je na něho prostě měkkej. Prostě, já když jsem ho porodila, on strašně brečel manžel. Prostě já jsem řekla, že až se narodí, tohle druhý, tak já si ho vychovám, aby byl trochu pokoj. Ale teď jsme rádi, že ho máme. A tak to je, no. On prostě co mu uvidí na očích, to mu udělá všechno. A já taky, možná, ale já jsem prostě víc taková hubatější. Já jsem i na toho staršího i na toho mladšího. Ale já musím, já si prostě nedám pokoj, dokud nezařvu. A když si ta ženská neudělá pořádek, tak prostě ty děti s ní budou točit.*“ (P4); O této schopnosti dětí rodiče hovořili jako o „točení“ či „votočení“.

Rodiče si uvědomovali manipulační potenciál, který děti užívaly, vůči takovému jednání dětí však nepostupovali tvrdě. „*Já myslím, že děti tak do 3 roků by to nepochopily, ale tak od 4 roků už asi jo, že zlobily. Třeba mám bratrance, kterej vždycky něco provede, tak rodiče řeknou: „Nikam nemůžeš“ a on: „Proč?“ a já říkám: „Vidíš, to máš za to, co si provedl“ a von: „Ale strejdo, já nic neproved.“ A já: „Ale proved, já sem tě viděl“ On to zkouší i na mě (smích). Takže ty 4letý už by měly vědět, že něco provedly...Že už jakoby když něco chtěj, tak už s nima komunikuju. Ale když třeba nejsou a něco chtěj a sou drzý, tak si v duchu řeknu „Kašlu na vás“, že jo. (smích)“ Takže se jim víc věnuješ, jo? „No víc věnuju, no. Protože když to člověk pozná, on ten člověk pozná, když sou děti takový jako upřímný. Ale když to zkouší na mě, jakej sem, tak to člověk taky pozná.“ No a platí to na tebe? Dokážou si tě něčím omotat kolem prstu? Jakože děláš, co chtějí? „Někdy jo.“ Kdy třeba? „Když něco potřebujou nebo to. Nebo třeba když máme nějakou akci nebo to. Tak si mě omotaj kolem prstíku, jestli řeknu jo nebo ne. Jako že vždycky řeknu jo, neřeknu ne. Ale to už sem si uvědomil, že to takhle pořád nejde.“ A oni to jako nějak ocení? Dávají to nějak najevo? „Myslím, že oni sou jako rádi, že jim řeknu, že jako jo. Ale já si v duchu řeknu, že sem udělal hloupost, že sem na ně zase naletěl a zase sem jim řekl „jo jo jo“ a potom zas řeknu „ne ne ne“. Jako že sem takovej, že na něco řeknu třeba „jo“ a potom na to doplatim.“ Jak na to třeba doplatíš? „No jako že oni říkaj, že budou hodný a potom sou jako zlý – začnou se hádat nebo to.“ (P25).*

Při hlubší snaze charakterizovat rodičovskou postavu vyvstává do centra zájmu jiná související oblast, kterou jsou dětské strategie. Výchovu není možné chápat jako jednostranný akt, chování rodičů i dětí tvoří symbiotický systém, který vykazuje vnitřní vzorce vazeb, má své funkce i globálnější schémata fungování. V této práci se zaměřujeme především na rodičovské postupy, reakce dětí jsou zaznamenány pouze v črtech, které zpětnovazebně vyvolávají reakce rodičů. Aby byl popis výchovy skutečně komplexní, musel by obsahovat také dětské strategie, nejen rodičovské. Teprve ve vzájemných interakcích obou strategií probíhajících v rozmanitých kontextech se tvoří celkový obraz výchovy. Tolik prostoru tato práce nemá. Dětské strategie se začaly v průběhu výzkumu ukazovat jako silné téma, které by bylo vhodné prozkoumat v navazujících výzkumech. Teprve při pochopení a poznání dětské reakce můžeme získat komplexněji vytvořený obraz rodičovského chování a postavy. Vnější pozorovatel může sledovat „nedůslednost“ či „ovlivnitelnost“ rodičů, pro výchovu, jako proces, však není podstatné, jak si na základě kulturních schémat jevy vřazujeme do

zobecněného modelu výchovy, rozhodující roli hraje to, jak situace „čtou“ jejich aktéři a jaké informace si z takového děje odnášejí. V zaznamenaném výzkumu se takovou stěžejní informací pro děti stalo ujištění o absolutní lásce rodičů, která se dovede povznést nad vyžadovaný řád a povinování úctou. Poněkud nadneseně můžeme říci, že i přítomnost řádu a pravidel je v konečném důsledku způsobem, jak dětem ukázat lásku k nim. Pečlivé a tvrdé ukotvování pravidel a řádu je v okamžiku bořeno silou, která dětem demonstruje jejich význam a nezměrnou cenu pro rodinu. Rodičovské postupy potom vyznívají jako skutečné „mistrovské“ kousky. Nastíněné interpretace by mohly objasnit, na základě jakých postupů se v romských rodinách budují vztahy rodič-dítě.

Ochrana

Mezi další zaznamenané rodičovské chování, které ukotvuje obraz láskyplného rodiče, patřila ochrana. Na tomto místě je ochrana popsána jako vlastnost rodiče zachycující význam dětí v rodině a pro rodiče. I zde vyvstává schopnost rodičů transparentně vyjadřovat prožívané emoce, která přináší ukotvení rodičovské postavy i dětí. „*Že bysme je nikde nenechali, že bysme od nich nikam nešli... že se o ně bojíme, to vědí... nebo když něco ve škole, tak hned jdeme.*“ (P1); „*O oba kluky se paní A. hodně bojí, hodně si je hlídá a dává na ně pozor, aby se jim nic nestalo, a to i v případě, že jdou v doprovodu starší osoby*“ (P5); „*Rodiče nepouštějí děti ven samotné, bojí se, protože jsou venku všelijací lidé, kteří by jim mohli něco udělat. Ven s dětmi chodí radši i rodiče.*“ (P6); „*Matka své dcery nepouštěla ven samotné, musely jít alespoň s bratrem nebo s tetou nebo rodiči. Kluci mohli být venku, kdy chtěli a do kolika chtěli. Paní D říká, že se o holky bála hlavně proto, že jsou venku různí lidé, a že nechce, aby se jim něco stalo, protože má o ně strach, že se neubrání.*“ (P7); „*Matka svoji dceru pouští ven samotnou, ale musí být do 18 hodin doma. Matka se bojí, že by dcera přišla domů těhotná. Má strach, protože ví, jací jsou teď kluci v dnešní době. U kluků jí to je jedno, u nich se nebojí, že by přišli těhotní, ale o svoji dceru má strach.*“ (P9); „*Vyprávěla, že když měl její nyní již dospělý syn problémy s krádežemi, tak jej s mužem vždy hledali po Městě, dokud jej nenalezli a neodvezli domů. Nyní mají auto, předtím objížděli vytipovaná místa na kolech. Pokud se tedy začne dcera toulat, bude ji na vytipovaných místech hledat a dovážet zpět domů. Navíc říkala, že i její syn, jen o něco málo starší než dcera, ji bude hlídat – že jí to i řekl. Že stejně budou většinou na stejných místech, a tak si nebude moci dovolit běhat „za chlapama“, protože by jí bratr dal co proto.*“ (P24)

Rodič jako ochránce tvoří těžiště konceptu rodičovské postavy. Rodič sám se jako ochránce cítí a také děti se na ochranu rodičů spoléhají. Pro budování vzájemného vztahu je pojetí ochrany dětí klíčové.

Hrdost na děti

Další z charakteristik, která vyvstala na povrch jako silné téma rodičovské postavy, byla hrdost, také zde hrálo silnou roli explicitní vyjádření kladných emocí. Otevřené projevy uznání, hrdosti a pýchy již byly zaznamenány v souvislosti s odměnami, kde sehrávaly roli při sociálním začlenění do komunity. Projevy hrdosti tvoří trvalou součást rodičovského chování. Spektrum takto oceňovaného chování souviselo jednak s výkony dětí, ale také s jejich povahou, která reflektovala prosociální cíle výchovy. „*Třeba na vysvědčení. P, že už je třeták a má furt vyznamenání. Nebo když vyhrajou nějaký zápas. Ted' budou oba zpívat v akademii ve školní. A když se na to člověk jde podívat, tak je na ně člověk pyšnej, hrdej.*“ (P1); „*Na M jsem hrdá, že je takovej srdíčkovéj. A že nechová se jak jiný děti, že není sprostěj, na jeho věk jiný romský děti jsou. U Š jsem hrdá, že má tu cukrovku a že to překonal. On prostě nechtěl žít, a on mě tím vlastně deptal, já jsem si to strašně moc brala, prostě on nechtěl žít a já jsem nechtěla žít taky. Ale jak našel ted' tu pravou lásku, se kterou má holčičku, tak jako jsem na to hrdá, že se vzchopil, že se vzpamatoval. Na to jsem hrdá. A že to bere, že to bere, že to tak je, že má tu cukrovku a že musí s ní žít. Je to jeho cukrovka. Já mu furt říkám, je to tvoje, měj ji rád, hýčkej si ji. ... jsem ráda za něj. Vzchopil se, prostě, váží si toho života. Má pro co žít a to je hlavní.*“ (P4); „*Třeba nejvíc jsme pyšní na to, že jim to neřekneme my, ale dělej to sami, jako, že nás tím překvapěj. třeba ted' když dělali ve škole něco pro maminky k svátku. nebo ještě ve školce, když se učitelky ptaly, proč mají rádi maminku a o oni, že jí voněj vlasy nebo něco takovýho. Tak to je úplně nejlepší.*“ (P1); „*Všechny děti vychodily 9letou školu, z toho 2 holky vystudovaly (SOU). Matka je ráda i za ty dvě děti, co se vyučily, udělaly jí velkou radost. Bylo vidět, že paní D je pyšná na to, že její děti něco dokázaly. U těchto témat, kdy mohla děti chválit a říkat, co se jim povedlo, bylo poznat, že ji povídání dělá radost.*“ (P7); „*Je pyšný, že tancuje čardáš, že se to naučila v klubu a tancuje i doma. Hodně si pochvaluje, že není jako ostatní děti, že si vezme jídlo, jen když se zeptá, zda může.*“ (P8). Prožívaná hrdost dětí tvoří součást globálně pojímaného obrazu dětí a úzce souvisí s procesem formování představ o hodných dětech. Při rozhovorech vystupovala pozitivní témata mnohem silněji do popředí, nežli témata negativní. Bylo patrné zanícení a skutečné přesvědčení rodičů o pozitivních stránkách dětí. Rodiče projevovali hrdost napříč věkovou strukturou dětí.

Silně prožívaná emocionalita

Mezi další výraznou charakteristiku rodičovské postavy patřily silně prožívané emoce. Rodiče silně prožívali jednak zlostné, ale také radostné emoce. Během situací, kdy rodič podlehl zlostnému ladění, působil dojmem, že se ocitl zcela mimo kontrolu. Toto chování vnášelo do vzájemných interakcí s dětmi prvek nevyzpytatelnosti, děti se v takových situacích snažily dostat mimo dosah rozzlobeného rodiče. Významnou roli v takových situacích hráli ostatní členové rodiny, kteří zaujímalí strategii vyvažování. Již při náznacích prudkého prožívání rodičem byl tento pod kontrolou ostatních a jeho reakce byly sledovány, byť se do nich nikdo nevměšoval. V nebezpečnějších situacích přecházelo okolí k ochranným intervencím. Rodič byl zastaven, pokud v afektu dítě bil, nebo hrozil konflikt s vážnými následky.

Rodičovská emocionalita a její syrové projevy se však ukazovaly také v pozitivně laděných situacích, kdy rodiče zahrnovali děti dárky či laskáním. Pozitivní emoční ladění využívané jako vědomá strategie bylo patrné především při využívání ochranných postupů, kdy se rodiče snaží budovat vztah, který bude děti chránit. Z perspektivy času dominovaly afektové stavy rodiče situačnímu dění, kdežto kladné emoce tvořily trvalý rámec emočního ladění vůči dětem. Silná rodičovská emocionalita projevující se v obou pólech rámovala všechny rodičovské postupy a vtiskla jim osobitý a autentický charakter.

Shrnutí

Pokud shrneme základní zjištění o postavě rodiče, můžeme říci, že postava rodiče je konstruována jako přísný, hranice střežící rodič, dobře disponující se svou mocí a neváhající užít silové prostředky, který však silně podléhá vlastní emocionalitě. Tato se projevuje ve vypjatých situacích jako agrese namířená proti dítěti. Tyto agresivní výlevy jsou vyvažovány jednak situačně zásahem členů rodiny, ale také dlouhodobě explicitními vyjádřeními lásky, pocitů hrdosti a ujištění o vzájemnosti. V situačním dění se může postava rodiče stát ohrožující, dlouhodobě je však vnímána jako ochraňující. Rodičovské jednání je vedeno v duchu konstruované autority a rodiče jako autorita bezpochyby vystupují. Rodičovskou autoritu chápe autorka tohoto textu jako základní atribut vztahu, který je možné zaznamenat na základě pozorování situací, ve kterých krystalizují **projevy úcty, pozice aktérů v rámci hierarchie, emoční náboj** vztahu, a je

možné zaznamenat používání **moci**. Předpokladem pro jednání v přirozené autoritě²¹ je **hierarchické uspořádání, ve kterém obě strany přijímají svou pozici, neagresivní užívání moci a kladný emoční náboj vztahu doprovázený ze strany dětí projevy úcty**.

Mezi základní atributy rodičovské autority sledovaných rodin patřil právě způsob uspořádání nerovnosti, kdy bylo otevřeně deklarováno podřízené postavení dětí a jejich nemožnost vstupovat do záležitostí dospělých. Významně byla vyzdvižována také projevovaná úcta posilující postavení rodičů. Bezmezně vyjadřovaná láska, která udržuje vztahové pozitivní klima a v některých momentech také tlumila příliš tvrdě nastavené mantinely, tvořila rámec a pozadí sledovaných dějů. Velice účinně rodiče manipulovali také s mocí, která vzniká na pozadí rodičem udržované pozice a je posilována vyjádřeními úcty ze strany dětí. V některých emočně náročných situacích rodiče svou moc ztrácejí a do popředí se vysouvá agrese, která sice také splní krátkodobé poslání udržet hranice, ale dlouhodobě je neúnosná. Ze zachycených dějů je patrné, že rozhodující vliv pro konstrukci přirozené autority rodiče má způsob, jakým se k atributům autority přistupuje v jednání celé skupiny. Komunitní a rodinná provázanost poskytuje dostatek přirozených situací (sešlostí), které umožňují krystalizaci autoritativní pozice rodiče. Celé výchovné působení zkoumaných rodin pak stojí na **přirozené autoritě** vychovatelů, tato je konstruována společně s pojetím role rodiče a staršího člena komunity. Starší členové komunity mají vždy určitý výchozí díl autority a mladší jsou jim **povinováni** úctou. Toto pravidlo platí i v rámci sourozeneckých vztahů, kde např. i sourozenci mají oprávnění trestat přestoupení mladších členů rodiny či hlídají chování mladších nebo genderově podřízených sourozenců. Děti přijímají podřízení se autoritě jako neměnný fakt, který provází život komunity neustále. Při každé příležitosti je explicitně, pro neromskou kulturu možná až teatrálně, projevována úcta a podřízenost starším. Významným prvkem je i vzor samotných rodičů, kteří jednají uctivým způsobem se svými rodiči. Pokud se dospělý rodič zachová neuctivě, je svým rodičem napomenut, u mladších dospělých není výjimkou, že dostane pohlavek, nebo facku. Vybočí-li dítě z povinného rámce úcty, je okamžitě konfrontován s přestoupením pravidel, na která dohlíží celá komunita. Skupinová dynamika a deklarativní sdílení úcty jako základní hodnoty rodinného života umocňuje a posiluje

---

²¹ pod pojmem přirozená autorita autorka práce rozumí autoritu konstruovanou v rámci procesu budování vztahu, kdy oba aktéři jak jednající v autoritě, tak podřizující se autoritě přijímají své role a pozice vyplývající ze situace a okolí takové uspořádání nezpochybňuje.

vymahatelnost předepsaného způsobu jednání. Na pozadí vlastností rodičovské postavy a způsobu užívání výchovných prostředků se rýsují operační mody, které v konkrétních situacích řídí průběh rodičovských reakcí. Tyto mody je možné chápat jako seskupení charakteristik rodiče v určitém čase a místě, příčinných i vnějších intervenujících podmínek a zvolených prostředků, které má potenciál otisknout do charakteru prožívané situace silné sdělení projevující se jako významové souvislosti. Tyto základní operační mody vystupovaly do popředí jako kontexty.

6.2.7 Kontexty

Bližší pochopení metod výchovy, které rodiče využívali, jejich umístění do strategických postupů, rozkrytí vlastností rodičovské postavy a soubory příčinných podmínek rodičovských reakcí umožnily identifikovat čtyři kontexty, ve kterých se proces výchovného formování odehrává. Tyto varianty možných významových souvislostí mohou být chápány jako variace rodičovské reakce v situačním dění. Na základě jejich převládajícího schématu však mohou vytvářet také specifický příklon rodiny k určitému způsobu řešení situací spojených s výchovou a formováním dětí. Jako takové by představovaly rodinou upřednostňovaný většinový model interakcí. Operační mody byly pro potřeby tohoto výzkumu syceny jako „samostatné“ jednotky, tedy bez přihlídnutí k reakčnímu rádiu konkrétní rodiny. K ukotvení předložených schémat operačních modů v dostupných informacích o rodinném životě nedošlo především z časových důvodů.

Modus bezpodmínečné lásky

Prvním kontextem je kontext bezpodmínečné lásky. V pozadí významových souvislostí, při kterých se do popředí dostává bezpodmínečná láska rodičů k dětem, stojí vlastnosti související s nízkoprahovým odměňováním a saturací potřeb dětí. Rodičovská postava nabízí v takových situacích stále ujištění o vzájemnosti, které vyvstává ze silně prožívané emocionality. V náročných situacích, kdy děti přestoupily pravidla, *modus bezpodmínečné lásky* vystupoval jako upuštění od trestu. Tent modus je celkově možné chápat jako vůdčí princip celé rodičovské výchovy. Pokud z něj rodiče vystoupí, je to pro dítě významný signál, který má působit na změnu chování k lepšímu. Přehled všech zachycených komponentů operačního modu lásky obsahuje následující tabulka.

Tabulka č. 6: Komponenty operačního modu bezpodmínečné lásky

Příčinné podmínky	Postava rodiče – převládající charakteristiky	Užívané prostředky a postupy	Intervenující podmínky a situace
- globální hodnocení dětí, diskurz v rodině (hodné děti) - emocionální vyrovnanost rodiče	- stálé ujištění o vzájemnosti - ochrana - silně prožívaná emocionalita (kladné ladění) - nezrušitelnost rodičovství - prožívaná hrdost	- sdílení zdrojů, - výlučné obdarovávání - budování vztahu	- oblíbenost dětí v rodině - zdroje rodiny a jejich možnosti (finanční, vztahové, sociální)

Modus ochrany

Ochrana byla silně zastoupena tam, kde hrozilo riziko zásahu vnějších institucí či ostuda dítěte a rodiny. Během výzkumného šetření tak docházelo k zatajování/ukrývání dětí, které se měly navrátit do ústavní péče, zamlčení dětské krádeže, slovní napadání zdravotnického zařízení, které internovalo podnapilé dítě. Úroveň prostředí se pro volbu operačního modu jevila jako jeden z rozhodujících faktorů. V domácím či bezpečném (komunitním) prostředí se při vyhrocených situacích uplatňoval modus pevný limit, případně modus zloby. V prostředí, které děti nebo rodinu ohrožovalo, rodiče projevovali především ochranu.

Tabulka č. 7: Komponenty operačního modu ochrany

Příčinné podmínky	Postava rodiče – převládající charakteristiky	Užívané prostředky a postupy	Intervenující podmínky a situace
- ohrožení dětí – rizika (party, nezralého partnerství) - ohrožení dětí institucionálními zásahy	- stálé ujištění o vzájemnosti - ochrana - nezrušitelnost rodičovství	- přímý dohled, informace pod kontrolou - jednání popisované pracovníky jako „vylhávání“	- důvěra rodičů - důkazy o činnosti dětí

Modus pevný limit

Modus pevný limit vychází z vlastností rodičovské postavy, která vystupuje jako ochránce hranic a ten, kdo klade i vymáhá požadavky. V pojetí přisnosti, tak, jak o něm hovořili rodiče, vystávalo na povrch explicitní užívání moci, která je ukotvována v širším sociálním prostředí především nezrušitelností rodičovských práv a povinností. Modus pevný limit se objevoval v domácím prostředí, kde nehrozilo dětem nebezpečí vnějšího světa. Rodiče využívají škálu prostředků, které byly výše představeny jako

prostředky ochraňující hranice, klíčové je setrvání rodičů ve vyrovnaném emočním klimatu. Rodiče prožívají jistotu svého postavení a důvěřují svému výchovnému vlivu i dětem, aktivně usilují o budování vztahu. V situacích nevhodného chování dětí vyžadují rodiče nezvratné důkazy o provinění dětí, pokud tyto chybí, rozhodující váhu má slovo dítěte.

Tabulka č. 8: Komponenty operačního modu pevný limit

Příčinné podmínky	Postava rodiče – převládající charakteristiky	Užívané prostředky a postupy	Intervenující podmínky a situace
<ul style="list-style-type: none"> - přestoupení hranic rodinné hierarchie - nevhodné chování vůči lidem - globální hodnocení dětí 	<ul style="list-style-type: none"> - přísnost chápaná jako vymezení hranic, užívání moci, ukotvení rodinné hierarchie - silně prožívaná emocionalita (kladné ladění) 	<ul style="list-style-type: none"> - postupy ochrany hranic (varování, zastavování, tresty) - dění pod kontrolou (přímý dohled, informace pod kontrolou) - budování vztahu 	<ul style="list-style-type: none"> - životní podmínky a osudy rodičů, - nezpochybňování rodičovských kompetencí nejbližším okolím

Modus zloby

Modus zloby se objevoval především v souvislosti s vypjatými životními situacemi rodičů. Rodičovská postava se v takových situacích dostávala mimo kontrolu svých emocí a převládající hněv působil jako ohrožující faktor. Prožívané emoce byly silně eskalovány a nepředcházely jim žádné varovné signály. Velmi silným spouštěcím mechanismem byla reflexe celospolečenského diskurzu o vlastnostech „cikánů“.

Tabulka č. 9: Komponenty operačního modu zloby

Příčinné podmínky	Postava rodiče – převládající charakteristiky	Užívané prostředky a postupy	Intervenující podmínky a situace
<ul style="list-style-type: none"> - přijetí schématu „cikáni“ – chování dětí, které toto schéma potvrzuje (ušpinění, zapomínání pomůcek); - chování vzbuzující zájem sociálních a represivních institucí 	<ul style="list-style-type: none"> - silně prožívaná emocionalita – (záporné ladění) 	<ul style="list-style-type: none"> - postupy ochrany hranic s převládajícím negativním emočním nábojem (nadávání na ně, proklínání, tresty – mlácení). 	<ul style="list-style-type: none"> - náročné životní i emoční situace (milenecké vztahy rodiče, vymáhání dluhů, hrozba bezdomovectví, finanční situace)

6.2.8 Centrální kategorie jako integrující proces – Předávání Romipen

V úvahách nad pojetím i strukturou centrální kategorie hrál významnou roli dominantní vliv strategie popisující *Vytváření pospolitosti*. V pokročilejších fázích analýzy bylo patrné, že procesy směřující k připoutávání a sdílení s rodinou a následně i s komunitou hrají klíčovou roli v celkovém přístupu k dětem. Kategorie *Vytváření pospolitosti* však nedokázala plně integrovat všechny zachycené kategorie. Další směr úvah se tedy orientoval na pojem, který by umožnil sladit důraz na řád a hierarchii s akcentem rovnosti a bezvýhradného sdílení všeho. Pojetí předložené centrální kategorie vychází z jednoduchého holistického principu kdy „*celek můžeme chápat jako něco víc nežli jen jako souhrn jeho částí*“. Při hledání centrální kategorie se autorka práce pokoušela najít pojem, který by dovedl zaštitit všechny probíhající jevy a současně by vystupoval jako samostatná kategorie disponující vlastními dimenzionálním rozsahem a charakteristickými vlastnostmi. Při hledání správného logicky odpovídajícího názvu autorka narážela především na kulturní limity vlastních úvah a myšlení nad problémem. Při vědomí nepřesnosti většiny termínů uvažovaných v českém jazyce, se nakonec rozhodla pro volbu centrálního jevu, který vychází z života zkoumané minority. Vhodným pojmem pro označení centrální kategorie se nakonec stalo sousloví Předávání Romipen. Tento pojem jako centrální kategorie nejen, že integruje a prostřednictvím kauzálního modelu procesně zařazuje již popsané kategorie, ale současně vystupuje jako samostatná jednotka. Romipen jako pojem nemá plně uspokojivou a ustálenou definici, pro jeho uchopení bývá někdy užíváno příměru s etnickou identitou. Hübschmannová popisuje Romipen jako oporu skupinové identity a integrity a vymezuje ji jako romské lidství, kulturu a jazyk, chápe ji jako integritní a integrující složku každého jednotlivého Roma. (1998, 30). Podobně pojem osvětluje i Poláková, která jej charakterizuje jako „*souhrn pravidel, chování a pocitů spojených s vědomím určité etnické příslušnosti, která by měla být vlastní každému Romovi, zkráceně romství*.“ (Poláková, 2014, 3). Normativní charakter zmiňuje také Ševčíková, která Romipen chápe jako „*nepsaný romský zákon, který v sobě obsahuje všechny univerzální i lokální romské morální zákony a komunita jej pomocí sociální kontroly dodržuje, ale i rozvíjí*.“ (Ševčíková, 2013). Romipen bývá tradičně vykládáno s oporou o základní etnické atributy jako je jazyk, kultura, rasa, historie, teritorium. Romipen jako identifikační pojem v sobě však nese nejen normativní a deskriptivní princip, je současně také životním způsobem, ke kterému se jeho nositelé hlásí. Na rozdíl od etnické identifikace, která je daná narozením, je možné Romipen přijmout i během života. Jakoubek nespojuje Romipen

s Romy ve smyslu antropologického typu, „*ale je otevřeno všem, kdo mají zájem a jsou proces resocializace ochotni podstoupit.*“ (Jakoubek, 2004, s. 77). Naopak Bačová (In Mann) v souvislosti s Romipen uvažuje tyto vztahy „*Kultúrne odlišnosti sa však nevzťahujú len na zjavne odlišné kultúrne charakteristiky, ale aj na podvedomé, exaktne nepostihnutelné korene tzv. ‚hlbokej kultúry‘, ktorú Rómovia sami výstižne nazývajú romipen (rómstvo). Tvorí esenciálnu subjektívnu bázu etnicity, ktorá v prípade Rómov prežila stáročia, prekračuje teritoriálne a triedne hranice a spôsobuje, že Rómovia na celom svete sa môžu dorozumieť (nielen jazykovo) a vysvetľuje historickú perzistenciu (stálosť) tohoto etnika*“ (1992, 32). Součástí procesu konstituujícího Romipen jako část vlastní identity je také podléhání a vykonávání sociální kontroly. Tento aspekt Romipen zmiňuje Dubayová. „*Jednou z úloh romské komunity bylo vykonávání ohledu a mravní a sociální kontroly nad svými členy*“ (2009, 4). V tomto smyslu mělo významnou úlohu společné setkávání, Hübschmannová vyzdvihuje především dva významné děje společných setkání, *paramisa* (vyprávění pohádek) a *divano* (přetřásání) (Hübschmannová, 1998). Tyto v rodině předávané tradiční aktivity napomáhaly kultivovat vnímání romských hodnot. Morální zákon byl předáván skrze vyprávění, tříbení postojů a hodnot, ale i vzájemné napominání. Význam skupiny je proto v procesu předávání Romipen nezastupitelný a často bývá spojován se schopností přežít v nehostinném světě. (Lázničková, 1999). Koncept Romipen jakožto živoucí způsob života i nesení a vymáhání chráněných hodnot se jeví jako vhodné zastřešení všech výzkumem odhalených rodičovských postupů.

Dalším problémem, který však autorka práce řešila při hledání vhodné centrální kategorie, bylo vhodné vystižení procesu, kterým se Romipen v životě naplňuje. Jako relevantní se jevíly pojmy související s výchovou a formováním, tyto však plně neodhalovaly vnitřní podstatu rodičovských praktik. Jako nejpřesnější se nakonec autorce práce jevil termín předávání, který lépe reflektuje skutečné dění v rodině. Zahrnuje jednak soustavu záměrných a cílených metod, tak širokou škálu formativního působení jedinců, rodiny, komunity i životních situací. Vnitřní vědomí příslušnosti ke „své“ skupině je dle autorky této práce budováno především za pomoci procesů předávání, nesení a uchovávání. Tyto pojmy lépe vystihují podstatu dění, k Romipen/Romství nelze člověka vychovat či záměrně i nezáměrně zformovat, lze mu jen předávat vše, co Romipen obnáší a čekat, zda vstoupí do tohoto specifického a unikátního prožívání života a světa. V tomto duchu se nesou i popsané rodičovské postupy.

Názory dnes publikujících autorů předpokládají zánik stěžejních prvků Romipen (Říčan, 1998), nejčastěji je vytrácení Romipen spojováno s vlivem majoritní společnosti (Poláková, 2014, 3; Nečas, 2002). Tento názor autorka předložené práce plně nesdílí. Došlo sice k významným proměnám aktuálně prožívaných forem Romipen, ale jeho vnitřní podstata zůstává zachována a dále se předává v nově konstruované podobě, stále však jako Romipen. Pokud by zanikla podstata Romipen, spolu s ní by zanikl hlavní identifikační nástroj umožňující připojit se svým životním postojem, životním stylem i hodnotovým systémem k sice různorodé, ale přeci jen společně se prožívající skupině *Romale*²². Z rodin, které jsou na hranicích svého systému považovány za „problémové“, by se bez Romipen stala nesourodá masa zápasící s různými vnitřními problémy, které chod rodiny destabilizují zevnitř. V případě romských problémových rodin tomu tak není. Přes nemalé vnitřní konflikty a těžkosti zachovávají rodiny schopnost udržet svou vnitřní strukturu a funkčnost. Zdrojem této stability, která zdánlivě „komplikuje“ sociální pomoc, je právě společně přijímané a prožívané romství.

Mezi základní spojující kategorie charakterizující Romipen patří:

- důraz na pospolitě prožívání života, projevující se **sdílejícím** způsobem života často popisovaným jako egalitářské soužití;
- specifická vnitřní struktura a uspořádání vztahů, která respektuje princip zachování **řádu i osobní svobodu** projevu; v reálném životě jsou tyto požadavky naplňovány akcentací nároků vyplývajících z plnění sociálních rolí v rodině, požadavky vyplývající z institutů pařiv a ladž, hierarchickým uspořádáním vztahů a současně respektem k jedinečné podobě lidství všech, kterých se normativy týkají. Dialekticky prožívaná osobní svoboda a podvolení se řádu vytváří charakteristický životní způsob, který vnější pozorovatelé chápou jako rozporuplný a nesrozumitelný. Zvláště silně se domnělý nesoulad projevuje v přístupu k dětem, které jsou na jedné straně plně akceptovány jako svébytné bytosti a na straně druhé jsou vázány soustavou pravidel upravujících jejich „pohyb v neomezeném a svobodném prostoru života i rodiny“. Vyjma přírodních národů se takto prolínající proti-polní principy téměř neobjevují. Euroamerická civilizace je v některých pohledech považuje za neslučitelné.

---

²² Diskuse o tom, zda je Romy možné považovat za společně se prožívající skupinu, jsou poměrně živé, do českého odborného diskurzu je vnesla práce Marka Jakoubka. V opozici jeho názorům stojí romisticky orientovaní autoři, kteří jako jeden z klíčových spojujících znaků zvažují právě prožívání a předávání Romipen. Autorka této práce souhlasí s názorem, že je možné v životních projevech rozmanitých romských komunit naleznout spojující klíčové kategorie, které umožňují identifikaci s romstvím jako obecněji prožívanou kategorií.

- **důraz na rituální a magické praktiky**, které prosakují do běžného života a stávají se jeho součástí (rituální čistota, magie).

- realizovaná **podoba způsobů obživy** (v duchu tradičních řemesel, oblastí obživy či hudebnictví), zastoupení tzv. romani buti²³.

Aspekty Romipen zachycené výzkumným šetřením

Na úrovni cílů výchovy je spojitost s konceptem Romipen velice silná, převládající orientace na schopnost života mezi lidmi, přičemž jsou akceptovány stránky zajišťující vlastní přežití v kombinaci se schopností postarat se o druhé, patří mezi klíčové požadavky životního způsobu prožívaného jako Romipen. **Cíle výchovy** zachycené ve výzkumném šetření obsahovaly nejen normativy určující obsah očekávaného chování, ale reflektovaly také formální stránku vzájemně prožívaných vztahů na různých úrovních interpersonálních vztahů. Stranou nestálo ani emoční nastavení, cílem rodičovské výchovy bylo nejen naučit děti chovat se, ale také předat pozitivní emoční prožívání ve vztahu k druhým „*aby ty lidi měli rádi*“. Úspěšně předaná schopnost *života mezi lidmi* tvoří základní předpoklad sdílení uvnitř rodiny i komunity. Schopnost projevovat druhým úctu a lidskou náklonnost vytváří prostředí, ve kterém je egalitářský princip životaschopný navzdory přísnému hierarchickému uspořádání vztahů. Lidé si jsou v takovém prostředí rovni, často společné vztahy prožívají jako bratrské, v našem výzkumu byly vztahy mezi rodiči a dospělými dětmi prožívány jako kamarádské navzdory přísné organizaci pozic uvnitř rodiny i velmi tvrdým tělesným trestům. Tato lidská a existencionalní rovnost nevyklučuje mocenskou podstatu zastávaných rolí. Jako nositelé sociálních rolí se jejich aktéři k sobě vzájemně vztahují prostřednictvím vnitřní hierarchické struktury. Žena je podřízena muži, děti rodičům, sestry bratrům, snacha tchýni apod. Přísné určení úkolů, které nositelé jednotlivých rolí plní, je vyžadováno a sledováno. Překročení stanovených norem vztahujících se k jednání mezi lidmi a s lidmi se promítalo do kategorie **Nevhodné chování**, i zde rodiče akcentovali oblast spojenou s chováním dětí k druhým lidem, sledováno a reflektováno bylo také vykročení dětí z rámce jejich sociální role dítěte. Na taková pochybení rodiče reagovali korekcí a současně aktivně pracovali na budování vzájemného vztahu. Síla Romipen stojí a padá na povaze vzájemných vztahů uvnitř komunity, prožívat Romipen bez druhých nelze,

---

²³ romská práce, pojem sdružující schopnost vydělat peníze chytrostí, zahrnuje legální formy vydělávání peněz.

V českém prostředí se někdy hovoří o „udělat peníze“, ve sledované lokalitě byl užíván i termín *romani buti*.

jde o kolektivní kategorii. Z tohoto důvodu je klíčovou úlohou rodičovské role předat schopnost budovat, udržovat a znovuobnovovat vztahy s lidmi. Rodiče svůj vztah k dětem budují na pozadí bezpodmínečného přijetí, přičemž však zachovávají mocenskou pozici. Paralelně k takto koncipovanému vztahu se utvářejí i ostatní vztahy v komunitě. Lidé se k sobě vztahují v jistém smyslu bezpodmínečně, současně však zachovávají odstup daný příslušností k rodu. Na pozadí tohoto formátu vzniká specifická vztahová síť, která v situacích ohrožení, konfliktu či nouze poskytuje ochranu, podporu i pomoc. A současně udržuje a legitimizuje vznikající nerovnosti. V našem výzkumném šetření se tento specifický princip řídící uspořádání vztahů projevoval ve způsobu využívaných strategií sloužících k *Předávání Romipen*. V systému rodinné výchovy byly rovnocenně zastoupeny, jak postupy akcentující společné sdílení, tak rozdělující a místo vymezující praktiky. Pakliže **strategie budování pospolitosti** umožňovala nízkoprahové a rovnocenně společně prožívané lidské obecnství. Strategie **ochrany hranic** tuto bezmezně prožívanou blízkost doplňovala o vědomí řádu a prožívání poslušnosti. Obě kategorie přitom využívají specifické prostředky spojené s rituální a magickou povahou života v komunitě. Akcentovaná schopnost a dovednost zajistit chod domácnosti úzce souvisí s pojetím rituální čistoty a nečistoty. Rituálně nečistí se do svého postavení rodí, ale specifickým způsobem nakládání s věcmi jej i dále posilují (nevhodné jídlo, dojíždání zbytků, manipulace s odpady).

Na půdorysu popsaných cílů a představ o výchově i uplatňovaných strategiích se utváří podoba výstupů (následků), které jsou reprezentovány specifickou strukturou rodiny, připoutáváním dětí k rodině, formováním představ o cílech výchovy a jejich naplňováním i formováním představ a obav rodiče. Celý kauzální model se tak jako samozesilující zpětná vazba cirkulárně přetáčí do nového bifurkačního bodu, ve kterém systém s využitím své historie (popsaný kauzální model) reaguje na nové podněty z vnějšího i vnitřního prostředí (intervenující podmínky) přeskupuje, nově konstituuje, mění povahu hraničních prvků systému a vytváří nové vzorce chování. Romipen tak odráží aktuální skutečnosti a vlivy vnitřního i vnějšího prostředí. Kategorie zachycené kauzálním modelem jsou v této práci chápány jako aktivní komponenty prožívaného Romipen, rodiče s jejich využitím dětem Romipen předávají a aktivně také spoluprožívají.

Obrázek č. 7: Kauzální model Předávání Romipen

INTERVENUJÍCÍ VLIVY:

NEVHODNÉ CHOVÁNÍ DĚTÍ

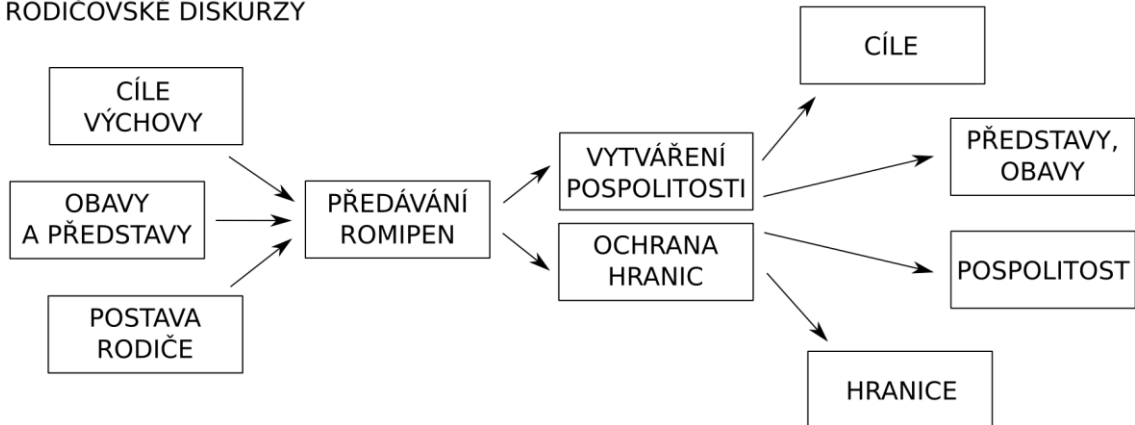
OPERAČNÍ MODY: OCHRANY, LÁSKY, ZLOBY, PEVNÝ LIMIT

VĚK

GENDER

FINANČNÍ SITUACE

RODIČOVSKÉ DISKURZY

Předávání Romipen jako samostatná kategorie umožňuje poodhalit časoprostorovou dimenzi procesu předávání Romipen a konstituovat vzorce chování v různých úrovních prostředí. Ucelený přehled výzkumných zjištění v této oblasti přinášejí následující přehledy.

Tabulka č. 10: Časoprostorová dimenze Romipen a směry převládajících trajektorií dílčích částí Romipen

Reprezentativní „body“ rodinného prostoru (situace „tady a teď“)	Celkový směr trajektorie „bodů“ v prostoru rodiny (převládající míra dopadů)	Časové hledisko – celkový směr bodu k aktuálnímu či budoucímu dění (převládající míra dopadů)
CÍLE VÝCHOVY		
umět se chovat	uvnitř i vně rodiny	budoucí
postarat se o sebe i druhé	uvnitř i vně rodiny	budoucí
NEVHODNÉ CHOVÁNÍ		
chování proti druhým lidem	uvnitř i vně rodiny	aktuální
chování vyžadující zvýšenou účast rodiče	uvnitř rodiny	aktuální
zapojení vnějších institucí	vně rodiny	aktuální
chování neodpovídající postavení dítěte	uvnitř i vně rodiny,	aktuální
OBAVY A PŘEDSTAVY		
parta	uvnitř i vně rodiny	budoucí
těhotenství	uvnitř i vně rodiny	budoucí
představa úspěšnosti v životě	uvnitř i vně rodiny	budoucí
STRATEGIE BUDOVNÍ POSPOLITOSTI		
zahrnování dostupnými a vysněnými atributy	uvnitř rodiny	aktuální
vyžadování participace v domácnosti	uvnitř rodiny	aktuální i budoucí
vyprávění životního příběhu	uvnitř rodiny	aktuální
ochranné postupy	uvnitř i vně rodiny	aktuální
STRATEGIE OCHRANY HRANIC		
varování	uvnitř rodiny	aktuální
zastavování	uvnitř rodiny	aktuální
tresty	uvnitř rodiny	aktuální
NÁSLEDKY		
specifická struktura rodiny, existence a ochrana hranic	uvnitř rodiny	aktuální
budování pospolitosti	uvnitř rodiny	aktuální
konstrukce cílů výchovy	uvnitř rodiny	budoucí
formování představ a obav rodičů	uvnitř rodiny	budoucí

Směr trajektorií a jejich časové směřování umožňuje utříditi a modelovat oblasti, se kterými se při kontaktu s rodinou setkáváme nebo nesetkáváme jako vnější pozorovatelé a poskytuje obraz dění uvnitř i vně rodiny. Informace, které o rodině mají pomáhající pracovníci a které získávají na hranicích rodinného systému, nemusejí plně odpovídat charakteru informací, které o sobě samé sdílí rodina. Na vnější hranici rodin tak vzniká prostor pro konflikty a nepochopení, situaci celkově ztěžuje na jedné straně uzavřenost

rodin a jejich neochota o problémech mluvit a na straně druhé charakter odborných kategorizací, které pracovníci využívají při hodnocení rodiny a které přirozeně postihují jen vnější zachytitelné oblasti života rodin. Následující přehledy umožňují rychlou orientaci v charakteristických časoprostorových dimenzích zkoumaného jevu.

1 Trajektorie směřující dovnitř rodiny a vztahující se k aktuálnímu dění:

Oblast Nevhodného chování: chování vyžadující zvýšenou účast rodiče. *Budování pospolitosti:* zahrnování dostupnými a vysněnými atributy, vyprávění životního příběhu. *Ochrana hranic:* varování, zastavování, tresty. *Oblast Následků:* specifická struktura rodiny, existence hranic, budování pospolitosti.

2 Trajektorie směřující dovnitř rodiny a vztahující se k budoucímu dění:

Následky: formování představ a obav rodičů, konstrukce cílů výchovy.

3 Trajektorie směřující vně i dovnitř rodiny a vztahující se k budoucímu dění

Cíle: umět se chovat, postarat se o sebe i druhé (prožívaná na úrovni komunity dále vztahy fakticky nevedou). *Obavy a představy:* parta, těhotenství, dobrá rodina.

4 Trajektorie směřující vně i dovnitř rodiny a vztahující se k aktuálnímu dění

Nevhodné chování: chování proti druhým lidem, chování neodpovídající postavení dítěte. *Strategie budování pospolitosti:* ochranné postupy.

5 Trajektorie směřující vně rodiny a vztahující se k aktuálnímu dění:

Nevhodné chování: zapojují se jiné instituce.

6 Trajektorie směřující vně rodiny a vztahující se k budoucímu i aktuálnímu dění:

Výzkum nezachytil.

7 Trajektorie směřující vně rodiny a vztahující se k budoucímu dění:

Výzkum nezachytil.

8 Trajektorie směřující vně i dovnitř rodiny a vztahující se k budoucímu i aktuálnímu dění:

Výzkum nezachytil.

Převládající směr trajektorií uvnitř a vně rodiny – obraz rodiny

Dění vně rodiny

Aktivity, které se odehrávají na hranicích rodinného systému, souvisí především s nevhodným chováním členů rodiny. Na úrovni nejbližšího vztahově provázaného prostředí je možné zaznamenat také dopady cílů výchovy. Cíle, které směřují ke schopnosti žít prosociálně (v užším i širším smyslu), mohou být zaznamenány

v situacích reálně existujících vztahů. Úroveň prostředí, ve kterém taková síť vztahů chybí, je nemusí vůbec zaznamenat. Na úrovni rodičovských strategií se vnější prostředí rodinného systému setkává především s ochrannými postupy, které jsou vedené soustavou obav a představ o budoucnosti dítěte. Informace, které vnější prostředí získává, se stávají jádrem představ o rodině a všichni vnější pozorovatelé je určitým, jedinečným a specifickým způsobem zapracovávají do svých postojů. V našem výzkumném šetření by vnější obraz zkoumaných rodin odpovídal asi takovému popisu: Chování dětí neodpovídá jejich postavení dítěte a v některých situacích je namířeno proti jiným lidem, mezi nejsilněji zastoupenými riziky, kterým děti čelí, patří nevhodné party, do kterých se zapojují chlapci, a brzká těhotenství dívek. Rodiče spojují své postupy s představami dobré rodiny, kterou jejich děti mají v budoucnu mít a akcentují především ochranu dětí. Do dění v rodině musejí zasahovat vnější pomáhající i represivní instituce státu. Propracovanější směřování rodiny k budoucímu vývoji jejich situace není vůbec zachyceno. Z dění uvnitř rodiny prosakují ven specifické způsoby provázanosti vnitřních vazeb. Vnitřní směřování a vazby jsou spíše tušeny, na úrovni vnějších hranic je možné se s nimi setkat v situacích ochrany, vnější svět však není jejich součástí.

Děni uvnitř rodiny

Děni uvnitř rodiny je oblastí, která zůstává vnějším pozorovatelům skryta, v případě sledovaných rodin je tento přirozený princip posilován charakterem vztahů s vnějším prostředím, které se budují na pozadí rodině dostupných signálů z vnějšího světa (viz kapitola č. 6.2.9 této práce). Aktivitu, směřující dovnitř rodiny převládají, zastoupeny jsou všechny popsané kategorie. Vnitřní rodinné struktury tak mohou být budovány velice stabilně a vzájemné vazby uvnitř rodinného systému nepostrádají stěžejní prvky. Rodina je dobře vybavena komponenty, které určují směr vývoje rodinného systému, disponuje pospolitostí budujícími i ochraňujícími prostředky, formuje systém očekávání i obav, které pojmenovávají rizika i očekávání, v případě nevhodného chování rodinný systém zasahuje. Vnitřní rodinný systém je v těsném sepetí s komunitním prostředím, ve kterém je část jeho vnitřního dění odhalena. Naopak prostor nejširšího sociálního prostředí je chápán jako ohrožující a rodina se mu uzavírá. Uvnitř rodinného systému dovede rodina pracovat jak s dimenzí aktuálního dění, tak s dimenzí směřující do budoucnosti. Mezi dění směřující k budoucnosti můžeme zařadit: konstrukci i kladení cílů výchovy, práci s představami o budoucnosti dětí a především s obavami, které

reflektují reálná rizika nejužšího prostředí života dětí. Naopak dění směřující k aktuálnímu vývoji situací je charakteristické těmito kategoriemi: oblast řešení nevhodného chování dětí a reakce na ně, postupy budující pospolitost a vzájemnost.

Principy uplatňované ve výchově

Způsoby využívání výchovných metod pomohly odhalit několik principů, které interakce rodičů a dětí řídí. Těmito principy bylo nízkoprahové sdílení, ukotvení v pevně dané struktuře pozic a rolí a globální hodnocení dětí. Projevy jednotlivých principů v objevených postupech rodičů přináší následující tabulka.

Tabulka č. 11: Životní principy a jejich zachycené projevy

	Sdílení zdrojů	Výlučné obdarovávání	Příslib aktivit	Participace na chodu	Životní příběhy	Ochranné postupy	Varování	Zastavování	Tresty
Nízkoprahové sdílení	X nákupy		X podíl na zábavě	X všichni pracují	X zkušenosti dostupné všem	X budování vztahu	X vyvažování	X vyvažování	X vyvažování
Orientace na pevně danou strukturu pozic a rolí		X dar ukazuje pozici dětí		X úkoly jsou dané rolí, zvládnuty „někdy“ být musí	X ukazují místo a roli	X rodič má své povinnosti (ochrana), dítě své (pravdivost)	X rodič je ten, kdo koriguje a čeká poslušnost	X rodič je ten, kdo koriguje a čeká poslušnost	X rodič je ten kdo koriguje a čeká poslušnost
Globální hodnocení	X deklarativně rozhoduje o sdílení	X tvoří pozadí odměny, dítě saturuje potřeby rodičů		X plnění i neplnění je sledováno a promítá se do hodnocení		X přesvědčení o hodných, pravdomluvných dětech			
Akcent na prožívání aktuálního dění	X umožňuje prožit plnost i v chudobě	X autentické vyjádření náklonnosti	X o naplnění či nenaplnění rozhoduje aktuální emoce rodiče	X situační vykonávání prací	X referují o nečekané budoucnosti	X řeší se aktuální rizika, nevytváří se odhady vývoje	X aktuální emoce	X aktuální chování dětí rozhoduje	X následky nezvládnutých emocí rodiče se v diskurzu nepromítají do dalšího vztahu

Jak naznačuje rozložení a využívání jednotlivých principů v reálném dění, rodičovská výchova využívá jako stěžejní komponenty postupů především princip příklonu k aktuálnímu dění, dále nízkoprahové sdílení a následně také ukotvení v pevné struktuře pozic a rolí. Za těžiště postupů, které jsou principy řízeny, můžeme naopak považovat participaci na chodu rodiny a ochranné postupy rodičů.

Předávání Romipen je proces, který se odehrává v konkrétních sociokulturních podmínkách, které jsou aktérům tohoto procesu zprostředkovány událostmi běžné každodenní reality. Takové události, děje a významné diskurzy se pokusí alespoň částečně vykreslit následující část práce.

6.2.9 Úrovně intervenujících podmínek, svět, ve kterém rodiny žijí

Uvnitř jednotlivých úrovní jsou identifikovány podmiňující vlivy, které mají význam pro předmět zkoumání. Jednání související se zkoumaným jevem je touto cestou možné sledovat na různých úrovních. Popis předložených úrovní vychází z matice podmiňujících vlivů, kterou jako nástroj rozpoznávání souvislostí a zasahujících podmínek popsali Strauss a Corbinová. Matice představují strukturní kontext, ten se týká podmínek, za jakých se sledovaný jev v nejširším slova smyslu odehrává (Strauss, Corbinová, 1999, 123). Jednotlivým úrovním je věnována pozornost s ohledem na významnost popsaných jevů, přičemž **za významné byly považovány takové jevy a souvislosti, které se přímo dotýkaly života sledovaných rodin na úrovni přímé zkušenosti (např. problémy se získáním občanství, opakované řešení bytové tísně, nezaměstnanost a kurzy aktivní politiky řešení nezaměstnanosti...), byly zprostředkovány na úrovni sledované mediální reality (mezinárodní kritika, vyjádření politické reprezentace), nebo se vázaly k oblastem představujícím zásadní význam (hodnocení rodiny sociálními pracovníky, sterilizace a možnost mít další děti).**

V rozhovorech s rodiči představoval vnější svět sféru ohrožení. Při analýzách získaného materiálu byl vztah k vnějšímu světu charakterizován za pomoci kódu „Zlý svět“. Zlý svět ve výpovědích rodičů představoval především ohrožující zónu, která se povahou svých komponentů stala nositelkou nebezpečí. Nositeli nebezpečí byli především lidé, kteří se v jednotlivých úrovních pohybovali. „...aby nebyli ty skini, aby dali pokoj těm dětem, kteří jdou ven, aby neměli strach, naše černá rasa... Dneska nemůžete věřit nikomu, dneska půjdete před dvůr a klidně vás někdo může srazit nebo zabít, podívejte se tam, co se stalo, jak zabili ty lidi, ty Romy v tom baráku, no, je to možné, není to

možné, jsme přece v České republice, chceme žít tak, jako jiní.“ (PO2); „Ano, vnímám to, jako nejsem někdy pokojná, když já jsem doma ona je někde venku, člověk jenom kouká na hodiny, aby se jim něco takhle nestalo, jsou taky případy.“ Jako něco nestalo, co myslíte jako konkrétně? „No, konkrétně, dejme tomu, jak teď na cestách ve městě jezdí ty auta šíleně, to taky především to bylo, normálně kolem mě projel a nezastavil, na přechodu jsem stála. To je normální. Je to hrozné, na to jako mám strach o tohleto. Jako mám obavy všelijaký, mám myšlenky, ale jako jsou v klidu, jako v pohodě, jsou opatrní na tohle to. No, já nevím, celé okolí je nebezpečné, když to takhle vezmu, člověk to neohlídá, nebo nevím, co se může stát.“ (PO3); „Před lidmi, aby jim neublížovali, před zvířaty, doma třeba aby mně nepouštěli plyn, ochraňuju.“ A před jakými lidmi? „Před těma, co fetují, nebo pijí, aby jim neublížovali a hlavně ty, co unášejí ty děti, blázni, hlavně ty, co nenávidí ty romský lidi, někteří lidé jsou takový, že prostě vidí to romské dítě a už mu nadávají, nechťejí, aby k němu přišel, nebo aby si hrál s jinými dětmi, protože jejich děti jsou bílý, tak asi to... Já už ani nevím, ono takhle, i když to dítě se jde učit, tak prostě nemusí tu školu dokončit, oni i na tom učilišti se dítě může zkazít, tam si taky najde kamarády, kteří ho stáhnou, řekne si, že rodiče o tom nemusí vědět, že sem tam někdy nějakou tu školu vynechám, nebo něco, co prostě, nebo si řeknou, tak máma s tátou jsou dobří, ti mě to prominou, říkám, rodič se musí bát celý život o svoje děti... Ale hodně lidí je, kteří nás nenávidí. To je pravda. Jdete do hospody, do krámu, na hřiště, tak řeknou Pepičku, nehraj si s ním, on je jiný. Ale mně se třeba včera stalo, že jsem šla a starý dědek, sotva dýchal, a že jsem stála, tak to mě ještě bouchl, a říká mi, jdi stranou, ty cigoško jedna, co tady stojíš. Tak někteří to řeknou.“ (PO4); ...Před jakými lidmi (musíte děti chránit)? „Nevím, ve škole, venku, aby na něj nenadávali, aby ho nemlátili. Může jít ven, auto, to je všechno, to je život, před životem, život je nejdůležitější, takže život musí chránit co nejvíc. Dávat bych na ulici, na auto, to je ono, před vším.“ (PO5). Zachyceny byly ale také rizika pramenící z přirozených každodenních rizik života. „To bych měla jmenovat, je všechno, autobusy, auta, vlaky, nebo v Tescu, ty schody, to je taky nebezpečí pro ty děti, i pro dospělé. Minule jsem se dívala, malému klukovi museli useknout prsty, to je hrozné, to je nebezpečné podle mého, musí být člověk opatrný, na ty děti, a nejenom ty děti, ale i dospělí. To je úplně já nevím, hrozné. Ty schody tady, to já ani nemluvím, normálně jsem, já nestačím, tam je to hrozné, to je všude nebezpečné, člověk musí otevřít oči a hlavu mít otevřenou, aby se díval celkově.“ (PO3); „...Dneska číhá nebezpečí všude, ať je venku, ať je někde na táboře, nebo prostě někde u vody, já nevím, kde všude, dneska ho pustíte, jenom před

barák a pak zjistíte, že třeba nemáte dítě.“ (PO4). Výpovědi rodičů a jejich představy o potenciálních rizicích vnějšího světa stojí za mnohdy ochranným působením rodičů. Pocity obav a strachu se promítají také do podoby předávaných obsahů – cílů výchovy, které směřují k včlenění zranitelného jedince do širší společnosti, která může poskytnout ochranu. Následující popis zachycuje část sledované životní reality rodin, která se přímo dotýká konstrukce a předávání Romipen.

První úroveň - jednání

Představa ohrožujícího a zlého světa vytváří potřebu reagovat na potřeby života v ohrožujícím prostředí takovými opatřeními, která budou jednak snižovat tenzi, kterou na osobnostní úrovni lidé pociťují, ale také budou aktivně vytvářet podobu světa, který je méně ohrožujícím místem (směřování cílů výchovy, budování společnosti, ochrana hranic). Aktivní předávání Romipen zabezpečuje dlouhodobě udržitelné a přijatelné vyrovnávání se s pocitem ohrožení. Podrobný popis jednání popisuje kauzální model.

Druhá úroveň – interakce

V roli silné intervenující podmínky vystupoval především diskurz na úrovni rodinného života. V situacích, které lze zahrnout do modelu Předávání Romipen, dominoval rezervovaný postoj k negativním situacím, ačkoliv jsou děti obeznámeny s mnohdy i tragickými životními zkušenostmi ze svého okolí, o aktuálním zlém dění a především o hrozbě naplnění rizik se v rodině nehovoří. Zvláště citlivým tématem jsou přestupky samotných dětí, stejně tak rodiče jen velmi neradi hovořili o svých zlobou naplněných reakcích. Prezentace aktuálně prožívaných pozitivních stránek jednoznačně převažuje. Z celkového průběhu výzkumu však bylo patrné, že se nejednalo pouze o účelovou pózu rodičů. Naopak rodiče byli pevně přesvědčeni o převaze pozitivních stránek osobnostních charakteristik dětí, jejich chování i životní úspěšnosti. Negativní situace byly tabuizovaným tématem, a ochota o nich vypovídat byla velice malá.

Na úrovni interakcí mezi rodičem a dětmi patřily mezi nejsilnější intervenující vlivy věk a gender dětí, které ovlivňovaly míru kladených závazných požadavků a jejich vymahatelnost. K velice silným intervenujícím podmínkám patřilo také emoční rozpoložení rodičů, které se promítalo do volby operačního modu. Podrobněji jsou intervenující podmínky interakční úrovně popsány při popisu jednotlivých výchovných metod a v rámci operačních modů.

Intervenující podmínky: rodiči volený diskurz vyhýbající se nepříjemným tématům, emocionální situace rodiče, věk dítěte, aktuální finanční situace, prožívání bezpečného x nebezpečného prostoru, gender.

Třetí úroveň - Skupina, jednotlivec, kolektiv

Prostor komunity patří mezi první mimo-rodinnou zónou, ve které rodiče i děti prožívají pocity bezpečí. A to navzdory skutečnosti, že právě tato úroveň přináší kumulaci rizik v podobě závadných part, nezralých partnerských a sexuálních vztahů, závislostního chování, delikvence či dokonce kriminality. Úroveň komunity byla rodinami ve výzkumném šetření chápána jako zóna relativního bezpečí. Hranice rodiny a blízké komunity představovaly místo bezpečí a úkrytu před zlým a nespravedlivým světem. Na úrovni komunity a širší rodiny byly zachyceny postupy, které se výrazně promítaly do výchovných situací. Jednalo se především o vyvažování, společné sdílení a deklarativně podporující jednání.

Vyvažování

Na úrovni komunity byly intervenující podmínky nejsilněji zastoupeny kategorií *Vyvažování*, kdy se jednotliví členové rodiny, ale i komunity účastnili vypjaté situace a zaujímali postavení zastavující či vyvažující postavy. Během výchovného působení byly zaznamenány silné tendence rodičů vyvažovat nejen vlastní jednání k dítěti s ohledem na podobu dalšího vztahu, ale také tendence vyvažovat jednání druhé rodičovské postavy, nejčastěji se tak dělo v případech, kdy se jeden z rodičů dostal do afektivního stavu a svým jednáním by mohl ohrozit vztahy na úrovni rodiče-dítěti nebo přivodit vážnější zranění dítěti, případně jeho rozhodnutí narušovalo společný chod domácnosti. Vyvažující tendence se nejsilněji ukazovala v situaci tělesných trestů, kdy se rodiče dostali zcela mimo kontrolu. K vyvažování a s ním spojené ochraně docházelo také před tím, než se rozzlobený rodič k dítěti dostal. Role vyvažující osoby není genderově předepsána, jde spíše o situační okolnosti, při kterých do ní střídavě vstupují oba rodiče. Vyvažování se objevovalo i v méně eskalovaných případech, rodiče si v některých situacích vzájemně „negují“ své výchovné postupy. Dalším příkladem vyvažujících tendencí je vytváření koaličních rodinných konstelací.

Vyvažování se objevovalo také v oblasti života celé komunity. V situaci, kdy docházelo ke sporům, se členové jednotlivých rodin přikláněli na stranu jedné z nesvářených stran. Po delším fungování sociálních pracovníků v komunitě se v některých případech dostávalo stejné podpory i jim, pokud se ocitli v konfliktu s některou z rodin. Dá se říci,

že jde o **mechanismus, který ve vypjatých situacích řídí interakce mezi členy rodiny i komunity a napomáhá udržet rovnováhu a pokojné soužití. Tato životní strategie se potom dále přenáší i do oblasti výchovy.** Pokud se přihodí, že se některému z členů komunity nedostane vyvažující pomoci ze strany druhých, následky mohou být fatální. V případě ženy, která nedostala svým povinnostem jako matka, se potom jedná o způsoby nakládání, které lze označit za veřejný lynč. K takovým situacím docházelo vůči těm členům komunity, kteří závažným způsobem nebyli schopni dlouhodobě naplnit požadavky kladené rolí.

Sdílení všeho a sounáležitost

Dalším silně intervenujícím vlivem formativního působení rodiny bylo společné sdílení všech informací. Tento aspekt kolektivního způsobu života je v odborné literatuře popisován jako nedostatek intimity, který je pro život Romů typický. V našem výzkumném šetření se tento prvek také projevoval. V reálných situacích se takové veřejné sdílení životních osudů může projevovat jednak jako pomoc, kdy je možné s ostatními sdílet těžkosti. Tento aspekt byl patrný především při setkávání žen na dvoře, které funguje svým způsobem jako svépomocná terapeutická skupina. S ohledem na kontext prožívané životní reality (viz popis úrovní mezinárodní, národní a místní úrovně), je pomoc skupiny nezastupitelným faktorem, který zabezpečuje vyrovnaný psychický stav rodičů a především matek. Spoluúčast skupiny se projevuje také na úrovni přímého výchovného působení, matky jsou schopné vzájemně si děti pohlídat, dokonce i v situaci, kdy mezi nimi jiskří konflikt. Zaznamenáno bylo také delegované výchovné a pečující chování, kdy jsou starší děti (i cizí) zapojeny do fyzického zadržení a zastavení předškolních dětí při jejich nežádoucím či nebezpečném chování (vběhnutí do silnice, kouření nedopalku). V několika zaznamenaných případech proběhla rychlá komunikace mezi dětmi, které dítě zadržely a rodičem, který vydal pokyn, aby starší dítě dalo pohlavek mladšímu. Tyto praktiky je možné zachytit také ve vyprávění romských spisovatelů a v záznamech životních příběhů, které v posledních desetiletích vycházejí knižně či v časopise romistických studií Romano Džaniben.

Formativní působení starších dětí i celé skupiny vystupuje také v jiných souvislostech, v několika rodinách byly na úrovni vyprávění životního příběhu, zaznamenány vyprávění, kdy byla první menstruace dívky otevřeně řešena celou rodinou. Pohled celé skupiny do intimních záležitostí jednice nemusí vždy přinášet jen profit, v některých situacích je prožíván nepříjemně. Zvláště citlivým je téma domácího násilí, které se týká jak žen, tak dětí. Otevřenost s jakou se životní děje odehrávají, na druhou stranu

umožňuje včasnou intervenci okolí. Právě sdílení a zapojení celé skupiny na úrovni vyvažujících postupů umožňuje eliminovat fatální následky nezvládnutých negativních emocí.

Slova mají svou váhu

Mezi nejvíce pozoruhodné zjištění výzkumu patřilo propojení pocitu sounáležitosti s deklarativním vyjádřením podpory, to se objevovalo nejen v situacích vyvažování, ale i při jiných příležitostech. Jedny z nejrozporuplnějších a těžko zařaditelných informací o rodinném životě byly ty, ve kterých děti nebo i dospělí deklarovali určité jednání, ale ve skutečnosti jednali jinak. Přitom z pozorování i rozhovorů bylo patrné, že ten, kdo deklaraci přijal, o ní nepochyboval. Pokud děti rodičům řekly, že nekouří, tito jim věřili, děti v takové chvíli deklarovaly konformitu vůči své dobře vychovávající rodině, pokud bratr přislíbil, že na diskotéce pohlídá sestru, rodiče potlačili obavy, pokud byl dán příslib pomoci s nalezením toulajícího se dítěte, byl přijat jako již vykonaná pomoc, v situaci, kdy bylo na ulici dítě nařčeno z nevhodného chování, byl kterýkoli kolemjdoucí člen schopen dosvědčit, že toto dítě se jednání nedopustilo. Deklarativně potvrzující chování má nesmírný význam v tom, že jím aktér ukazuje, k jakým principům se přiklání, a současně dává najevo svou konformitu, případně poskytuje ochranu. Každou deklarací se k něčemu veřejně hlásíme či připojujeme, jinak by nešlo o deklaraci. Ne každý vyslovený názor nebo výrok je deklarací, tou se stává až v kontextu jeho použití a předpokladem je veřejné přijetí určitého závazku. **Za deklarativně potvrzující chování je tedy v tomto textu považováno takové chování, kterým se jeho aktér explicitně hlásí k určitému souboru principů nebo jím ochraňuje významnou rodinnou hodnotu. Tím dává současně najevo, že tyto principy a hodnoty podporuje a jejich nositelé mohou počítat s jeho podporou.** V individualistických společnostech již toto chování ztrácí na významu, jiné je to však v kolektivistických kulturách, kde je rozhodující, k jak silné skupině přináležíte. V takovém uspořádání představuje každá deklarovaná podpora zvýšení prestiže nebo moci. Pro takto fungující systém jsou dalšími nezbytnými články reciprocita a vyvažování. Při prvním rozpoznání významu, který deklarace v životě Romů mají, se výzkumnice rozhodla vyzkoušet tento mechanismus v praxi. Při jednom z pozorování v rodině nastala situace, kdy „...*chlapec staršího školního věku nepřišel ze školy domů. Bylo pět hodin odpoledne, začínalo se stmívat a zoufalá matka jej hledala u příbuzných a na vytipovaných místech.*“ (PŠaE). Vzhledem k tomu, že výzkumnice byla právě na odchodu z rodiny, matce navrhla, že pokud chlapce potká, okamžitě ho pošle domů.

Svémi slovy se připojila do sítě všech, kteří podporují matčino úsilí dítě najít, současně tím deklarovala ochotu nabídnout v případě nouze pomoc. Výzkumnice nenabízela žádný reálně proaktivní skutek typu vyhledávání dítěte na ulici. Přesto ji matka okamžitě zahrnula slovy díky. Její reakce byla srovnatelná s reakcí matky, které jste již dítě fakticky přivedli. Bouřlivá děkovaná reakce měla svou okamžitou odezvu také v prožívání výzkumnice, kterou zcela vyvedla z míry. Jako příslušnice kultury, pro kterou jsou rozhodující činy a ne slova, nebyla připravena na sílu odezvy, kterou svým pokusem vyvolá. V kontextu života Romů však nenabízela jen náhodnou pomoc, pokud dítě potká, ale stala se dalším článkem v podpůrné síti, která může v případě potřeby dítě uchránit kdykoli a před různým nebezpečím. **Princip deklarované podpory poskytuje soudržným sítím jejich funkčnost.** V romském prostředí jsou děti pod ochranou takových sítí. Členové komunity deklarují svou podporu rodině a zesilují tak její pozici, ale také současně rozšiřují její schopnost dítě ochránit a formovat. Rodiče získávají z deklarácí jistotu, že v jejich nepřítomnosti nastoupí jako pomoc dítěti někdo další. V případech, kdy byly děti načteny z nevhodného chování mimo bezpečný prostor komunity a rodiny, to byly právě argumenty odkazující na svědectví jiných osob (kamarádů, sourozenců či dalších příbuzných), které pomohly rodiče přesvědčit o nevině dětí. Tyto veřejné deklaráce svědků bezproblémového chování dětí měly takovou váhu, že zastínily fakta. Existence dostatečně široké sítě osob, které jsou ochotné se postavit na stranu rodiny, nezaručuje naprostou beztréstnost pro děti, nebo absolutní pocity bezpečí pro jejich matky, ale umožňuje uzavřít přijatelným způsobem situace, které by jinak končily konfliktem nebo nepřekonatelnou úzkostí rodiče či ztrátou tváře. Z pochopitelných důvodů je takový způsob vyjadřování podpory vnímán problematicky ze strany pracovníků, kteří se s ním setkávají. Matky deklarují, že na děti dohlédnou, promluví s nimi apod. Situačně se však může jednat o projevovanou podporu pracovníkova názoru. Ještě složitější jsou situace, kdy deklarativní podpora přichází ve chvíli, kdy naráží na nezvratná fakta. Deklarativně potvrzující chování je v některých situacích právě tím chování, které popisují pomáhající profese ze svého pohledu jako „*spolupráci na oko*“ či „*vyhlávání a vykřičení*“ (viz dále), jeho součástí jsou i svědectví dalších členů komunity. Jde o princip, který je natolik vžitý, že se na takovém postupu nemusí aktéři ani domlouvat. Deklarativní podpora se silně uplatňuje také v dětských vrstevnických skupinách, děti jsou schopné prakticky kdykoli deklarovat podporu kamarádům, ať již v roli „falešných“ svědků, nebo svědků domnělé křivdy. Pracovníci tak staví svá fakta proti svědectvím rodičů, dětí či náhodných

kolemjdocích, to ztěžuje jejich postavení a přináší deziluzi, zvláště pokud předpokládají, že jim komunita důvěřuje. Jako formativní vliv působí deklarativní chování skupiny jako silně připoutávající mechanismus. Dítě má jistotu zastání vrstevníků, rodičů, členů komunit a získává jistotu při jednání se zlým nehostinným světem. Rodiče tímto způsobem získávají jistotu, že budou jejich děti ochráněny i v situacích, kdy se jich nemohou sami zastat. Celá komunita pak získává vzorec jednání, který umožňuje chránit významné hodnoty. Zvláště v situacích konfliktu s vnějším světem se deklarativní podpora odráží do charakteru interakce pracovníků a rodičů.

Souhrn: vyvažování, sdílení, deklarace podpory

Důsledek pro rodiny: prožívání bezpečného prostoru, důvěra rodičů ve vztahovou oporu přicházející z okolí

Čtvrtá úroveň sub-organizační, sub-institucionální úroveň

Tak jako je na úrovni institucí možné zachytit jejich charakter za pomoci vizí a veřejných závazků, kterými se prezentují, tak je na úrovni sub-institucionální možné zachytit postoje a názory pracovníků v rozhovorech s nimi a obecněji také prostřednictvím konceptů, kterými se pracovníci snaží s rodinou pracovat. Hlavní koncepty, které charakterizují povahu práce s rodinou i směřování odborného diskurzu, byly popsány v kapitole tři této práce. Na tomto místě chce autorka představit reflexi názorů pomáhajících pracovníků působících v lokalitě, které byly zachyceny výzkumným šetřením. Pracovníci v hloubkově zaměřených rozhovorech hodnotili chování rodičů, se kterým se setkávají na pozadí situací, které s rodiči řeší. Mezi oslovené odborníky patřila kurátorka dlouhodobě pracující s rodinami, terénní pracovnice, sociální pracovnice a pracovník v sociálních službách. V osloveném vzorku chybí zástupci pedagogických profesí. Tato skutečnost reflektuje současný stav řešení situace výchovných problémů dětí v ČR, kdy je základem intervenčních snah sociální pomoc, rodiny tak nejčastěji řeší své problémy se sociálními pracovníky. Pokud se setkávají se zástupci pedagogických profesí, je to až ve fázi opatření, která chápou jako represi (pracovníci DDÚ, DD se školou, SVP).

Hlavním tématem rozhovorů bylo chování rodičů v situacích, kdy jednájí s úřadem/službou v situaci, kdy cítí ohrožení dětí. Téma rozhovorů bylo zvoleno s ohledem na skutečnost, že rodiče se s pomáhajícími profesemi setkávají především v situaci vzniklého problému, kterým je v tomto případě nevhodné chování dětí.

Zachycené rozhovory představují část reality života rodin očima pracovníků. V našem výzkumu vystupují názory pracovníků jako jedna z úrovní intervenujících podmínek. Získaný materiál byl kategorizován a výstupy jsou představeny v podobě několika provázaných kategorií, které reprezentují silná témata, která byla hodnocena jako významná. Následující popis zrcadlí ty skutečnosti, které pracovníci komunikují s rodiči při vzájemných setkáních. Jeho záměrem je autenticky představit diskurz, se kterým se rodiče v situaci nevhodného chování svých dětí setkávají.

Přijetí x nepřijetí instituce

Především v souvislosti s jednáním institucí sociální ochrany vystupovala jako silný prvek reflexe ohrožujícího a zatěžujícího vlivu, který instituce pro rodinu představuje. „*Když vám tam pořád bude někdo lézt a něco vám říkat, tak samozřejmě je to věc nepříjemná. Takže možná že to je i proto chránit, i ty děti, „Ne jako nic se nestalo“, protože já ji tam jako nechci, tu socku. Protože ona mě zas bude říkat nějaké a bude po mě požadovat zas něco, co já nechci dělat...No, že jsou problémy. „Tobě sem lítá sociálka, musíme někam jít, a tak.“ No, oni mají vztek z tohohle důvodu.“ A mají vztek i na to dítě? „No, i na to dítě. Jo, že ono udělalo ty problémy. Jo, jo, i na to dítě. Ale ne pro to, za to co udělalo. To vám fakt pochybuju, to oni to jsou takové krajní věci, ale mají vztek na to dítě, protože zapříčinilo tu lavinu toho, že budou muset mít někde do činění s úřady. Což si myslím, že oni nechtějí mít co do činění s úřady. Ale v podstatě, každá ta rodina, co jich je, romských i neromských, nechce mít, co do činění.“ (kurátorka). Podobně reflektují situaci také terénní pracovníci, Ti mají ze své pozice k rodině nejbližší, nepředstavují ohrožující vliv, ale nechť vpouštět cizí osoby do rodinného života se projevuje negací navrhovaných řešení. „*Vůbec nechtěli to řešení připustit, když jim třeba člověk řekl, že by bylo pro dítě lepší, když by šlo na tu speciální školu, že je vidět, že nezvládá, že fakt má ty pětky v té třídě a že fakt selhává v tom učení, tak že nemá chuť se učit dál, tak v tomhle nevidím neslyším, na tohle vůbec nereagovali, možná kývli, možná nekývli... Ale co se týká, když jsou problémy s těmi dětmi, tak buď to dlouho nechtějí řešit, nechtějí si to připustit, nebo se o tom nechtějí bavit s námi, nebo si prostě chtějí vyřešit sami... Protože ten rodič si nestěžuje přímo nám, ale pak to vyublá, třeba že volá OSPOD, nebo že volá ta škola a my se dozvíme, že vlastně jako ten rodič to na chvíli přestal a najednou jako bum a přijde něco velkého a pak volá ta sociálka a je tam výchovná komise a je tam nějaké sezení a to potom ten rodič zase, co my víme jakože říkají, nebo když si volají do toho telefonu, tak to oni ne, to on je zlatý a za to můžou oni, protože tamten kluk je špatný.“ (sociální pracovnice B).**

Neochota řešit problémy často souvisela také s využitím služeb dalších odborníků. „Rodič měl i strach, aby dítě nespadlo do drog, takže se doporučovala nějaká konzultace, kde by jim to lépe vysvětlili, třeba i Laxus, ale nikdy jakoby nedošlo na nějakou návštěvu nebo na nějaký kontakt právě tady s tím střediskem, ani jako úplně jestli o to stála nebo nestála, nebo jestli se toho zalekla, nevím.“ (terénní pracovníce F); „Oni vůbec neradi vycházejí si myslím, z takové té své komunity, tohle je fakt úplně někdo jiný, cizí, je to člověk, ke kterému nemají zrovna přátelské ladění. Takže si myslím, že oni tyhle ty lidi, které neznají, tak prostě k nim nechťejí. A já si myslím, že pro ně to nemožné už je to, aby s tím dítětem šli třeba k psychologovi, do SVP, takhle vyloženě k odborníkům... Víte co, jako možná kdyby se to dělalo jinak, a teď další věc je, možná hloupě přeskakuju, další věc je ta, že oni ti odborníci k nim mluví řečí odbornou, teď oni jim mnohdy ani tolik nerozumí, to je asi další asi problém, protože taky je potřeba mluvu svou přizpůsobit tomu s kým jednáte, protože oni když nevědí, co si pod tím mají myslet.“ (kurátorka A). Pracovníci jsou schopni reflektovat ohrožující vliv institucí, uvědomují si nepříjemnost svých zásahů v rodině, na druhou stranu se však stále drží svého pověření, které je směřuje k řešení problémů. Na hranici rodinného systému tak vzniká velmi specifická situace, kdy rodina nedobrovolně řeší problémy svých členů s lidmi, se kterými své problémy ve své podstatě řešit nechce a nechce jim otevírat své vnitřní mechanismy. Popsané situace odpovídají názorům Dřímala a Bittnerové, kteří ve své práci spojují chování rodičů se snahou vyhnout se problémům (podrobněji Dřímál, 2004, Bittnerová, Doubek, Levínská, 2011).

Spolupráce na oko a vykřičení si svého

V situacích, kdy hrozí skutečné riziko odebrání dětí, volí rodiče spolupracující modely chování, které jsou však hodnoceny jako účelové jednání. „No, já nevím, spíš já vím jenom o tom, jak to funguje, že prostě se tady rozehraje hra, že mně to přijde hra na oko, aby měli pokoj, tak přistoupí na tohle a tohle a myslí si svoje. Že prostě stejně si to budou dělat po svém atd., Ale na oko všechno odsouhlasí jo, jo, jo a budou mít chvíli pokoj.“ (sociální pracovníce B); „No, já si myslím, že když už je nějaký strašák s tím, že by mohl přijít OSPOD a začít řešit třeba záškoláctví, nebo třeba takhle, tak prostě jsou tady rodiče, kteří jsou zdatní v tom, že začnou hrát určitou jakoby, že začnou fungovat tak, jak se od nich očekává, začnou říkat to, co se od nich očekává, že vlastně jakoby si to všechno uvědomují, vymyslí si spoustu věcí jakoby aby vypadali líp.“ (terénní pracovníce F).

V konkrétních situacích, kdy rodič nezaujme smířlivé postoje, vnímají pracovníci řešení ze strany rodiče jako agresi, o které hovoří jako o vyhlávání či vykřičení si své pravdy. Tento aspekt vzájemných vztahů byl nejsilněji zastoupenou a popisovanou situací. „*Tak opravdu takže ten rodič přijde, vyloženě je rozčilený, že to jeho dítě je z něčeho vyřazené, nebo nemůže a kolikrát, je až sprostý a rozhodně řve, řve, jak kdyby si to chtěl ukřičet, to postavení pro to dítě, nebo proto jako my jsme nakonec řekli, ano máte pravdu, a oni jsou schopni se s námi o tom dohadovat skoro až do té doby než neustoupíme. Třeba někdo ustoupí, tak do té doby je tam ten mezník, že opravdu jim za to třeba stojí i půl hodiny o tom s námi diskutovat a oni výborně zvládají gramofonovou desku, jako že něco, něco, něco ne a takhle, opravdu nám pořád házejí ty stejné argumenty a nebo když definitivně řekneme že ne a přijdeme třeba všichni k těm dveřím se nakonec se vystřídat a řekneme, že je to proto a proto, tak pak se jako naštvou, že ten klub je jako na nic, že ty děti se vlastně chodit nemusejí a potom odejdou.*“ (sociální pracovníce B); „*Tak to zkoušejí, tak nějak, jakoby uhádat, jako vydiskutovat, že vlastně třeba my máme nastavená pravidla moc přísně, že vlastně v podstatě o nic nejde, a že jindy a začnou vytahovat situace, které třeba jim třeba přijdou hodně podobné, ale co se tady podle pravidel úplně srovnávat nedá, ale začnou to srovnávat, ale tenkrát, ale tenhle taky mohl, tak proč tenhle ten nemůže a tak.*“ (terénní pracovníce F); „*No, takhle, takhle jsem to chtěl říct, že to dělají pořád, i když těm dětem nevěří, nebo i když těm dětem to, stejně přijdou, stejně vám vynadají, stejně vám jakoby něco řeknou... oni ti Romáci jakoby, že to dítě ochraňují, že to dítě neudělalo, že to není pravda. Jo, že jsem si to vymyslel, jako to dítě by si nevymyslelo,* (pracovník v sociálních službách C); „*Ale ty ženy jsou schopný vytrvale se hádat, křičet, rvát a vysvětlovat to ještě stokrát, že to bylo takhle a že to je prostě takhle, že my prostě nemáme pravdu, a jak kdyby čekaly na nějaké ospravedlnění, že prostě jo, máte pravdu, to dítě se takhle nechová, to vaše dítě je nejlepší a je to jinak. Jo ty jsou fakt vytrvalejší ty ženský, ty jako, a ty jsou schopný se k tomu vrátit ještě třeba za měsíc, když třeba jdu do té rodiny, popovídat si, co je nového a tak a jdu tam sama, tak jsou schopní se klidně za ten měsíc se k tomu třeba ještě vrátit,* „*No, ale tenkrát to nebylo jak jste říkala, nebo jak říkaly holky z klubu, to ona za to opravdu nemohla“ a je schopná říct ještě, že teda pak byla ještě ta kamarádka a ta řekla, že za to nemohla, že třeba se kvůli ní ona tak chovala a ještě jsou, jako...a pořád ještě čekají, že řeknu „jo, máte pravdu, ona se tak nechová, ona je hodná“ a potřebuji slyšet to potvrzení, že to jejich dítě je jiný, že je lepší než ti ostatní. To mě tak jako přijde.*“ (sociální pracovníce B); „*Co jsem se setkala s romskými*

rodinami, které jsou ve fázi, kdy dítě vlastně jakoby něco provedlo, a my jsme ho měli jako kurátoři, tak podstatě ta ochrana těch dětí byla téměř jakoby 100%. Ti rodiče dělali maximum pro to. Byli schopni, si myslím, sami evidentně lhát, že s tím dítětem byli třeba, když soudně to prostě nebylo možný, takže děti zcela určitě před námi, jako před tou represivní složkou chránili. To beze sporu teda. Zejména s tím, že nám vysvětlovali, že dítě bylo doma, že nemohlo nic provést, že vědí, o tom, že bylo doma, přestože se třeba jednalo o trestnou činnost, která se realizovala v pozdních nočních hodinách, a dítě mělo evidentně být doma, a oni tvrdili, že doma bylo, ale doma nebylo, protože tam bylo odchycené. To prostě bylo naprosto jasné. Pokud se třeba jednalo o záškoláctví, tak pochopitelně tvrdili, že dítě je doma, dítě je nemocné. Přišli jsme tam, dítě naprosto zdravé, buď vůbec nebylo doma, nebo koukalo na televizi a nevykazovalo zrovna známky nějakého závažného onemocnění... Protože aspoň pokud jedna z těchto složek sociální, nebo policejní, tam se zjišťuje skutková podstata věci, anebo na tom sociálním my nemůžeme dát, na to jedna paní povídala. Prostě je to ověřená situace, je to tak, takže vymýšlení si různých dalších kolem toho věci.“ (kurátorka A).

Výpovědi pracovníků ukazují podstatný aspekt vzájemné komunikace, zatímco vnější instituce pracují s fakty, ať již v podobě důkazů na úrovni trestního řízení, nebo zachyceným nevhodným chováním dětí, které je sankcionováno vnitřními předpisy organizace, rodiče pracují výhradně s emocemi. Střetávají se tak dva přístupy, které jen obtížně nalézají společnou řeč. Přesto, že jsou konfliktní situace zatíženy tímto rozporem, byli pracovníci schopni referovat i o zkušenostech se spoluprací. V pozadí této spolupráce stojí příklon rodičovských postav k pohledu pracovníků. „...a pak jsou teda takové ty skupiny, které si to nechají vysvětlit a když usoudí, že je to oprávněný, tak ještě seřvou to dítě, jak se to třeba chová, že jako tohle si nemůže dovolit.“ (terénní pracovníce F); „Tím vůbec nechci říct to, že všichni rodiny by jednaly v tomto aktu, to určitě ne. Znáám x rodin, s kterými se mi velice dobře spolupracovalo a které byly schopné přijít a říci, ano bylo to tak a prostě připustit, že někde něco udělalo, že to je docela normální... prostě vzali tak, že to tak je, nemlžili a nakonec, pokud se tam dávalo třeba nějaké výchovné opatření, nebo něco, tak vzali a byli spolupracující... Tak určitě ty děti třeba posílali na ten nízkopražový klub, který existoval v té lokalitě tam, protože jsme jim doporučili, že je dobrý, aby ty děti nepobíhaly bezcílně, tak třeba ty děti chodily pak na ten klub. Určitě, určitě i oni trochu zvýšili takovou tu kontrolu, třeba nad dětmi v čase pozdně večerním, čímž je chránili, aby něco neprovedly, protože když máme příležitost, děláme různé věci, takže už tímhle

tím. Kromě toho oni už dost pravidelně, tam chodila buď pracovnice, nebo oni chodili za tou pracovnící, to dítě to vědělo, vědělo, že se o něm bude mluvit, takže bude sledované i ve škole, takže takovou tou úzkou spoluprací, si myslím, že se přece jenom ledacos, jako oni ho tím vlastně ochraňovali. Vůbec tím nechci říct, že na něj všechno bonzli, to zas ne, každý si své dítě chráníme, ale v každém případě se snažili, tou bych řekla lepší cestou to dítě ochraňovat... To oni lžou, vymýšlí si pořád, ale stejně tam někde zůstává vždycky, že někde připustí, že dejme tomu se tam něco stalo, co se stát nemělo. Protože i když třeba ty děti odeslali pryč, de facto jim pomohli úplně zmizet, tak ale v té době stejně jakoby připouštěli, že tam ten problém je, ale setkala jsem se s bílou rodinou, která nepřipustila a jela a jela a jela. Ale s romskou rodinou ne, to jsme vždy dospěli k nějakému konci. Dokonce i ve fázi, kdy se nařizovala ústavní výchova, tak oni sice šleli nad tím, nechtěli tak to dítě dát, ale za dveřmi už připustili a normálně se mnou mluvili, jako co bude dál, jak to bude moct řešit dál a nebylo to takové, „já tě zabiju a dítě odvezu“, ne, prostě řešili. Fakt já si nemůžu vzpomenout na nic, kde by opravdu hrály roli velké emoce. I když velké emoce jo, ale nebyly namířeny agresivně proti mně, když vlastně věděli, že to jsem já, která jsem to de facto zapříčinila, teda podle nich. Já jsem nic nevykrádala, neloupila, ale prostě jsem byla ta, která, ale nakonec jako jim došlo, že teda jim spadla klec a musí se mnou stejně dál komunikovat na něčem dalším.“ (kurátorka A). „Jakmile ona usoudí, že si za to dítě může samo, tak to neřeší, nehádá se, jo.“ A ta maminka, která si teď říkala, že si to nechá vysvětlit, tak i ona přijde? „I ona přijde a nejdřív jako spustí, o co jde, a chce to začít řešit, proč že to dítě za to nemůže, většinou přijde i s tím dítětem, ale potom záhy v pohodě ustoupí, když jako usoudí, že to je oprávněné, když dítě něco rozbilo, když dítě porušilo pravidla a je to tady nastavené tak a tak, tak to prostě přijme a nehádá se.“ (terénní pracovnice F); „Jakoby hlavně, ono to zafunguje, když to dítě něco řekne a oni ty rodiče si řeknou, může to být pravda, oni dítěti věří, že to dítě si to nevymyslelo, ale když potom to není pravda, tak oni tomu dítěti vynadají, jako že si to nemá vymýšlet... No, reaguje na to někdy divně, jakoby že si mysleli, že to jejich dítě udělat nemůže, že to. Ale když se teda dozví, že je to pravda, tak potom tomu dítěti i vynadá, jakoby že si to nemůže dovolovat, že si to nemůže vymýšlet, (pracovník v sociálních službách C). Základem pro efektivní spolupráci je z pohledu pracovníků jednoznačně úroveň vztahu. „Já bych řekla, že hlavně za ohrožující vliv je sociální a policie, nevím v jakém partu, možná horší je i ta policie, i když jako k nám také nemají zrovna nejbliže. Ale na druhou stranu si myslím, že pokud oni naváží nějaký vztah k té jedné pracovnici, tak jsou schopni nějakým

způsobem spolupracovat. Já jsem nikdy, je to více než 40 let, co s nimi dělám, já jsem se nikdy nebála jít sama do rodiny, ať to bylo kdekoliv, v jakémkoliv odlehlem místě, nikdy se mi nic nestalo a nemůžu ani říct, že by se ke mně chovali hnusně. To taky nemůžu říct. Fakt ne. A je fakt, že mě zdraví a radí se se mnou, ještě v současné době, když mě potkají ve Městě na ulici, tak to je taky možné... Asi jsem pro ně nebyla v tu chvíli už tak ohrožující, že byli schopni mi říct věci třeba, které by nebyli schopni běžně říct. Za ta léta té spolupráce už mě nebrali tak jako tu represivní složku. Já si myslím, že v té fázi je možné někam malilinko, malinko to někam posunout. Protože když chcete víc, tak už se potom zase stáhnou. To jde prostě jenom strašně opatrně.“ (kurátorka A); „Já si myslím, že je to hodně o tom, že tam mají jak formální odstup a tady jsou s námi jako hodně na jedné lodi, mě jako přijde, že tam by mohl být problém v tom, že jako my jsme takové ty holky z baráku a jak ona jednu stranu se víc dozví, je tam víc jako těch pozitivních věcí, co se týče jako toho neformálního vztahu, ale zároveň když pak přijde nějaký problém, tak s námi zároveň mluví jakoby, tak jako více rovněji, než to co by si dovolili někde na úřadě nebo tak.“ (terénní pracovnice F). Absurdita situace, kdy rodina řeší nedobrovolně problémy s někým, kdo představuje ohrožení, vede k volbě reakčních schémat na úrovni vnějších hranic. Pracovníci reflektují rodičovskou strategii jako neopodstatněnou a „lživou“, současně však připouštějí, že tam, kde se podařilo navázat užší vztah, je spolupráce plodná. O potřebě navázání autentického vztahu rodiny a pomáhajících pracovníků již bylo v odborných kruzích pojednáváno nespočetněkrát. Zásadní překážku v praxi však představuje samotné nastavení systému pomoci. Jen stěží se rodinám buduje vztah s ohrožujícími činiteli a bez vybudovaného vztahu zase nejsou schopny přijímat pomoc. Na tomto pozadí se roztáčí bludný kruh intervenčních snah a tvoří pozadí nálepkující charakteristiky rodiny jako problémové.

Výpovědi pracovníků společně s koncepty, které jim napomáhají odborně v rodině působit, tvoří základ jejich přístupu k rodině. Na jedné straně stojí jejich každodenní pracovní zkušenosti, na straně druhé odborné zázemí jejich práce. V situacích, kdy se pracovníci s rodinou setkávají, rezonují jejich vlastní postoje, které jsou formované na pozadí vlivů přicházejících z lokální a národní úrovně (viz dále).

Na první pohled je patrný rozpor mezi přijetím a chápajícím pohledem na působení rodiče a na druhé straně negativním hodnocením jeho chování. Na úrovni každodenních situací vysílají pracovníci vůči rodině a jejímu výchovnému působení neurčité signály. Jsou schopni a ochotni akceptovat motivy a pozadí, nepřijímají však formu rodičovského chování. I v situacích, kdy rodiče řeší vzájemný nesoulad příklonem

k požadované formě chování, je hodnocen negativně. Přímá práce s rodinou představuje první linii požadavků kladených společností na rodiče. Z tohoto důvodu byla v této práci věnována velká pozornost jak konceptům, která představují ideová a teoretická východiska pomoci, tak pohledu samotných pracovníků. Jde o prvky, se kterými se rodinný systém setkává na hranicích, právě tyto prvky rozhodují o charakteru dalších vazeb a především o tom, zda budou tyto vazby prožívány jako problémové či nikoliv. Situace na hranicích obou systémů rodinného i systému pomoci je klíčovou pro pochopení dění uvnitř rodiny.

Souhrn: ohrožující instituce, pocity neoprávněných požadavků a vykřičení si svého, představy o mlžící a nespolupracující strategii, přiznání funkčnosti rodičovským postupům, pracovníci využívají rodinu hodnotící koncepty jako trvalou součást postupů, přetížení administrativou na úkor přímé práce.

Důsledek pro rodiny: uzavření se před navrhovanými řešeními, ochrana vlastních hranic a především vnitřního prostředí rodiny, snaha ochránit děti před nespravedlností.

Pátá úroveň - organizace a instituce

Sféru organizací a institucí je možné chápat jako sféru uplatňující hodnotící kategorizace vycházející z konceptů popsaných v kapitole 3. této práce. Romové sledované lokality se během svého života setkávají především s pomáhajícími, vzdělávacími a represivními institucemi. V každodenním skutečně interaktivním styku se Romové nejčastěji setkávají s neziskovými organizacemi, které v místě působí. Ve sledované lokalitě působí již řadu let terénní pracovníci a je vybudována síť úzkých kontaktů mezi pracovníky a klienty. Nejvýraznějším subjektem ve městě je organizace provozující Centrum, tento subjekt je také organizátorem vzdělávacích kurzů pro nezaměstnané a provozuje Sociální byty či nabízí pomoc při řešení výchovných a rodinných problémů v rámci specializovaného programu. Jako své poslání deklaruje Centrum nabídku podpory a pomoci rodinám z romských komunit i dalším rodinám ohroženým sociálním vyloučením. Konkrétní cíle služby jsou vymezeny jako předání pravidel, norem a hranic, které fungují ve společnosti, posilování vlastních možností a zdrojů pro získání lepšího postavení ve společnosti; poznávání kultur. Tento subjekt úzce spolupracuje také s dalšími neziskovými organizacemi ve městě. V průběhu výzkumu to byla především organizace poskytující terénní sociální služby, jejíž chod byl ochromen hromadnou výpovědí všech pracovníků, kteří dlouhodobě kritizovali zamlžené hospodaření národní centrály tohoto subjektu. Také tato skutečnost se

přirozeně promítá do postojů a názorů Romů na poskytovanou pomoc, kdy převládá nedůvěra a pochybnosti. Ve sledované lokalitě je velká část Romů přesvědčena o účelovém a obohacujícím chování některých pomáhajících subjektů. Sociální služby nejbližše klientům představují partnera a poskytovatele pomoci, který je na zájmu klientů někdy existenčně závislý. Naproti tomu státní instituce jsou spojeny především s represí, to se odráží i do strategií jednání s těmito institucemi. Na úrovni institucí se rodiče dětí a děti samotné nejčastěji setkávají s orgány sociálně právní ochrany dětí, zastoupenými kurátory pro mládež či úředníky vykonávajícími dohled nad rodinou. Mezi pracovníky neziskových organizací a pracovníky OSPODu je nastaven systém spolupráce, která je posilována na úrovni komunitního plánování. Obě organizace byly v minulých letech citelně zasaženy změnami souvisejícími se zaváděním standardů kvality poskytovaných služeb. V této oblasti dochází i nadále k dalšímu vývoji. Se zaváděním Standardů kvality se výrazně zvedl podíl administrativní práce pracovníků, část pracovníků vnímá nové administrativní povinnosti jako zatěžující a v neprospěch přímé práce s klientem. Léta trvající existencionální nejistota, zátěž pracovníků způsobená neustálými transformačními efekty, administrativní úkoly a sociálně velmi náročná práce s klienty stojí za vysokou mírou fluktuace v těchto institucích. To se přímo odráží na úrovni práce s rodinou. V situaci, kdy rodina přijme spolupracující a důvěrný model jednání s pracovníkem, tento pracovník pozici opouští. Za této situace se pracovníci snaží intervenovat do způsobů rodinné výchovy. Je pochopitelné, že je jejich snaha neúspěšná. Na úrovni institucí je dobré zmínit i další z možných problematických bodů, kterým je celkově vnímaný stav vzájemného soužití. Pro popis úrovně vzájemných vztahů využila autorka práce odbornou literaturu, která klíčové momenty poměrně dobře vystihuje. Ve vztahu mezi neromskou majoritou a romskou minoritou dochází k častým konfliktům, které někteří autoři chápou jako „katastrofu důvěry“. Doubek v této souvislosti upozorňuje na tři významné zdroje konfliktů. *„Prvním zdrojem je absence kompetencí způsobená nedostatkem společné zkušenosti mezi příslušníky majority a minority. Druhým zdrojem jsou kulturní rozdíly, chápané jako rozdíly v podvědomém, kulturně podmíněném užívání těla. Třetím zdrojem pak je distanciaci, což je specifická reakce na exkluzi a stigmatizaci...“* (podrobněji Bittnerová, Doubek, Levínská, 2011, 93). Doubek také upozorňuje na schéma, které opanovává český a slovenský lidový diskurz, ve kterém vystupují Romové jako Ti, kdo člověka okradou i po letech známosti, jsou „neřešitelný“ národ a „nikdy makat nebudou“. Na podkladě takového uvažování se formuje schéma „Cikán“, se kterým jsou

všichni, kdo mohou být synekdochicky označeni jako *Cikáni*, konfrontováni a které vystupuje jako definiční pro vztah majority a minority. Ve světle těchto úvah objasňuje, proč může být pro takto stigmatizované a dehonestované osoby možné dopouštět se nemorálního jednání (2011, 103-106). Zvláště silně se schéma „nepřizpůsobivosti“ a „zneužívání“ projevuje v situacích sociální pomoci. Směr těchto úvah poodhaluje pozadí vztahu pomáhajících pracovníků a tzv. problémových rodin, kdy se rodiny staví k pomoci někdy i přezíravě, zneužívajícím způsobem nebo ji negují. Ve světle takových modelů vzájemných vztahů **je pochopitelné, proč rodiče v našem výzkumu reagovali nekontrolovatelnou zlobou v situacích, kdy zachytili chování, kterým děti naplňovaly představu „Cikán“ a selhávaly v majoritou nejvíce sledovaných oblastech (ušpinění, ztráta pomůcek, záškoláctví, přestupky proti zákonu).**

Celkově je možné říci, že zatímco větší část veřejnosti přistupuje k Romům v duchu popsaného schématu a chápe je jako nepřizpůsobivé a domnívá se, že si ničeho neváží, nejsou schopni „běžného“ stylu života i bydlení. (Nečas, 2002, 115), pomáhající pracovníci uplatňují některý z konceptu problémovosti, které však vychází právě z výše popsaného schématu „Cikán“. To vede k emočně velmi vypjatým stavům na straně klientů, které nemusí vždy dobře zvládat. Celkový obraz takových rodin je potom vystavěn na neexistenci osobních zkušeností laické veřejnosti a na úzkém spektru zkušeností pomáhajících odborníků, kteří však vstupují do životního pole rodiny jen v problémových situacích, neproblémové situace zůstávají vnějšmu okolí skryté. Na podkladě tohoto mechanismu se budují postoje k těmto rodinám v celé společnosti. Jako samozesilující zpětná vazba potom působí tlak médií, která věnují pozornost především negativním oblastem života rodin, nebo vytváří mylný dojem neustálého řešení problémů, přičemž témata zachycující řešení se jen periodicky a vždy s nástupem nové vládní garnitury vracejí.

Souhrn: minimální operační prostor pro skutečnou pomoc, transformační zátěž, vize a cíle institucí směřují k začlenění či represi, východiskem jsou hodnotící koncepty, instituce je držitelem ohrožujících kompetencí, instituce reflektují schéma „cikán“

Důsledek pro rodiny: obrana před ohrožujícími institucemi, nízká důvěra v pomáhající intervence, pocity tlaku a ohrožujícího zájmu o rodinu

Šestá úroveň - Místní úroveň

Problémy související s životem rodiny na obecní a lokální úrovni úzce souvisejí s problémy, kterým rodiny čelí na národní úrovni. Z tohoto důvodu je struktura popisu

místní úrovně podřízena aspektům strukturální integrace, které představují hlavní východisko přístupu k Romům v daném městě. Ačkoliv jsou součástí městské komunity Romů umělecky i sportovně velice úspěšní jedinci, a také na úrovni komunitního způsobu života je možné Romy považovat za kulturně dobře etablované, v diskurzu o Romech převládá pomáhající hledisko. V cílové skupině byli všichni členové rodin příjemci některé ze státních vyrovnávacích, podpůrných a pomáhajících opatření.

Problematika bydlení

Ve sledovaném městě bylo v době výzkumných aktivit možné vysledovat trend prodeje velké části městských bytů soukromým vlastníkům. Řada nájemních domů (bytů) v sociálně vyloučených lokalitách byla městy odprodána soukromým vlastníkům, kteří byty nadále pronajímají, nejčastěji Romům. Situace ohledně bydlení se dlouhodobě neřeší, dochází k trendu nadstandardního zvyšování nájemného nad místně obvyklou výši. Získání bydlení v jiné lokalitě města nebo přestěhování se ze sociálně vyloučené lokality je spíše výjimkou. Pod tlakem nuceného vystěhování se část rodin vystěhovala do přilehlých vesnic. Město patří k oblastem s nejvyšším tržním nájemným v ČR. Koncepce sociálního bydlení chybí s odůvodněním, že neexistuje opora v podobě národní koncepce²⁴. Jedním z problémů je i fakt, že návrhy sociálního bydlení jsou koncipovány jako „koncentrované sociální bydlení“, reálně by tak tato forma pomoci mohla vést ke vzniku dalších vyloučených lokalit. V současnosti jsou problémy spojené s bydlením řešeny ve spolupráci s neziskovým sektorem, ani tak se ale nedaří bydlení získat. (Romské bydlení, 2011) Azylové domy jako řešení bytové krize Romové odmítají, rozdělení rodin je pro ně nepřijatelné. Od roku 2013 je sociální bydlení dostupné prostřednictvím neziskového subjektu působícího ve městě. Z výzkumného souboru rodin byla jedna rodina do tohoto typu bydlení zařazena, pro přetrvávající sousedské neshody byla však následně vystěhována, přechodně pobývala na několika místech mimo Město, aktuálně žije na ubytovně. Jde o velmi početnou rodinu a její další osud ve stínu novelty ošetřující hygienické standardy ubytoven je nejasný. Většina sociálně vyloučených lokalit zanikla prodejem domů a následným vystěhováním Romů. V roce 2015 byla jedinou – poslední vyloučenou lokalitou lokalita, ve které probíhal výzkum. Situace vystěhovaných není koncepčně řešena, jsou odkázáni na otevřený trh s byty, kde jsou jejich šance nulové. Část rodin na získání bydlení rezignovala a trvale

---

²⁴ Pokud by město vytvořilo vlastní koncept, který by se vymykal plánované normě, bylo by následně nuceno svou koncepci přebudovat a zákonné normě podřídit. Dynamika proměny zákonů v sociální oblasti byla v posledních letech tak velká, že velká část práce sociálních odborů je zaměřena na přepracovávání stávajícího stavu řešení.

se uchýlila do provizorních obydlí (garáže, obytné vozy, plechovo-kartonové přístřeší na smetišti). V kontrastu s tímto stavem působí aktivity města usilující o pozvednutí úrovně bydlení. Kdy se město snaží iniciovat kultivaci prostředí v okolí sociálně vyloučených lokalit, ve společných prostorách objektů užívaných k bydlení. V situaci, kdy se Romové zapojují do údržby domů, jsou vystěhováni prakticky na ulici. V plánu Města je zavádění systémů prostupného bydlení s doprovodným sociálním programem, tzn. z ubytovny do holobytu a nakonec do nájemního bytu za pomoci např. terénních sociálních pracovníků, řešení dluhů vzniklých v souvislosti s bydlením pomocí splátkových kalendářů, platba nákladů za bydlení ze sociálních dávek přímo na účet zvláštního příjemce atd. (Strategie integrace sociálně vyloučených lokalit v kraji 2011-2016, 2010). Dosud (rok 2015) nebyl plán realizován, připravená ubytovna byla nárazově obsazena bez hlubšího zapojení sociálních pracovníků. **Řešení bytové tísně představuje pro značnou část rodin každodenní zátěž a přímo se promítá do emočního naladění rodičů. Nevyhovující bydlení také vystupovalo jako silný intervenující prvek při využívání zakazů, zvláště je-li rodina ubytována u příbuzných. Na úrovni výchovných cílů potom dominovalo předání schopností postarat se o svou rodinu jak ve smyslu opatření bydlení, tak ve smyslu udržení domácnosti v přijatelném a životu příjemném stavu. Cíle rodičovského působení se orientují na zajištění základních potřeb, to plně odpovídá životní situaci rodin.** Ústředním tématem každodenního rodinného života je získání a udržení bydlení a zajištění jídla na konkrétní den. Cíle, které by se orientovaly za tento horizont, by nereflektovaly skutečnou životní situaci a její potřeby.

Problematika vzdělání

Ve světle uvedených skutečností je problematické pracovat s rodiči na vzestupném vývoji vzdělanosti jejich dětí. Pro praktický život dětí formální vzdělání žádné benefity nepřináší, každodenní životní zkušenost v takovém přesvědčení utvrzuje. Tím, že se vzdělání Romů stává silně atraktivním mediálním tématem a důrazem, který mu přikládají sociální pracovníci, je na straně rodičů vzdělanostní dráha dětí akcentovaným tématem rodinné rétoriky. **V reálném životě však rodina nedisponuje požadovaným zázemím, které by umožnilo adekvátní přípravu dětí, tato skutečnost souvisí s problémem nevyhovujícího bydlení.** Z těchto důvodů rodiče využívali především programy skupinového doučování, které nabízí několik neziskových organizací ve městě. Ve sledované lokalitě Centrum zajišťovalo jak skupinové psaní domácích úkolů, tak individuální doučování dětí v rodinách, o oba programy jevíli rodiče značný zájem.

V aktivitách Centra je také předškolní klub, který nabízí program dětem od 3 let. Ve městě je dostupný přípravný ročník, jehož realizaci zajišťuje Základní škola speciální. Ve sledovaném městě se tak podobně jako v mnoha dalších městech ČR rozšířila praxe přechodu z přípravného ročníku do Základní školy speciální. Na tuto praxi upozornila i Zpráva o stavu romské menšiny v České republice (2010,46). V oblasti zajištění chodu přípravných ročníků se snaží spolupracovat především subjekty neziskového sektoru. (Plán rozvoje sociálních služeb v kraji 2011-2016, 2011). Problémem však i nadále zůstává zařazování dětí do mateřských škol, svou roli hraje nepřipravenost dětí absolvovat poslední ročník MŠ, ale i finanční limity. *„V případě, že romské dítě nastoupí do mateřské školy, dochází často k předčasnému ukončení předškolního vzdělávání – rozhodnutím ředitele mateřské školy z důvodu, např. nehrazení stravného ze strany rodičů, ale také na základě rozhodnutí rodičů, kvůli finanční náročnosti nebo problémům s plněním povinností, jako je ranní vstávání a docházka.“* (Zpráva o situaci romské menšiny v kraji za rok 2010). Přes snahu všech zainteresovaných subjektů se nedaří nastartovat vzdělanostní dráhu dětí v rámci hlavního vzdělávacího proudu. Krajské dokumenty tuto situaci dokumentují slovy *„Rodiče sociálně znevýhodněných dětí občas žádají přestup dítěte do ZŠ praktické nebo ZŠ speciální z důvodů lehčího učiva, menších nároků na domácí přípravu dětí či přítomnosti „kamarádů“, aniž by k tomu měli objektivní důvody.“* (Průzkum potřeb v sociálně vyloučených lokalitách v kraji, 2010). V této souvislosti je zážející i vystoupení ředitele Základní školy speciální na odborném fóru, který zcela vážně upozorňoval na porušování práv rodičů a dětí, kdy není vyhověno žádosti rodičů, aby bylo jejich dítě umístěno do speciální školy. V kontextu toho, že první vstup dítěte do instituce vzdělávacího typu proběhne na půdě Základní školy speciální a při absenci zkušenosti rodičů s jiným typem školy vyznívají takové argumenty jako směs sarkazmu a ironie. Tragédií je skutečnost, že byly myšleny vážně. Ve světle názorů deklarovaných ředitelem speciální školy se jeví jako nezbytné posílení dalšího vzdělávání pedagogických pracovníků, stejně tak by bylo potřeba otevřít diskusi nad profesní etikou. Zatímco na poli vzdělávání pedagogických pracovníků se kroky podnikají, další opatření, které by mohla podíl dětí v hlavním vzdělávacím proudu zvýšit, váznou. *„V celém Městě působilo dříve několik romských asistentů, problém ovšem je s jejich financováním, kdy se peníze dávají zpětně, což není nikdy jisté a představuje to pro většinu ředitelů základních škol určité dilema, neboť se jedná o rizikový zásah do jejich rozpočtu.“* (Zpráva o situaci romské menšiny v kraji za rok 2010). Ve sledovaném období působil ve městě jeden romský asistent na speciální

škole. Problémy popsané na celonárodní úrovni se tak promítají také do úrovně místní. **Zájem o vzdělávání ze strany rodin bylo možné vysledovat jednak v podobě hrdoosti na děti, kterým se podařilo vyučit se, ale vystupoval také jako podpora rodiny, při dokončení základní školy, kdy třináctiletá dcera dokončila všechny třídy základní školy navzdory těhotenství a mateřství.** Romové si začínají uvědomovat své „odsunutí“ z hlavního proudu a pro své děti plánují základní školství. Jak již bylo uvedeno výše, bez podpory se jim však nedaří děti ve školách udržet. **Za velmi závažný aspekt celého problému je možné vnímat i to, že největší podíl na poskytování konkrétní pomoci a podpory při zvyšování vzdělanostní úrovně Romů ve městě nesou sociální pracovníci, nikoli pedagogičtí. Sociální pracovníci jsou také prvními a často jedinými odborníky, se kterými rodiče o výchově a vzdělávání hovoří. Absence odborně vzdělaných pedagogicky orientovaných pracovníků je v takovém případě jednoznačným handicapem a snižuje úroveň odborné pomoci.**

Problematika zaměstnání

Dle dostupných informací terénních sociálních pracovníků je ve městě podíl nezaměstnanosti mezi Romy v rozmezí 60 – 95 %, přičemž tyto osoby jsou nezaměstnané a závislé na sociálních dávkách již dlouhodobě. (Průzkum potřeb v sociálně vyloučených lokalitách v kraji, 2010) „*Velký počet osob v produktivním věku jsou invalidní důchodci, částeční i úplní, další početná skupina jsou ženy v domácnosti s malými dětmi.*“ (Zpráva o situaci romské menšiny v kraji za rok 2010). Velká část romských obyvatel pracuje příležitostně mimo segment legálního pracovního trhu. Na úrovni řádných pracovních poměrů jsou evidovány časté diskriminační zkušenosti Romů při hledání práce. Velkou roli hraje také zadlužení, kdy není motivující hledat legální zaměstnání, protože velká část výdělku je poté odebrána na úhradu dluhů. Na druhé straně, ne všichni Romové se skutečně zajímají o možnost získat práci. Snahy o zvýšení zaměstnanosti jsou koncentrovány do oblasti zvýšení informovanosti Romů prostřednictvím kurzů. Zkušenosti z minulých let však ukázaly, že zapojení do pracovního procesu je často jen dočasné. V novém zaměstnání chybí Romům další podpora, často se cítí diskriminovaní v kolektivu a práci opouštějí. V každodenní realitě jsou tak Romové utvrzováni ve své zkušenosti diskriminovaných a také ji tak chápou. Při výchově a vedení dětí se proto orientují na vlastní dostupné formy výdělku (viz participace na chodu rodiny - práce chlapců).

Souhrn: dlouhodobě neřešený problém absence sociálního bydlení, rodiny odkázané jen na otevřený trh s byty, na kterém však nemají šanci byt získat, přípravný ročník

směřující děti do ZŠ Speciální, minimální možnosti zvyšovat si kvalifikaci, dlouhodobá nezaměstnanost.

Důsledek pro rodiny: živá zkušenost s omezenými možnostmi reálné pomoci, akutní existenční krize, pocity nepřijetí a lhostejnosti ze strany lokálního prostředí - časté přesouvání, cíle výchovy nemá smysl směřovat jinam než mimo rodinu.

Sedmá úroveň - Národní úroveň

„Žena sledovala obrazovku a bylo vidět rozrušení, zvedla oči, podívala se na mě a řekla: Ted' když i v Americe maj černýho prezidenta, tak to by se i tady u nás mohli bílí začít chovat k nám černejm líp.“ (PR)

V České republice vychází opatření týkající se řešení romské problematiky z opatření navrhovaných evropskými institucemi. V některých zásadních otázkách se však české postupy a opatření rozcházejí s pohledem ze zahraničí (viz mezinárodní úroveň). Názorové rozpory na řešení situace Romů je možné zachytit také na vnitrostátní úrovni, v souvislosti s občanskými nepokoji na severu Čech je potřeba připomenout *Šluknovskou výzvu*. Tato apelovala na důsledné plnění závazků, ke kterým se vláda zavázala v Konceptu romské integrace na období 2010–2013. (Šluknovská výzva, 2011). K této výzvě se připojili nejen jednotlivci zabývající se problematikou, ale také organizace dlouhodobě pracující s Romy. Charakter výzvy odhaluje nepříjemnou skutečnost pomáhajících snah státu, kdy velká část koncepčně funkčních programů zůstává pouze na papíře, jsou odsouvány nebo jsou naplňovány nesystémově a částečně. Tento postup si uvědomují především subjekty působící v problematice. Reálné snahy státu a jejich limity dokumentuje i způsob finančního zajištění potřebných a prospěšných institutů a institucí, kdy chybí systémové dlouhodobě nastavené programy podpory a subjekty působící v problematice mají jen minimální podporu státu. Tolik diskutované přípravné ročníky byly po řadu let chápány jen jako experiment bez možnosti dlouhodobějšího financování, podobně neukotveně byly dlouhou dobu realizovány také asistenční služby ve školách. Situace není lepší ani dnes, kdy finanční podpora na integraci v posledních letech stále klesá (Zpráva o stavu romských komunit, 2014,6) a čerpání evropských peněz je komplikováno chybami a skandály státní správy. V praxi je potom rozhodujícím faktorem schopnost a výkonnost neziskového sektoru a lokálních samospráv, které se snaží pomoc realizovat. Jedním z dominantních úspěchů státu je vytvoření vhodných legislativních podmínek pro rozvoj neziskového sektoru a občanské společnosti. Finanční podpora sice často vázne, prostor pro realizaci

pomáhajících programů však nechybí, schopné a výkonné organizace, školy i obecní zastupitelstva mají možnost realizovat různé pomáhající programy a nejsou limitovány. Na národní úrovni tak hlavním problémem zůstává především pomalé zavádění systémových řešení a opatření.

Na úrovni vládních opatření je velká pozornost věnována především **strukturálním dimenzím integrace (oblast vzdělávání, bydlení a trhu práce)**, tyto dimenze rezonují také v konceptu Sociálního vyloučení.

V celospolečenském diskurzu převládá pohled spojující Romy se sociálními problémy, jiná hlediska, která by akcentovala etnický či kulturní rozměr společného soužití, jsou zastoupena minimálně. Stejně je k Romům také přístupováno v médiích i v názorech laické veřejnosti, jsou především „sociálním problémem“. Z toho vyplývá i řada opatření, která jsou namířena na zlepšení současné situace romských rodin. Situace ohledně bydlení je dlouhodobě problematická a není řešena. V roce 2015 stále chybí zákon o sociálním bydlení, jehož přijetí brzdí nejasnosti a diskuse o povaze sociálního bydlení i cílové skupině, které má sloužit. O problémech spojených s nevyhovujícím bydlením se přitom diskutuje v souvislosti s Romy dlouhodobě. Během posledních let se situace spíše zhoršovala. Při hledání bytu nebo při snaze o jeho výměnu se mnoho Romů setkává s diskriminací, majitelé domů nebo bytů Romy do podnájmu nechtějí. Zkušenosti z města, ve kterém výzkum probíhal, dokumentují případy, kdy majitel pronajímaného bytu utekl z místa schůzky ve chvíli, kdy se k němu romská rodina (manželé a dvě děti) blížila. Beze slova vysvětlení místo opustil a rodinu nechal stát před domem. Častá je také majitelova negace předchozí telefonické domluvy o možnosti smluvit nájem, tento trend potvrzují i pomáhající profesionálové. **Bytová situace rodin a z ní plynoucí problémy se odráží do rodinného života, kde působí jako významný stresor.**

Situace s nevyhovujícím bydlením, kdy Romové obývají „neperspektivní“ oblasti na úrovni státu, kraje i měst, souvisí také s **vysokým podílem nezaměstnanosti**. Ačkoli je problém nezaměstnanosti tradičně spojován s problémem nedostatečného vzdělání, je potřeba věnovat pozornost také jeho dalším aspektům, mezi které patří také lokální vyloučení do oblastí bez pracovních příležitostí či fungující infrastruktury. Tento aspekt je na celostátní úrovni dlouhodobě přehlížen. Dlouhodobé neřešení a zhoršování tohoto stavu vygradovalo v zasažených oblastech do formy občanských nepokojů. Na vládní úrovni je nezaměstnanost spojována zejména s demotivujícím sociálním systémem, nedostatečným využíváním nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti, malou flexibilitou

v oblasti pracovněprávních vztahů a diskriminací. Vládní dokumenty zmiňují také vnitřní příčiny vysoké nezaměstnanosti Romů, kam řadí nedostatečnou kvalifikaci a nízkou úroveň vzdělání, ztrátu pracovních návyků, nedostatečné sociální kompetence i předlužení. (Strategie boje proti sociálnímu vyloučení na období 2011-2015, 2011). Opakované neúspěchy s hledáním práce jsou vždy demotivující. Dlouhodobě nezaměstnaný a marginalizovaný jedinec nese vedle dopadů materiálních (chudoba) a sociálních (např. narušené sociální vztahy s okolím) i dopady psychického rázu (snížená sebeúcta a sebevědomí). Komplex těchto znevýhodnění má pak nezbytné důsledky také pro sociální začlenění. Proti zvyšující se nezaměstnanosti bojuje stát byrokratickými prostředky, zvyšuje se adresnost a účelnost aktivní politiky zaměstnanosti, standardizovaly se individuální akční plány. Stranou nezůstává ani podpora vzdělanosti, zlepšuje se propojení rekvalifikačních realizovaných úřadu práce s potřebami trhu práce. Zvyšuje se propojení úřadů práce se službami neziskového sektoru a zaměstnavateli. Rozvíjí se segment sociální ekonomiky, jehož rozkvět zabrzdila hospodářská krize. Jako dobré a účinné řešení se ukazuje také systém prostupného zaměstnávání²⁵. (Strategie boje proti sociálnímu vyloučení na období 2011-2015, 2011). Ačkoli je na národní úrovni patrná snaha o posilování aktivit snižujících nezaměstnanost, je potřeba chápat problém z více perspektiv. Je potřeba zmínit především fakt, že vzdělávací aktivity úřadu práce, které jsou v praxi realizovány a týkají se Romů, většinou nesměřují k získání konkrétních pracovních dovedností (kuchař, kadeřník, obsluha strojů). Romové jsou zařazováni do programů, které mají rozvíjet spíše jejich orientaci (kurzy finanční gramotnosti, motivační bloky), rekvalifikace je pro někdy obtížně dosažitelná. Vzdělávací opatření tak slouží především k eliminaci rozvoje osobnostních charakteristik dlouhodobě nezaměstnaného. To je sice také důležité, ale zaměstnavatelé potřebují pracovníky, kteří jsou schopni práci vykonávat. V oblasti aktivizace dlouhodobě nezaměstnaných zaznamenala státní strategie citelný zásah také v podobě zrušení povinnosti vykonávat veřejnou službu. Předseda soudu Pavel Rychetský tento verdikt vysvětluje těmito slovy „*Ústavní soud považuje veřejnou službu za nucenou práci, protože není výsledkem svobodné vůle a svobodného rozhodnutí, neboť nepřijetí toho povolávacího rozkazu, nepřijetí té nabídky znamená ztrátu podpory v nezaměstnanosti, která přitom je výsledkem pojištění, které si ten dotyčný mohl po*

---

²⁵ Prvním stupněm je veřejná služba. Ti, kteří se ve veřejné službě osvědčí, budou zařazeni do druhého stupně – výkonu veřejně prospěšných prací. Třetím stupněm je tranzitní sociální podnik s dotovanou mzdou a čtvrtým volný trh práce, případně podnikatelská činnost.

desetiletí platit.“ „Nelze opominout ani podobnost mezi výkonem veřejné služby a výkonem trestu obecně prospěšných prací podle paragrafu 65 trestního zákoníku, v jejímž důsledku se v očích veřejnosti zcela stírají rozdíly mezi oběma instituty.“ (Ústavní soud: Nezaměstnaní nemusí povinně pracovat, je to ponižující, 2012). Je potřeba zmínit, že ústavní soud odmítl jako zcela lichou obhajobu ministerstva práce, že v dobách hospodářské krize v Evropě platí stav nouze, tedy výjimka z Listiny práv a svobod. Tak jako stojí na jedné straně strategie a aktivity státu k podpoře zaměstnanosti, tak na straně druhé stojí reflexe těchto postupů samotnými adresáty těchto opatření. Na straně Romů jsou citelně vnímány především rozpory, které s sebou aplikace a opatření nese. **Nejvýrazněji vystupovaly ve sledovaném období do popředí problémy s veřejnou službou, obtížnou dosažitelností rekvalifikací i kolaps systému výplaty dávek.** Romové jsou často chápáni jako rodiče, kteří neposkytují svým dětem adekvátní pracovní vzory. Premiér Nečas při své návštěvě sociální ubytovny vyslovil názor: *„Takhle bych žít nechtěl, a proto celý život pracuji, abych tak žít nemusel. Řešení vidím ve vzdělání dětí. Primárně Romům musí záležet na jejich osudu, musí je posílat do školy. Sami Romové chtějí, aby jejich děti chodily s kamarády do zvláštních škol, pak tady ale vzniká vzdělanostní bariéra. Zda děti chodí, nebo nechodí do školy, to mají v rukách jejich rodiče, je to jejich zodpovědnost a nikdo ji z nich nesejme.“* (Nechtěl bych žít v ubytovně, proto pracuji, řekl Nečas na Šluknovsku, 2011). Podobně i ministr Chládek naznačil negativní vliv rodiny ve svém vyjádření ke kauze související se zprávou AI: *„My se dnes snažíme vůbec dostat děti do škol z vyloučených lokalit. Řada zástupců škol chodí a tahá je z postelí. Snaží se je naučit základy hygieny, správně česky a taky že není naprosto normální, že se někdo válí v posteli dopoledne a pak si vykouří krabičku cigaret, ale že se také chodí do práce.“* (Romové na Facebooku: Ministře Chládku, urazil jste nás! Omluvte se!, 2015). Zkreslené představy reflektující se do názorů na chod rodiny a její reálné možnosti nabízet dětem podporu při učení ve školách hlavního vzdělávacího proudu prosakují z laické veřejnosti do světa politických reprezentací a ty o dalších podpůrných opatřeních většinou rozhodují. Každé negativní vyjádření se Romů dotýká a sledují kauzy namířené proti nim.

Vzdělávání

Problém nezaměstnanosti bezesporu úzce souvisí s problémem nízkého vzdělání, **vzdělanostní dráha** nastartovaná mimo hlavní vzdělávací proud působí dále diskriminačně na trhu práce. Z těchto důvodů se vzdělávání dostává do centra dění a také na vládní úrovni je mu věnována patřičná pozornost. Dnes jsou vládní snahy

citelně poznamenány situací základních škol speciálních a praktických, které v minulosti sdružovaly velké počty romských dětí. V České republice je zatím na mnoha místech ještě živou praxí ustoupení rodičům dětí či potřebám škol. Ve své podstatě představuje takové řešení situaci popsanou jako systémový archetyp Přesun břemene; kdy se vyřeší symptomatický problém a celkové řešení je tak odsouváno, protože problémy ustaly, tyto se však pouze kumulují a v pozdějším období se vynoří v mnohem větší síle. Toto období právě Česká republika prožívá. Podpora pro školsky neúspěšné děti v hlavním vzdělávacím proudu představuje vytvoření zcela nových mechanismů pomoci a intervence. Oblast vzdělávání tak stojí před radikálním krokem, který představuje významný zásah do dosavadního chodu resortu. Jistým řešením se jevíly školy sdružující větší počet romských žáků, které mnohde začaly vznikat „přirozeně“²⁶. Ani tudy však cesta nepovede, je sice patrný nesporný efekt v oblasti studijních výsledků, společensky jde však o nebezpečný experiment ohrožující soudržnost společnosti. Na národní úrovni Česko disponuje vyrovnávacími postupy, které jsou sice využívány již řadu let, ale jejich systémové ukotvení bylo velmi vleklým problémem, stejně jako jejich finanční podpora. V současné době jsou vyrovnávací opatření ukotvena vyhláškou č. 147/2011 Sb. a další posun slibuje i novela školského zákona. Jakožto vyrovnávací opatření a doporučené podmínky pro vzdělávání romských žáků jsou především využívány dva nástroje podpory, tedy využití přípravné třídy a asistenta pedagoga. V praxi se však často objevuje problém, kdy rodiče přípravné třídy nevyužívají. V kontextu toho se opět vrací návrhy na rozšíření povinné školní docházky také o poslední ročník mateřské školy. Ačkoli jsou na národní úrovni vytvořeny dostatečné legislativní podmínky pro podporu romských žáků, jejich faktická realizace záleží na schopnosti regionálních institucí tyto programy funkčně nastavit a ufinancovat. Na úrovni krajů, ale i obcí jsou tak rozdíly v řešení vzdělanostní situace Romů poměrně značné. Pro úspěch je klíčová ochota školy a místní samosprávy situaci řešit, nemalou roli hraje i funkčně nastavené komunitní plánování, které umožňuje alokovat finanční prostředky do oblastí tak, aby se efektivně využily.

Složitost problému nízké vzdělanostní úrovně nemusí být Romy reflektována ve všech aspektech, to, co si však dnes rodiče jasně uvědomují, je skutečnost, že zařazování dětí mimo hlavní vzdělávací proud je špatné a omezuje životní vyhlídky dětí. Jsou také schopni reflektovat pomalé kroky České republiky, která je za svůj přístup kritizována

---

²⁶ Neromští rodiče své děti přeřadili jinam.

ze zahraničí. Především však reflektují skutečnost, že sami nemají moc změnit stávající stav, zvláště v situacích reálných školních neúspěchů svých dětí nemají kapacity situaci zlepšit. V takové chvíli jsou odkázáni na pomoc sociálních služeb nabízejících doučování a nutno říci, že o takovou pomoc jeví velký zájem. Ve sledovaném městě vznikaly první programy individuálního doučování v rodinách z iniciativy rodin, sociální pracovníci „jen“ vyhledali příslušné dotační programy, zpracovali projekty a realizovali je. Boj o vzdělávání romských dětí je především bojem o školní úspěšnost těchto dětí a bojem o možnost navštěvovat školu, ve které se setkají s vrstevníky z majoritní společnosti. Jde o klíčovou oblast a doposud se nepodařilo najít řešení všech souvisejících problémů. Na úrovni místních obcí se toto řešení na několika místech najít podařilo, systémově je však řešení stále otevřenou otázkou. Oblast vzdělávání tak podobně jako další klíčové oblasti strukturální integrace zaznamenává na národní úrovni značné trhliny.

Problémy související s životem a začleněním Romů do společnosti se opakovaně vrací k řešení a vytváří tak obraz neustálého řešení situace, laická veřejnost na základě opakujících se mediálních sdělení nabývá dojmu, že je Romům neustále věnována zvýšená péče a pozornost. Také tato skutečnost se podílí na mediálním obrazu Romů, veřejném mínění a v neposlední řadě vytváří obraz Romů i pro ně samotné.

Mediální obraz

Mediální svět vystupuje do životního prostoru rodin jako nositel informací o nich samých. Vzhledem k omezeným zkušenostem s majoritou jsou média hlavním zdrojem informací o světě vně rodiny i komunity. Pokud se rodiny vůbec s někým z neromského světa setkávají, jsou to zástupci pomáhajících profesí nebo represivní složky státu. Civilní kontakty jsou minimální. Mediální skutečnost, tedy to, co je prostřednictvím médií vysíláno směrem ke konzumentovi mediálních obsahů, a *sociální skutečnost*, tedy to, jak každý jednotlivec interpretuje svět kolem sebe, jsou kulturně a historicky podmíněné *konstrukce reality*. Každý člověk si je dále interpretuje na základě sdílení v rámci společnosti a „navzájem (se) doplňují, ovlivňují, popírají, konkurují si – a ve svém úhrnu tvoří základ zkušenosti, s jejíž pomocí se člověk vztahuje ke svému okolí, formuluje si soudy o ostatních lidech, odhaduje svoje šance na uplatnění ve společnosti, rizika, perspektivy apod.“ (Jiráková, Köpplová, 2009, 286). Často proklamovaná snaha o objektivitu, vyváženost a názorovou neutralitu je tedy chvályhodná a potřebná, ale objektivita jako taková představuje podle mnohých mediálních kritiků a badatelů nedosažitelný ideál, případně ideologicky tvarovatelný nástroj k udržení hegemonie

(Breed 1955; McNair 2004). To by ovšem nemělo být důvodem k rezignaci na úsilí k ideálu se alespoň přiblížit. V případě problémových romských rodin je na způsobu prezentace dílčích zpráv poměrně dobře patrný postoj, který autor mediálního sdělení předkládá. V českých médiích se tak můžeme setkat se širokým spektrem zpracování zpráv o Romech, od zpravodajství, které usiluje o objektivitu, až po silně manipulačně podbarvené reportáže, u kterých nebyla ověřena pravost a dodatečně jsou dementovány. Formativní vliv takových zpráv však zůstává, rozpor mezi mediální a životní zkušeností je silně patrný právě z postojů neromů k Romům.

Výsledky šetření Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR „Romové a soužití s nimi očima české veřejnosti“ ukazují, že „*soužití Romů s neromskou populací v místě, kde sami žijí, hodnotí lidé poněkud příznivěji, než soužití v České republice, i když i zde negativní hodnocení převažuje nad pozitivním*“ (Červenka, 2013, 3). Pro 37 % dotázaných, v blízkosti jejichž bydliště žijí Romové, je soužití s Romy hodnoceno jako dobré. Naopak z výsledku agentury STEM vyplývá, že čtyři z pěti Čechů vnímají Romy jako nepřizpůsobivou skupinu (Průzkum: čtyři z pěti Čechů vnímají Romy jako nepřizpůsobivou skupinu, 2010). Do zorného pole médií vstupují menšiny především v okamžiku, kdy se z nich stane ohrožení nebo z nějakého důvodu zvláštnost pro majoritní společnost. Běžné každodenní neproblematické fungování příslušníků těchto skupin nepředstavuje pro média, potažmo jejich čtenáře atraktivní objekt. Rozkrytí konkrétních témat, s nimiž Romové nejčastěji vstupují do mediálního prostoru, ukazuje *Analýza mediálního obrazu Romů z roku 2013*. Z analýzy vzešlo 16 tematických kategorií, v rámci kterých v různé míře média Romy zmiňují. Autoři analýzy jmenují sestupně podle četnosti následující okruhy: kriminalita (kriminální případy a přestupky); extremismus (extremisté); policie (zajištění bezpečí); bydlení (i ve smyslu soužití); zaměstnanost; školství; sociální politika; dluhy, půjčky, lichva; vyloučené lokality; jednání politiků; kulturní, sportovní a osvětové aktivity; činnost neziskových organizací a sdružení; akce proti násilí; holocaust, II. světová válka; Agentura pro sociální začleňování (její aktivity); a jiné. Z dalších zjištění analýzy plyne, že témata se v jednotlivých mediálních výstupech často překrývala a v jednom výstupu může být referováno o více tématech, která jsou spolu v určité logické užší provázanosti (např. bydlení a sociálně vyloučené lokality). S velkým náskokem oproti dalším tématům vedou dle analýzy v médiích ve spojení s romskou menšinou zprávy o kriminalitě, kde jsou Romové zároveň zachycováni častěji jako pachatelé než oběti, ve sledovaném období to bylo 80 % ku 20 % (2013, 22). Takto prezentovaná mediální

realita se stává základnou postojů všech členů společnosti, kteří tato sdělení přijímají a nemají možnost osobních zkušeností.

Veřejné mínění

Výsledky průzkumů veřejného mínění potvrzují, že značná část české veřejnosti vnímá romskou komunitu jako skupinu osob se zvýšeným sklonem ke kriminální činnosti, s nezájmem o legální práci, neschopných běžného stylu bydlení a soužití. Z výzkumného šetření *Romové a soužití s nimi očima české veřejnosti* plyne, že soužití Romů a ostatních obyvatel je výraznou většinou veřejnosti vnímáno jako problematické. Za spíše špatné je označilo 45 % dotázaných, 39 % dokonce za „velmi špatné“. Naopak jako dobré toto soužití hodnotí pouze 12 % respondentů, kteří vesměs volili slabší variantu pozitivní odpovědi „spíše dobré“, zatímco odpověď „velmi dobré“ se objevovala jen ojediněle. 4 % dotázaných na otázku odpověděla, že neví. (Červenka, 2013, 3). Podobně vyznívají i jiná šetření. Jeden z posledních průzkumů vztahu veřejnosti k minoritě se zabýval celkovým přístupem veřejnosti k Romům. Průzkum zachytil dlouhodobý trend negativního postoje, který se v uplynulých letech výrazně neměnil a dokonce se zhoršuje (STEM, Trendy, 2012).

Za velice alarmující lze také považovat výzkumné šetření mezi mládeží. V roce 2009, 2012 a 2014 realizovala společnost Člověk v tísni dotazníkové šetření mezi středoškoláky, kteří soužití s Romy opakovaně uváděli jako jeden z největších problémů. Přičemž příčiny vidí středoškoláci především na straně Romů (Jeden svět na školách, 2014, 14-22). Představy středoškoláků byly z velké míry formovány také probíhajícími mediálními kauzami a ukázaly na ohromný vliv médií.

Souhrn: Problémy související s bydlením, vzděláváním, nezaměstnaností, jsou opakovaně diskutovány jako závažné téma týkající se života Romů, konkrétní kroky k pomoci nejsou systémové, řešení na místní úrovni jsou vítána, ale finanční podpora vázne, mediální obraz Romů odpovídá schématům „zlý nebezpečný cikán“.

Důsledek pro rodiny: uzavírání vnějšimu světu, nedůvěra v ochotu skutečně pomoci, orientace na vlastní pomáhající síly, představa o diskriminující společnosti, reflexe silných slov ze strany politiků.

Osmá úroveň - Mezinárodní úroveň

Na mezinárodní úrovni je patrný značně kritický pohled jak lidskoprávních mezinárodních institucí, tak i orgánů evropské komise, z jejich strany je Česká republika často kritizována, za své laxní postoje k postavení Romů ve společnosti, ale

také za některá systémová opatření. Problém mezinárodní kritiky se netýká pouze éry před listopadem 1989, také nová státní správa čelí kritice.

Mezi nejpalčivější problémy Romů v ČR, které jsou reflektovány mezinárodními organizacemi a společenstvími, patří dlouhodobě **vzdělávání dětí**. V roce 2007 Evropský soud pro lidská práva rozhodl, že Česká republika porušila právo romských dětí nebýt diskriminované v přístupu ke vzdělávání a vyzval vládu, aby tuto diskriminaci ukončila. (Chce to víc snahy, 2015). Situaci se však nepodařilo dosud uspokojivě vyřešit. Česká republika není jediným státem Evropy, která se s problémem potýká. Evropský soud pro lidská práva veřejně odsoudil také Řecko nebo Chorvatsko, které segregované vzdělávání romských dětí aplikovaly. Situace v oblasti sporu o způsobu vzdělávání romských dětí gradovala v České republice v červnu 2014, kdy Výbor OSN pro ekonomická, sociální a kulturní práva kritizoval českou správu za vysoké počty romských žáků v takzvaných praktických školách. V návaznosti na nedostatečná opatření ze strany vlády zahájila Evropská komise v září 2014 proti České republice řízení pro porušení povinnosti, konkrétně zákazu diskriminace ve vzdělávání podle směrnice EU o rasové rovnosti. (Chce to víc snahy, 2015, 49). O situaci v oblasti vzdělávání informovala citovaná výzkumná zpráva Amnesty International, která vyvolala silnou reakci ze strany MŠMT, ministr Chládek její výstupy zpochybnil. Dementovány jsou také kroky Evropských institucí, jako první reakci na porušení povinnosti v listopadu 2014 česká vláda zpochybnila pravomoc Evropské komise zahájit takové řízení v oblasti vzdělávání. ČR argumentovala tím, že organizace vzdělávacích systémů je v pravomoci jednotlivých členských zemí, nicméně vláda posléze začala s Komisí spolupracovat. Navzdory zvolené rétorice ze strany představitelů státní správy považuje generální tajemník Amnesty International, Salil Shetty, segregaci romských dětí za příklad „... *systematického předsudečného jednání, kterého se dopouštějí samy školy a ukazují tak dětem již v raném věku diskriminující modely.*“ (Šéf Amnesty na vlastní oči: Romské děti jsou diskriminovány, 2015). Tak jako je v současné době nejsilněji zastoupeným tématem dialogu české republiky a zahraničí vzdělávání Romů, rezonovala v minulosti v podobném modelu i jiná témata. V zaznamenané lokalitě výzkumu to bylo především téma **českého občanství**, se kterým měly rodiny osobní zkušenost. Zákon č. 40/1993 Sb., o nabývání a pozbývání státního občanství České republiky se stal předmětem kritiky ze zahraničí v devadesátých letech. A již bezprostředně po svém schválení vyvolal kritiku ze strany

nevládních organizací, oficiálních zahraničních organizací, Úřadu vysokého komisaře OSN pro uprchlíky, Organizace bezpečnosti a spolupráce v Evropě.

Dalším staronovým aktuálně otevřeným tématem je také **sterilizace romských žen, která představuje v očích Romů jedno z nejhorších provinění, které může být na ženě spácháno**. Kauza sterilizace se ve sledované lokalitě těší velkému zájmu. Ačkoli se na morální úrovni postiženým ženám dostalo omluvy české vlády (politování vyjádřil Fischerův kabinet), finanční odškodné jim české soudy nepřiznaly a nároky označovaly za promlčené. Tento názor převládá také ve většinové společnosti. Navzdory negativnímu mediálnímu obrazu se dotčené ženy obrátily na Evropský soud pro lidská práva. V tomto okamžiku se česká vláda rozhodla očekávanému rozsudku předejít a začala chystat odškodňovací zákon.

Na mezinárodní úrovni se instituce nevyjadřují pouze k vznikajícím problémům, jsou také především iniciátory opatření, která by měla situaci Romů zlepšit. Z pohledu mezinárodního dění patřil mezi významné mezníky rok 2013, kdy probíhala na mezinárodní úrovni intenzivní diskuse o začleňování Romů, a to zejména v souvislosti s naplňováním Rámce EU pro vnitrostátní strategie integrace Romů do roku 2020. Rada EU přijala dne 26. června 2013 Sdělení komise Evropskému parlamentu, Radě, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a Výboru regionů. V tomto sdělení akcentovala především **snahy o lepší koordinaci všech zúčastněných stran, které se na integraci Romů aktivně podílejí**, a konstatovala, že současné změny zatím nejsou dostatečné. *Evropská platforma pro začleňování Romů* se na svém zasedání zabývala možnostmi zlepšení integrace romských dětí a mládeže, které jsou obzvláště ohrožené v rámci romských komunit. Ačkoliv se Evropská unie snaží téma romského začleňování dlouhodobě otvírat, je evidentní, že na národních úrovních se problémy nedaří optimálně řešit. Na úrovni mediálních sdělení je tak možné sledovat rozporuplná vystoupení komentující současný stav problematiky. Romové jako konzumenti masových sdělení tento vývoj pochopitelně reflektují a jsou si vědomi toho, že Česká republika sklízí mezinárodní kritiku. Mezinárodní kritika vystupuje jako významný prvek konstrukce „zlého světa“, před kterým je potřeba děti chránit a kterému není možné důvěřovat.

Souhrnné představení úrovní a jejich silných témat

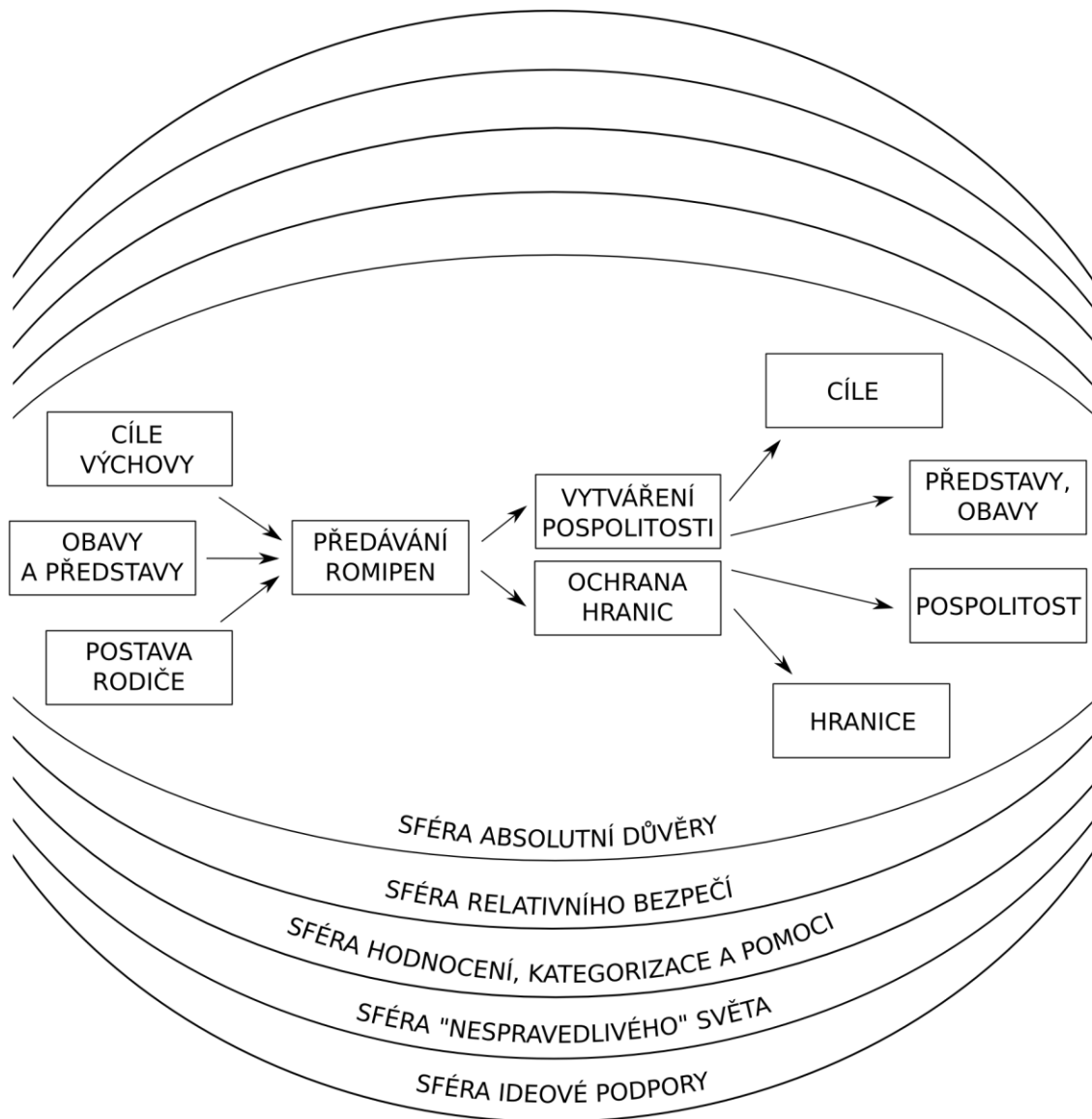
Vliv jednotlivých úrovní byl na základě signálů, které rodinám vysílají, uskupen do sfér, které charakterizují jejich směřování a povahu:

1. **Sféra absolutní důvěry** (úroveň jednání a interakce)
2. **Sféra relativního bezpečí** (úroveň skupina, jednotlivec, kolektiv) nabízí pomoc a podporu, nezpochybňují se zde kompetence rodičů, komunita nabízí pomoc v krizích. Paradoxně jde o sféru, která fakticky vykazuje největší počet ohrožujících rizik chápána jako součást bezpečného prostoru. Ve světle mezinárodní, národní a místní úrovně je však takový závěr poměrně dobře pochopitelný.

HRANICE SYSTÉMŮ – rezonující emoce a menší ochota přijímat fakta na obou stranách.

3. **Sféra hodnocení, kategorizace a pomoci** (úroveň sub-institucionální, institucionální) Sociální pracovníci nabízejí svá řešení, která často nejsou rodinou přijímána. Pracovníci jsou držitelé moci nad rodinou. V situačním dění dominují silně proměnlivé podmínky způsobené změnami zákonů, koncepcí pomoci a především transformačními problémy
4. **Sféra „nespravedlivého světa“** (národní a místní úroveň). Reální pomoc přichází velmi pomalu, často proto nereflexuje vysokou dynamiku dění. Charakteristickým rysem je vleklost problémů, kdy se dlouhodobě ví, co je problém, ale jeho řešení na systémové úrovni vázne. Převládá akcent na řešení sociální situace, který upozaduje kulturní a pozitivní stránky Romipen.
5. **Sféra ideové podpory** (mezinárodní úroveň). Ukotvuje představy o skutečné povaze světa kolem. Mezinárodní kritika může být prožívána také jako deklarativní podpora, aktivně se příliš nedělá, ale vysílá se verbální potřebná podpora, kterou již musí umět využít její příjemce. V posledních letech narůstá snaha o aktivní pomoc (především financování programů).

Obrázek č. 8: Schéma kauzálního modelu a vnějšího prostředí

Tabulka č. 12: Signály přicházející z jednotlivých vnějších úrovní, směr jejich dopadu a odraz uvnitř kategorií:

	Sdílení zdrojů	Výlučné obdávání	Příslib aktivit	Participace na chodu	Životní příběhy	Ochranné postupy	Varování	Zastavování	Tresty	Cíle
Sféra absolutní důvěry	Rodinné diskurzy (o zlém se nemluví, děti jsou hodné, svět je zlý), Intervenující vlivy: nevhodné chování dětí, operační módy (zloby, lásky, ochrany, pevný limit), věk a gender, emocionální rozpoložení rodiče, aktuální finanční situace									
Sféra relativního bezpečí	Sdílení	Vyvažování	Sdílení	Sdílení	Sdílení	Deklarování		Vyvažování	Vyvažování	Orientace k prosociálnímu směřování
Sféra hodnocení, kategorizace a pomoci	Kritické představy pracovníků o rodině (osobní, hodnotící kategorizace)	Kritické představy pracovníků o rodině (osobní, hodnotící kategorizace)	Obraz nesolidního rodiče (účast x neúčast dětí na akci)	Kritické představy pracovníků o rodině (osobní, hodnotící kategorizace) Kontroly v domácím prostředí	Kritické představy pracovníků o rodině – moc rozbit rodinu	Kritické představy pracovníků o rodině Ohrožující kompetence pracovníků,	Kritické představy pracovníků o rodině (osobní, hodnotící kategorizace)			Kritické představy pracovníků o rodině (osobní, hodnotící kategorizace)
	Negace pomoci (rad)	Negace pomoci (rad)	Negace pomoci (rad)	Potřeba péči o dům zvládnout	Osobní zkušenost s odloučením – životní příběhy, Nedůvěra	Zesílení ochrany dětí, negace pomoci	Nezvládnání emocí ve vypjatých situacích			Orientace na dění uvnitř bezpečného prostředí
Sféra „nespravedlivého světa“	Nezaměstnanost, závislost na soc. pomoci =chudoba	Nezaměstnanost, závislost na soc. pomoci =chudoba	Nezaměstnanost, závislost na soc. pomoci=chudoba	Bytová tíseň	Nezaměstnanost, vzdělanostní dráha, bytová nouze, sterilizace, státní občanství, veřejná služba	Mediální obraz a veřejné mínění	Mediální obraz a veřejné mínění, bytová tíseň			Mediální obraz a veřejné mínění
	Nízká hodnota nakoupeného, děti si váží, solidarita	Děti si váží	Distribuce atraktivního mezi více dětí omezená, deklarace výlučnosti dává legitimitu daru	Všichni zajišťují chod domácnosti	Posílení představ o zlém světě	Ochrana dětí – dohled, informace, budování vztahu	Limitované využívání zakázů, přijetí schématu „cikán“ eskaluje zlobu			Cíle směřují k úspěchu uvnitř, umět se postarat
Sféra ideové podpory	Zastání v bezpráví									

7 Výsledky výzkumných zjištění

Tato práce si kladla za **cíl rozkrýt část rodinného systému vztahujícího se k výchovnému působení romské rodiny**. Cílovou skupinou byly rodiny hodnocené ve svém okolí jako problémové. Takto stanovený cíl předpokládal široký sběr informací o rodině, které umožní vygenerovat vzorec vzájemného vztahování se uvnitř i vně rodiny. Výzkumná otázka takto směřovaný cíl orientovala do oblasti vnějších formativních vlivů podílejících se na utváření osobnosti dítěte. Znění otázky „*Jaké vnější formativní vlivy se spolupodílejí na utváření osobnosti dítěte v problémové romské rodině?*“ zadalo podnět k hledání metod, prostředků, ale i cílů výchovy, které se spolupodílí na utváření osobnosti dětí. Zvolené metody způsobu sběru dat, ale i sama povaha výchovných jevů přiřadila k okruhu výchovy také okruh nezáměrného působení rodičů. S využitím Zakotvené teorie byl vytvořen **kauzální model**, který autorka práce chápe jako dílčí **výšeč rodinného života transformovaného do podoby obecně platného vzorce** popisujícího dění uvnitř rodiny. Tento vzorec vzájemného vztahování se má podobu obecného modelu. Teprve jeho centrální kategorie je vytvořena jako jev odrážející specifika romské rodinné výchovy. Toto neobvyklé spojení obecných kategorií a kategorie silně specifické je přirozeným vyústěním celé výzkumné práce, během které vystávaly obě roviny na povrch. Kauzální model v této podobě upozorňuje na propletený vztah specifických projevů rodičů a základních obecně platných postupů. Pokud by autorka měla nastíněný model ponechat ve všech částech na obecné úrovni, pak by centrální kategorii tvořilo *formování podoby lidskosti* v Schallerově smyslu.

Při sledování výchovného a formativního působení je logicky danou nutností, že budou nalezeny cíle či směry výchovných snah, do děje vstoupí představy i obavy rodičů i charakter jejich postavy, bez cílového směřování by nebyla výchova výchovou. Stejně tak je přirozené, že tam, kde jsou stanoveny cíle, existují i postupy jak je naplnit, budují se hraniční pásma určující, jaké chování bude a jaké již nebude akceptováno, kolem hranic existuje prostor vzájemného vyjednávání a do probíhajících procesů zasahují intervenující vlivy z různých úrovní života rodiny. **Hovoříme-li o rodinné výchově, pak je potřeba si uvědomit, že budování pospolitosti i ochrana hranic je přirozenou součástí výchovných postupů, nejde o romské specifikum.** Stejně tak i v ostatních rodinách rodiče sdílejí zdroje, výlučně obdarovávají, motivují příslibem atraktivní

činnosti, vyprávějí příběhy, ochraňují, vyžadují participaci na chodu domácnosti, varují, zastavují i trestají. **Teprve specifický obsah těchto postupů, charakter vnějších i vnitřních podmínek života rodiny konstruuje jedinečně pojaté prožívání lidskosti, ke které byl konkrétní člověk utvořen výchovou, sebevýchovou, formováním i socializací.** Pokud by náš výzkum probíhal v jiných sociálně kulturních podmínkách, byly by vytvořené kategorie nasyceny jiným specificky jedinečným obsahem, centrální kategorie by nebyla utkána jako předávání Romipen, ale dejme tomu jako výchova hrdého Američana, konformního občana či asertivního egocentrika. **Předávané Romipen zastupuje v našem výzkumu podobu lidskosti, která je hluboce zakořeněna v osobosti formovaných dětí a současně se i obrací a vystupuje do světa.**

Široce pojatým výzkumným záměrem se autorka pokusila o vystižení složitosti základních vztahů, do kterých výchova jako teoretický koncept vstupuje. Rozkrývání složitého vztahu výchovy a světa, výchovy a společnosti i výchovy a formování nepatřilo v počátcích výzkumu k explicitně stanoveným cílům. Charakter zvoleného výzkumného problému však přirozeně vedl tok myšlenek tímto směrem. Předložená práce nenabízí odpovědi na tyto složité otázky, autorka ji chápe spíše jako ukázkou projevů těchto vztahů.

Hlavním záměrem autorky práce bylo představit podobu výchovy v romských rodinách označovaných někdy za problémové. Jako výstup svého snažení předkládá **náhled na problémovost, kde za hlavní přínos práce považuje představení zahraničního konceptu, který nebyl v našich podmínkách dosud komplexně představen.** Předložená práce však především **odhaluje na pozadí kauzálního modelu výchovné a formativní vlivy,** kterými je ve sledovaných rodinách utvářena podoba lidskosti. Komplexní podoba modelu i některá dílčí zjištění představují první pokus rodinnou výchovu „problémových“ rodin popsat jako součást systému rodiny i společnosti.

Kromě komplexněji pojatého modelu představuje autorka práce také některá svá dílčí zjištění, která spojuje se systémovými archetpy či je vztahuje k zjištěním dalších autorů.

7.1 Výstupy výzkumného šetření ve světle dalších výzkumů

Výzkumy zaměřené na výchovné působení uvnitř romských rodin nejsou časté, důvodem je povaha vzájemných vztahů mezi rodinou a širším prostředím, na které rodiny reagují uzavřením se a ochrannými strategiemi. Z těchto důvodů chybí také jakákoliv ucelená podoba obecněji pojatého konceptu výchovy. Poměrně dobře jsou

však dostupné dílčí poznatky jednotlivých výzkumníků. Z těchto důvodů je konfrontace autorčiných výzkumných závěrů koncipována jako vztahování dílčích poznatků výzkumu k dalším relevantním zjištěním.

Východiskem autorčiných úvah se stala systémová perspektiva, jejímž prostřednictvím se snaží **rozkrýt funkčnost**, vzorce chování i vztahy mezi objevenými kategoriemi. V takto pojatém celistvém pohledu vychází hodnocení výchovného působení rodiny jako funkční a životaschopné a prospěšné jednání. K podobným závěrům došel i výzkum tria Budilová, Jakoubek, Smolík, kteří k otázce funkčnosti zaujali toto stanovisko: „Z výsledků lze mimo jiné vyvozovat, že rodina ze zmíněného prostředí rozhodně svou funkci plní a vychovává své dítě dobře. „Dobře“ je ale relativní ve chvíli, kdy se zaměřujeme na poměrování majority s konkrétní minoritou. Výchova rodiny je tedy systémová záležitost a zaměřuje se na úspěšné přežití na daném sociokulturním prostoru.“ (2006, 2). Rozkol mezi vnitřním světem rodiny a jejím vnějším hodnocením je patrný právě v situacích, kdy se vnější svět pokouší hodnotit výchovný vliv rodiny. Ať již se jedná o sociální pracovníky, učitele či vychovatele dětí, v pozadí jejich hodnotících stanovisek stojí diskurz problémovosti. Vnitřní funkčnost rodinného systému je v situacích hodnocení rodiny upozaděna. Práce, které vznikají na podkladě terénních šetření, přitom přinášejí poměrně dobrou představu o vnitřním rodinném dění. Jednou z prvních ucelených prací, která tematizovala situaci dětí v romské rodině a nepřímo se tak dotýkala i výchovy, byl výzkum Filipa Dřímala. Ten upozornil na možný rozpor mezi popisem výchovy v tradiční romské rodině a současnou situací, která již v sobě nese známky částečné asimilace, podobný názor zastává také Poláková (2014). Rozhodujícím faktorem při poznávání romských rodin je také místo získávání poznatků, v této souvislosti Dřímál poukazuje na hlavní **zdroj poznatků**, kterým je školní prostředí, které je však **odtrženo od rodinného i komunitního prostředí**. (2004, 65). V předložené práci je prostor školy a dalších sociálních institucí charakterizován jako *Sféra hodnocení, kategorizace a pomoci*, zde pomáhající profese nabízejí svá řešení. Jako zástupci státních institucí a majoritní společnosti však spadají do obecněji vnímané *Sféry nespravedlivého světa* a na základě toho je jejich pomoc také reflektována. Tam, kde dochází k interpretacím rodinných výchovných vlivů mimo jejich přirozené prostředí, jak nastínil Dřímál, dochází k jejich zkreslení. Vhled zástupců těchto institucí do vnitřních vrstev rodinného života je minimální právě proto, že představují jistá rizika a také proto, že se v takovém prostředí neumí chovat a nerozumí mu (podrobněji Bittnerová, Doubek, Levínská 2011, 92-102).

Situaci na hraničním pomezí majoritních institucí a jejich zástupců velmi dobře ilustruje záznam z diskusí ohniskové skupiny studentů, kteří realizovali domácí doučování romských dětí v rámci aktivit Kabinetu multikulturní výchovy. „*A budu na ně tvrdý. Cikáni jsou na své děti tvrdí. Ty jsi měkká v tom, že chceš vypadat, jako že je chceš něco naučit, ale problém je v tom, že ty se bojíš. Nevím proč a nevím čeho. Jestli těch Cikánů nebo těch dětí. Neboj se.(...) Pokud chceš něčeho dosáhnout, musíš se chovat jako Romové. Vžij se do situace cikána. Já když se někdy musím vžít do gadže, tak je mi chvílemi zle. Chovat se, že jsem bílý, že umím psát česky, že umím číst, že ovládám nějaký jazyk, nějaká slova, to mě nebaví. Já ti to řeknu na rovinu. Cikán má rád všechno od srdce. Já potřebuji vidět, že to cítíš srdcem.*“ (Němec, 2005, 42). Tato ukázka ilustruje povahu problémového vztahování se na úrovni hranic a odkrývá také emocionální rozměr celého problému, který se mnohdy stává skutečnou rozbuškou.

Právě z těchto důvodů je zapotřebí orientovat se především do vnitřního prostředí rodiny a komunity. Pokud podrobněji nahlédneme na konkrétní dílčí výzkumná zjištění terénních výzkumů, můžeme získat ucelenější představu o tom, jak výchova v jednotlivých romských komunitách probíhá. Na první pohled je patrné, že děje, se kterými se výzkumníci setkávají, jsou totožné, přirozeně a v souvislosti se zvolnými východisky výzkumů se rozcházejí jen jejich interpretace.

Mezi situace, se kterými se opakovaně výzkumníci setkávají a které vzbuzují první pozornost, patří **využívání klateb**, které přirozeně zaujme šokujícím průběhem i magickým pozadím. Dřímál v této souvislosti zmiňuje jejich potenciál vyvolat konflikt mezi členy komunity, zmiňuje především „*nadávání do mamy*“, kde je možné urážkou jednoho člena rodiny vyvolat konflikt mezi celými rody (2004, 75). Klatby zmiňuje také Steward, který je spojuje s bezmocností proklínajícího jinak zasáhnout (2005, 55), na propojení magických praktik a křesťanství poukazuje Jakoubek (2004, 178-181). Plné objasnění magických praktik z pozic příslušníků „*nepraktikujícího*“ národa je dle autorky práce nemožné. Z těchto důvodů se ve výzkumné zprávě zaměřila jen na atributy proklínání, které je možno zachytit vnějším pozorováním. Ve shodě s dalšími autory došla autorka k názoru, že „*vtažení*“ ostatních členů komunity je možné chápat jako významnou součást reakčního vzorce jednání, které řídí odpověď na prokletí chráněných osob. Klatbu chápe také jako poslední opatření pramenící z bezmoci proklínajícího.

Kromě klateb však zaznamenávají terénní výzkumy také další podoby rodičovského hněvu. Dřímál zachytil tyto **podoby trestů**: slovní výtky, křik, odepření sladkostí a

jiných věcí, hrozba nebo i uskutečnění tělesného trestu. K situaci trestajícího chování rodičů dodává „*Podnětem k trestu je rozzlobení rodiče spíše než překročení normy*“ (2014, 80-81). Oblast trestajícího chování rodičů patří mezi nejvíce diskutabilní oblasti, názory výzkumníků vykazují značnou variabilitu. Především laické veřejnosti jsou ponejvíce známé názory, které trestající chování vylučují. Podobně v tomto duchu zaznamenala situaci i Levínská, „*Již vícekrát jsme se u Romů setkali s tím, že na své děti jakoby nemají „páky“ donutit je k pravidelné přípravě do školy. Domníváme se, že je to dané způsobem výchovy, její skutečnou pedocentričností*“, která spočívá v neschopnosti a v neochotě cokoli dítěti odříci, pokud si to přeje. Negativní motivace pravděpodobně nemá v romské výchově místo. (Pokud můžeme používat pojmy jako romská výchova apod.) Rodiče tak k upevnění disciplíny a kázně potřebují nějakého vnějšího činitele ze strany majority, protože jim samotným není tento přístup vlastní.“ (2009, 209). V kontextu, který se týkal plnění domácích povinností a kdy byla zjišťována reakce na nesplnění rodičovských požadavků, hodnotí výzkumná zjištění Levínské Bittnerová takto „*...romští rodiče nepracují se systémem trestů a odměn, nýbrž uvažují spíše v dichotomii blahobyt vs. nouze, kterou spojuje se strategií redistribuce*.“ (2011, 125). K situaci trestání a především bití Bittnerová dále poznamenává, že jde o téma, o kterém se nemluví (Bittnerová, Doubek, Levínská, 2011, 166). Tomu odpovídá také naše zkušenost, téma trestů a negativních aktuálně probíhajících situací vůbec patřilo v rodinách mezi nejnáročnější. V průběhu sběru dat mu byla věnována poměrně velká pozornost ze strany tazatelů. Konečný získaný materiál tak umožnil vytvořit si ucelenější představu o dění v rodině. Podobně jako Dřimalův výzkum náš výzkum výskyt trestajícího chování zaznamenal. Rozdílnost pohledů na tresty může pramenit z tematických oblastí, které trest spojují s konkrétním nevhodným chováním dětí. Hodnotíme-li využívání trestů ve spojitosti s plněním domácích povinností (v našem výzkumu chápaných spíše jako participace na chodu domácnosti) pak jsou předložena zjištění v souladu s názorem Bittnerové a zjištěním Levínské. Tresty se nevztahují na situace nesplnění úkolů. V situacích provinění se proti lidem, při pokusech vystoupit ze světa dětí nebo v kontextu rodině nepříjemných zásahů vnějších institucí rodiče trestů užívají.

Oblasti postihů nevhodného chování, kladení požadavků a jejich vymahatelnost obrací směr úvah k celkovému **pojetí rodičovské výchovy**, respektive k otázkám uplatňovaného výchovného stylu. Zkoumání výchovy z perspektivy modelů výchovných stylů představily v českém prostředí dvě diplomové práce (Lebduška,

2008; Smotlachová, 2012), oba autoři využili Dotazník stylů výchovy pro děti od 8 do 12 let, který pracuje s modelem devíti polí. (podrobněji Čáp, Čechová, Boschek, 2000). Lebduškovo šetření bylo realizováno jako komparativní a srovnávalo výchovný způsob romských a neromských rodičů. Smotlachová zkoumala pouze romské děti a hlouběji se zaměřila na konkrétní oblasti modelu devíti polí. Oba výstupy šetření ukazují směrem k pesimální výchově charakterizované rozporným řízením a záporným vztahem. Autoři dotazníku popisují rysy pesimální výchovy takto: *„Kombinuji se zde momenty přísného řízení (pole prvního) s momenty lhostejnosti (pole druhého). Požadavky se kladou, ale nekontroluje se důsledně jejich plnění. V mnoha případech jeden z rodičů uplatňuje silné řízení, druhý se to snaží vyvážit slabým řízením, liberálností, popřípadě se snaží ochraňovat dítě před přísným rodičem, zatajuje neúspěchy dítěte apod. některý rodič však je rozporný ve svém výchovném řízení: např. otec si nevšímá úspěchů ani neúspěchů dítěte, ale při špatné zprávě ze školy přechází k autokratickému postupu, křičí, vyhrožuje, přísně trestá. Brzy však opět přestává dítě kontrolovat, obnovuje se jeho základní nezáměr o dítě.(...) Dítě nemusí uvádět přímo hostilitu dospělého, ale chybí mu kladné emoční projevy, porozumění, naslouchání, ochota pomoci.“* (Čáp, Čechová, Boschek, 2000, 19). Emoční vztah je popsán takto: *„... dítě percipuje téhož rodiče jako velmi záporného a zároveň jako velmi kladného. Jeho komponent kladný i záporný mají vysoké hodnoty. V některých situacích se rodič dostává do afektu a přísně dítě potrestá – to v takovém okamžiku může prožívat silnou bolest, nespravedlnost, ponížení, až nenávist k trestajícímu rodiči. Když se však rodič uklidní, komunikace se vrací do příznivých forem. Dítě eventuálně s odstupem přiznává, že si trest zasloužilo, že občasné přísné tresty jsou v rodinách běžné. Záleží to také na sociokulturních podmínkách a tradicích rodiny, společenské vrstvy, lokality.“* (Čáp, Čechová, Boschek, 2000, 19). Oba předložené popisy odpovídají charakteru některých námi zaznamenaných situací. Autorka této práce se však přiklání k názoru, že signály rodičovských rozporů, které dotazník zachytil, pravděpodobně odpovídají situacím vyvažování a ochrany. Konstrukce dotazníku obecně může zachytit styčné body reálně se odvíjejících vzorců chování rodičů, není však citlivá na kontext dění. Výsledky měření standardizovaným nástrojem jsou však v mnohém inspirativní, otevírají totiž náhled na oblasti života rodiny, které představují potenciálně traumatizující situace. Dalším z aspektů, který se výrazně odráží do charakteru rodičovské výchovy romských rodičů, byl v našem výzkumu důraz na **vnitřní uspořádání vztahů**, reprezentovaný vnitřní hierarchií rodiny. Podobně našim zjištěním popisuje Vančáková uspořádání

romské rodiny, jako vysoce strukturované, kdy členové mají své vymezené místo. „Každý člen rodiny zná své hranice a řídí se principy romské Pařiv – souhrnu nepsaných pravidel vzájemné úcty a slušnosti. Romští rodiče a prarodiče mají u dětí mnohem větší vážnost a úctu, také jim nečiní potíže si udržet přirozenou autoritu.“ (2004, 96). Současně se však **děti učí přirozenou účastí na životě dospělých**, účastní se diskusí, prací, zábav mimo domov, učí se nápodobou přirozených příkladů. K podobným zjištěním vedl i náš výzkum. Je to právě ukotvující podoba rodinné struktury, která každému určuje jeho místo, postavení i roli, která může působit jako faktor vyvažující domnělou chaotičnost vymáhání požadavků. Rodiče jsou v takovém systému ukotveni ve své roli, která není nikým zpochybňována, pro sílu své autority nepotřebují čerpat zdroj v aktuálně probíhajících interakcích s dětmi. Děti je respektují jako autoritu na základě daného uspořádání, dílčí oblasti života, mezi které může patřit například míra naplnění a splnění požadavků, nemusí hrát žádnou roli a rodiče jim tedy nevěnují ani zvýšenou pozornost. Pro kvalitu prožívaného vztahu ani pro postavení rodiče nemá reální plnění úkolů dětmi v podstatě žádný význam, význam proto může ztrácet i kontrola. V rodinném systému však nehraje dominantní roli jen pevné uspořádání struktur. Rozhodující vliv má také způsob **vzájemného vztahování se k sobě** navzájem. Dřimalova práce znamenala příklady vzájemné pomoci mezi jednotlivými členy rodin a akcent na prožívání cti, přesto, že není v rodinném diskurzu tematizována jako Pařiv. (2004, 75, 79). Právě silná solidární síť vztahů vystupuje jako aspekt, který je chápán jako jeden ze specifických znaků romské rodiny. Vnější svět solidaritu uvnitř reflektuje, již méně si však uvědomuje, že tato je vědomě budována prostřednictvím cílů výchovy i samotným uspořádáním rodiny. Vnější svět zachycuje to dění, které vykazuje směr vnější trajektorie, naopak vnitřní trajektorie významných kategorií zůstávají skryty. Mezi oblastmi, o kterých máme poměrně málo poznatků, patří **oblast rodičovské autority** a způsoby její konstrukce. Charakter rodičovské autority přiblížila v některých aspektech Bittnerová, kdy připomíná uznání rodičovské kompetence, tedy nezpochybnění jeho role. Aspekty rodičovské autority propojené s dalšími výraznými oblastmi života rodiny zmínila Bittnerová v tomto duchu: „Autorita rodiče je posilována také skrze schéma **INFORMOVANÉHO RODIČE...** Informovaný rodič, má věci pod kontrolou v tom smyslu, že o nich ví a **NEZTRÁCÍ TVÁŘ**, protože se o nich nedozvídá z drbů. Tím je nastolen také **KLID**, o který vlastně v životě vyloučené lokality jde.“ (Bittnerová, Doubek, Levínská, 2011, 140). V našem výzkumu potřeba informovanosti vystupovala především na pozadí ochrany dětí před

riziky a spolupodílela se na konečné podobě vlastností rodiče. Připomeňme, že mezi základní atributy rodičovské autority sledovaných rodin autorka předkládané práce zařadila *způsob uspořádání nerovnosti, kdy bylo otevřeně deklarováno podřízené postavení dětí a jejich nemožnost vstupovat do záležitostí dospělých. Významně byla vyzdvihována také projevovaná úcta posilující postavení rodičů. Bezmezně vyjadřovaná láska...*“ (viz kategorie Postava rodiče).

Takový popis může působit v rozporu se zjištěními Bittnerové, která vztah rodiče a dětí chápe jako partnerský, rodiče hovoří o respektu k dětem. Děti nejsou vylučovány z aktivit rodiny (Bittnerová, Doubek, Levínská, 2011, podobně i Steward, 2005). Během našeho výzkumného šetření se pocity hrdosti a hluboký lidský respekt k dětem také projevoval, stejně tak se děti stávaly součástí života komunity a plně se účastnili jejích aktivit. V čem však byla rodiči vždy akcentována podřízenost dětí, byla oblast struktury rodinného života. V některých dalo by se říci zritualizovaných oblastech života (kouření dětí) byla jejich nerovnost silně akcentována. Vztah svobody a řádu patří mezi nejsložitější otázky výzkumných zjištění. Ačkoliv v reálném životě se děti účastní všeho, struktura rodiny jim vykazuje vlastní prostor, který můžeme chápat jako povinnost dostát své roli – „*neplést se mezi dospělé, žít si svým životem, být hodné děti.*“ Tyto požadavky však nepopírají skutečnost, že součástí rodičovského repertoáru chování je také hluboký respekt k prožívanému lidství dětí. V našem výzkumu tak sféry dětského a dospělého světa vystupují a tvoří podstatu rodinné struktury a uspořádání.

Dalším velmi diskutabilním aspektem je oblast samotného **výchovného působení** rodičů. Zatímco u Bittnerové „*Dítě není objektem formování, výchovy. Do dítěte rodiče nemusí cíleně vkládat žádné vědění a ideje, aby rozvinulo své potenciality či překonalo své handicapy. Naopak dítě je chápáno jako osobnost od počátku svého života, a tak je i respektováno a uvědomováno v rámci komunity vyloučené lokality.*“ (2011, 146). Autorka této práce zastává názor, že rodiče své děti cílevědomě formují ve smyslu utváření osobnosti, která dovede plnit závazky vyplývající z pospolitého způsobu života. Rodiče předávají program životního know-how schopnosti starat se a chovat se. Osobnost dětí rodiče respektují a přistupují k ní jako k rovnocennému partnerovi. Při bližším pohledu na výchovné postupy romských rodičů považuje autorka této práce za centrální problém pochopení vztahu moci, hierarchicky daných pozic a souběžně prožívané rovnosti a plné akceptace osobnosti. V romských rodinách jsou vztahy těchto kategorií prožívány pro nás neobvyklým a nepochopitelným způsobem. Niternější povaha těchto vztahů by však bylo potřeba teprve detailně prozkoumat.

Z tohoto důvodu se ani autorka této práce nepokouší předložit fundamentální teorii objasňující výchovu romských rodičů. Modelově se pokouší o objasnění složitosti vztahů základních kategorií a principů výchovy. S ohledem na zvolené teoretické východisko úvah je možné předpokládat větší podíl vnějších formativních zásahů na úrovni vedení lidí nežli podíl přímého výchovného působení, toto je však rozhodně zastoupeno také.

7.2 Výzkumná zjištění z pohledu systémového myšlení

Meze růstu

V kritických situacích, kdy rodina vstupovala do řešení nevhodného chování svých dětí, a to jak ve vnitřním, tak vnějším prostředí byla zvolená strategie řešení úzce spjata s absolutní a neomezenou důvěrou ve slovo dětí. Tento základní komunikační vzorec vykazoval známky zpětnovazebního posilujícího mechanismu. Čím více prožívali rodiče ohrožení chráněných zájmů, tím silněji projevovali dětem svou důvěru. Tato důvěra byla posilována charakterem situací, ve kterých je důvěra považována za odpovídající odpověď. Zkušenost rodičů s dětmi nehrála hlavní roli. Vycházíme-li z premisy, že neomezené sebezsilující chování neexistuje, pak je na první pohled patrný problém, který v sobě neomezená důvěra prezentovaná jako reaktivní vzorec nese. Archetyp meze růstu jako obecné schéma upozorňuje na úspěšnost sebezsilujících řešení v prvotní fázi, v okamžiku, kdy se však systém začne blížit ke svému limitu, klesá i míra úspěšnosti a takto praktikovaná řešení začínají být méně úspěšná. Tato skutečnost je poměrně dobře patrná v rodinném životě. Rodiče budují důvěru plánovitě a považují ji za jeden z významných faktorů společného vztahu. Slovo dětí proto nikdy nezpochybňují, problémem je však limit, který v sobě toto schéma vnitřně nese. Děti nemohou své rodiče otevřeně zklamat, požadavek slušného chování obnáší i povinnost nezahanbit rodiče. Přiznání negativních skutečností by mohlo vést ke ztrátě tváře rodiče, výchovné selhání by bylo odhaleno a padlo na celou rodinu. Absolutní důvěra rodičů ve slovo dětí jako princip budování vzájemného vztahu na pozadí předepsaných pravidel Romipen může znamenat neschopnost dětí otevřeně hovořit o problémech. (srovnej Hofstede, 1999, 2010, Bittnerová, Doubek, Levínksá, 2011,)

Růst a nedostatečné investice na úrovni rodinného života

Archetyp úzce souvisí s archetypem Meze růstu, systém, který se dostal za svou mez, se snaží situaci řešit snížením výkonnostních standardů, to potom sníží i ochotu investovat

(čas, energii, zdroje, emoce). V důsledku takových procesů dochází ke snižování výkonnosti.

Neschopnost plnit požadavky úzce souvisí s konstantním úpadkem názoru na sebe samé a nedostatkem víry ve své schopnosti. Na úrovni rodičovských výchovných postupů se tento archetyp projevuje jako nedostatek víry v dosažení vyššího vzdělání, nežli je odborné učňovského typu, vyšší aspirace rodiče nemají. Rezignovaný postoj rodiče zaujímají také v případě hrozícího umístění dětí do ústavní péče, pokud po vyčerpání všech prostředků a ochranných opatření rodiny hrozba stále existuje, rodiče rezignují. V proběhlém výzkumném šetření tuto situaci výstižně popsal jeden z informandů „*voni už koukaj co ta sociálka*.“ Tato rezignace se také může projevovat jako ztráta zájmu o dítě, kdy jsou během pobytu dítěte v ústavu návštěvy rodiny minimální (srovnej Matějček, Langmajer, 2011).

Přesun břemene na rodinné úrovni

Rodina volí symptomatické řešení problémů v situacích, kdy jsou děti ohroženy partou, která vykazuje deviantní či kriminální znaky chování. V takových situacích volí rodiče strategii izolace dětí. Kontakty s nevhodnými kamarády zakazují, dávají dětem domácí vězení, v krajním případě dítě převezou k vzdáleným příbuzným. Tato řešení mají pouze dočasný efekt a neřeší podstatu problému, kterou je nedostatečné zvnitřnění zákonných norem. Problémem není pobyt dítěte venku, v okruhu určitých lidí, problémem je jeho nepřipravenost řešit výzvy, které takové prostředí nabízí. Obecný princip archetypu přesun břemene umožňuje bez emocí a moralizujícího hodnocení položit zásadní otázku. Jak by měli rodiče postupovat, aby našli řešení na fundamentální úrovni? Jakým způsobem přibližovat dětem normy prostředí, které v rodinném diskurzu všichni chápou jako zlý a ohrožující svět? Z postupů rodičovských postav je patrné, že s problémem nevhodných vrstevnických skupin velmi aktivně bojují. Těžištěm jejich postupů je budování vztahu s dítětem, takové strategii není možné něco vytknout. Neúčinné se takové působení však stává především v období puberty, kdy roste vliv vrstevnických skupin. V rozhodujícím okamžiku rodiče očekávají, že dítě dá přednost rodině před partou. Na úrovni rodičovské strategie by pomohla lepší informovanost o vývojových etapách utváření osobnosti, která by umožnila lépe odhadnout limity zvoleného přístupu, problém se tím však neřeší. Základní otázka jak předávat normy „zlého“ světa zůstává otevřená, stejně jako otázka, zda je reálné, aby se změnil diskurz vedený o vnějším světě.

Nápravy, které selžou

Má úzkou spojitost s archetypem přesun břemene, v rodinném životě jej nejsilněji vyjadřují nezamýšlené efekty rodičovských snah děti ochránit před špatnými vlivy. V situacích, kdy rodič chrání své děti ve veřejném prostoru (na úrovni komunity konfliktem, na úrovni institucí strategií „vyelhávání“), vysílá silný signál i dětem, ty mají absolutní jistotu v rodičovskou moc. V dlouhodobém horizontu tato strategie přináší zklamání, děti nejsou pod příliš silným tlakem, který by je motivoval, ke změně chování, problémy se často zhoršují. Paradoxně k jejich vzniku přispívají situace, kdy rodič zasáhl úspěšně a dítě ochránil.

Eroze cílů

Posun cílů je v rodinném životě nejmarkantněji viditelný v oblasti vzdělávání, ačkoliv rodiče ve svých představách plánují pro své děti vyšší vzdělání (v lokalitě výzkumu hovořili např. o dokončení ZŠ, vyučení, ale i vyučení doktorkou apod.). Setkání s reálnými požadavky vzdělávacího systému a především s problematickým obdobím dospívání nutí rodiče redukovat své cíle. V situaci, kdy se chlapec stane součástí rizikové vrstevnické skupiny, jde představa o vyšším vzdělání stranou a rodiče se zaměřují především na ochranu dítěte před následky neuvážených činů. V této fázi rodinného cyklu se dítě také často dostává do ústavní péče, zde sice často nastoupí na učiliště, ale možnost být opět s rodinou a opustit brány ústavu s sebou často také přináší opuštění školy. Osoby, které žijí v lokalitě a mají dokončené odborné vzdělání, jej dokončily v ústavní péči, dokončení střední školy dětí žijících v rodinách bylo výjimkou. Z původních rodičovských plánů tak pod tíhou reality zůstává prioritní a skutečně zásadně sledovaný cíl směřující ke schopnosti uspět v životě jako člověk-Rom, tedy okruh cílů směřujících k podstatě Romipen. Nutno podotknout, že v lokalitě bylo v průběhu let několik dospělých, kteří měli dokončené odborné vzdělání, reálně tento fakt nikterak neovlivňoval jejich život, ten odpovídal schématu všech ostatních bez vzdělání.

Eskalace

Příkladem eskalujícího chování systému uvnitř rodiny jsou situace, kdy rodiče podléhají zlobě. Opakující se problémové chování dětí vede k emočnímu výbuchu rodiče. Pokud by dítě ve svém jednání setrvalo, schéma Eskalace by vyústilo v kolaps, ten by měl podobu ochlazení vzájemných vazeb, nebo také podobu fyzického týrání dítěte. Takové situace jsou v romských rodinách vzácné, to je dáno způsobem, jakým rodiče a

komunita eskalující situace řeší (únik, vyvažování druhým rodičem i komunitou). Díky velmi transparentně a expresivně autenticky prožívaným varovným signálům děti dovedou zachytit blížící se eskalaci rodičovské postavy v raných fázích a reagují všeobecně přijímaným způsobem, kterým je útek. Takto prožívaná vzájemná interakce dětí a rodičů stojí za zastavení. V raných fázích výzkumu, kdy byly tyto situace zachyceny, vytvářely dojem, že dítě, pokud uteče před hrozícím trestem, či se ho zastane další osoba, je „zachráněno“, rodič se k potrestání v budoucnu již nevrátí. Takové situace je možné vnímat jako nedůslednost. Útek skutečně dětem zajistil bezpečí a situace se již neřešila. Takové schéma může vést k využívání únikové strategie i v jiných situacích (v dospělosti byla strategie zaznamenána např. jako útek před nemocí, kdy odmítají léčbu; unikání před problémy – neřešené dluhy, nedodržení nástupu trestu). Únik jako strategie řešení představuje nezáměrný formativní vliv, který má však velmi silný účinek a dopady. Z pohledu formativních rizik je tedy taková situace problematická, z pohledu systému a při pochopení dění během eskalující situace je však velmi efektivním řešením, které chrání systém před kolapsem. Změnou této strategie by mohl být systém výrazně oslaben a častěji by kolaboval. Autorka této práce touto úvahou nechce naznačit, že je z výchovného hlediska optimální rvát na děti opravdu děsivým způsobem, nechat je utéct či je „zachránit“ zásahem vnějšího světa. Chce jen upozornit, že z pohledu systémového myšlení obsahuje postup rodičů, dětí i komunity všechny potřebné prvky zajišťující rovnováhu.

Úspěch úspěšným

Uvnitř rodiny se tento archetyp nejsilněji projevuje v přístupu k oblíbeným dětem, které jsou oceňovány na základě pozitivně prožívaného a naplněného rodičovství. Rodičovské potřeby úspěchu a hrdosti dovedou tyto děti velmi dobře saturovat, to vede k dalšímu odměňování dětí. Na druhé straně stojí děti, kterým se tolik nedaří a jsou stigmatizovány s nimi již řešenými problémy. Děti méně „úspěšné“ v rodině se často přimykají k problémovým partám, tím se podíl problémů s nimi zvyšuje a další negativní nálepkování je dále posilováno.

Tragédie společného

K tragédii společného dochází uvnitř rodiny především v oblasti finančního čerpání, kdy je na základě principu nízkoprahového sdílení umožněno aktivní a přímé participování na dostupných finančních prostředcích všem členům rodiny. K vyčerpání již tak velmi omezených finančních možností tak dochází velmi brzy. Je však potřeba si

uvědomit, že tímto postupem se buduje vztahová stabilita, která následně umožňuje čelit vzniklé situaci nouze společně. Sdílnost a úzká provázanost s komunitou zajišťuje i finanční jistění v náročné situaci. Společné se tedy na jedné straně vyčerpává, na straně druhé je však tímto vyčerpávajícím postupem opět obnovováno. Nouze v takovém modelu vznikají především jako důsledek odpojení se ze sdílejšího řetězce. Rodinu pak destabilizuje např. konflikt s širší rodinou apod. V jistém smyslu je společné vyčerpání formou pojistné investice, která má své efekty v tom, že přináší řešení v situaci vyčerpání společného.

Náhodní protivníci

Na úrovni rodinného systému a ve vztazích rodičů a dětí není tento archetyp příliš zastoupen, to je dáno jednak ochotou rodičů otevřeně komunikovat s dětmi, ale také pevně řízenou strukturou vztahů uvnitř rodiny. Schéma tohoto archetypu ukazuje sílu celkového pojetí rodičovského přístupu. Cílené budování pospolitosti, ukotvení dětí bezmeznou důvěrou z velké části chrání vztah rodičů a dětí před konflikty vzájemných nepochopení. I tam, kde k nepochopení došlo, dovede rozpory uvnitř systému účinně řešit požadavek povinné úcty k starším a rodičům, nebo přetřásáním v komunitě.

7.3 Možnosti využití výstupů disertační práce

Oblast výchovy v rodinách

Práce přináší poměrně široké spektrum dílčích poznatků o životě rodiny i výchovy v ní. Jako taková může obohatit naše poznání o způsobech, jakým se v romských rodinách děti vychovávají, o podmínkách této výchovy, akcentovaných charakteristických rysech vychovávajících osob či životních principech uplatňovaných ve výchově. Tyto poznatky mohou být následně využívány v praxi oboru, kde mohou přispět k větší informovanosti pedagogických pracovníků. Především pak mohou být chápány jako dílčí příspěvek k našemu doposud skromnému poznání o výchově v romských rodinách. Za předpokladu, že bude přijata také podoba kauzálního modelu, může být práce chápána jako první odrazový můstek k hlubšímu pochopení formativních dějů uvnitř romských rodin.

Oblast problémovosti

Oblast problémovosti je citlivým a náročným tématem. Rozbor tohoto pojmu představený v této práci i jeho konfrontace s konceptem užívaným v zahraničí mohou

příspěť k diskusi nad problémy spolupráce rodiny a školy. Masový přesun romských žáků ze segmentu speciálního školství do hlavního vzdělávacího proudu sebou nese také mnoho souvisejících problémů, které doposud škola nemusela řešit. Tato práce může obohatit diskuse o způsobech přístupu k rodinám, které nejsou schopny zvládat nároky školy. Způsobem uchopení tématu práce poodkrývá některé méně diskutované otázky vztahu romských rodin a vnějšího prostředí. V neposlední řadě neplánovaně odkrývá také slabinu systémového nastavení pomoci problémovým rodinám. V otázkách výchovy, ve kterých tyto rodiny domněle selhávají, řeší rodiny své problémy se sociálními pracovníky, pedagogové stojí stranou a vstupují do situací až jako odborný personál ústavních zařízení.

Závěr

Předložená práce otevřela oblast, která je náročná nejen z pohledu etické přijatelnosti možných kategorizací rodin, ale také z důvodu limitovaného výzkumného uchopení problému. Hlavním cílem práce bylo rozkrýt část **rodinného systému, který se vztahuje k výchovnému a formativnímu působení problémové romské rodiny**. V dílčích částech realizace výzkumného šetření se proto autorka zaměřila na výchovné působení rodičů, sadu odhalených formativních zásahů rodičů i komunity a současně formující vlivy zasazovala do kontextu vnějšího životního prostředí rodin, ve kterém dominuje diskurz problémovosti.

Významnou část předložené práce tvoří objasnění teoretických konceptů, které jsou při posuzování rodin dnes využívány. V podmínkách českého prostředí to byly koncepty problémovosti a sociálního vyloučení. Vzhledem k tomu, že se v českém prostředí nesměle začíná objevovat také koncept mnohoproblémovosti, který je užívaný v zahraničí, byla mu také věnována pozornost. Tyto koncepty tvoří v přeneseném slova smyslu součást životních úrovní, ve kterých se rodiny pohybují. Autorka se nepokusila o zpochybnění jejich legitimacy, ale chtěla poukázat na limity, které v sobě nesou. Otázka hodnotících kategorizací obecně je velice citlivá, na jedné straně vždy stojí nálepkující charakter kategorizací, který vystupuje jako spolu-spouštěč řešeného problému, na druhé straně stojí nutnost s takovými kategorizacemi pracovat. Bez nich by posuzování a rozhodování o rodinách stálo pouze na dojmech. V systému pomoci, ale i represivních zásahů musí existovat transparentní opora pro postup pracovníků. Klíčovou otázkou by proto nemělo být, zda a jak rodiny posuzovat, ale zda a jak si

pomáhající pracovníci uvědomují smysl kategorizací a jejich limity i postavení v systému pomoci.

S ohledem na zvolený cíl práce i hlavní výkladový rámec sledovaných dějů byla zvolena kvalitativní strategie. Autorka práce se tak vydala do světa myšlenkových pochodů Zakotvené teorie, která se jevila jako neoptimálnější metoda zpracování výzkumu. Hned v prvních fázích výzkumu však narazila na kardinální otázku každého pedagogického výzkumu: *Kdo rozhoduje o tom, zda je daný postup výchovou či ne?* Autorčina volba metod sběru dat tedy nastolila další významné téma, které se výchovy dotýká, a to vnější formativní vlivy nevhodné povahy. Výzkumný záměr se zaměřoval také na podněty z nejužšího prostředí a byly využity další způsoby sběru dat, tato situace notně vedla k rozšíření výzkumného pole tak, aby byla zachována komplexní podoba utvářejících vlivů. Způsob sběru dat i jejich zpracování vtiskl výstupům podobu kauzálního vzorce, který můžeme chápat jako výšeč procesů probíhajících uvnitř rodiny. Současně zvolená metodologie umožnila tento vzorec propojit s dostupnými vlivy vnějšího prostředí, které figurují jako intervenující podmínky. Všechny části kauzálního vzorce a jeho vztahy s vnějším prostředím tvoří sumu dílčích komponentů vnitřního systému rodiny, který se dynamicky vyvíjí a reaguje na základě vnitřních i vnějších vlivů aktuálně dostupných v časoprostorové dimenzi své existence.

Způsob uchopení výzkumného problému podsunul další důležitou otázku. *Nevzdálila se autorka oborové orientaci?* Nebývá zvykem, aby se pedagogicky zaměřená práce tak detailně věnovala sociálním okolnostem centrálně sledovaného jevu. Situace, kdy bylo potřeba zvolit míru, do jaké se součástí výzkumného souboru stanou také v prostředí probíhající děje a události, patřily během výzkumného šetření k nejsložitějším. Výsledná podoba předloženého textu se možná nevyhne kritice. Přesto se autorka práce domnívá, že v zásadních otázkách způsobu zpracování tématu nebyla možnost postupovat jinak. V oblasti výzkumného šetření vytvářel charakter jednotlivých úrovní prostředí, nezbytný rámec výchovných a formativních vlivů. Autorka přiznává, že se v mnoha ohledech nechala zvoleným tématem unést, její snahou a osobně směřovaným cílem bylo porozumět a vnitřně si ujednotit i vyřešit některé diskutabilní otázky tématu. Sama autorka chápe výstupy jako dílčí příspěvek k diskusi nad otázkami výchovy v romských rodinách, které jsou ve svém okolí považovány za problémové. Dvě roviny zájmu autorky, rovina problémovosti a rovina výchovy se v procesu tvorby práce prolínaly a doplňovaly.

Při bližším pohledu na výstupy předloženého výzkumného šetření může vyvstat otázka, zda výzkum přinesl nové zásadní poznatky o dění uvnitř rodin. Těžiště potenciálních obohacujících efektů provedeného výzkumu však autorka nechápe ve schopnosti přinést a popsat nově zaznamenaný úkaz, ale především v objasnění mechanismů, které stojí v pozadí dnes známých jevů. Tomu odpovídá i zvolená strategie výzkumu. Přesto se podařilo zachytit výzkumem i momenty, které patří mezi méně probádané oblasti života rodin, především systém ochrany hranic je v českém prostředí minimálně diskutován a velká část odborné veřejnosti předpokládá absolutní volnost dětí. Kauzální model, který ukazuje směr výchovných cílů k prosociálním hodnotám a podává ucelenější obraz rodičovských strategií využívaných při výchově a formování dítěte představuje výchovu v rodině, jako subsystém aktivně interagující s dalšími vnitřními i vnějšími vlivy. Právě o to autorka práce usilovala. Popis kauzálně vytvořeného modelu předávání Romipen vedl čtenáře do světa skrytého života rodin. Popis vnějších intervenujících podmínek naopak ukázal jednotlivé vrstvy prostředí, ve kterém se tyto rodiny pohybují, přijímají z něj informace o sobě samých a na jejich základě přeskupují a budují vlastní vnitřní i vnější strategie. Detailní popisy dění uvnitř i vně rodin stojí proti sobě jako kontrastní protipóly. **Vnitřní svět rodiny se orientuje na předávání prosociálních hodnot**, které jsou reálně také odžívány. **Vnější svět naproti tomu přistupuje k rodinám jako k „problémovým“** a nabízí řešení vleklých problémů, která nejsou na straně rodin uspokojivě reflektována.

Výzkumná zjištění otevírají řadu otázek směřujících jak do praxe, tak teorie studovaného oboru. Také samotná otázka výchovy a formování je předmětem mnoha dalších souvisejících otázek, které výzkum otevírá. Témata vztahu výchovy a formování, vztahu výchovy a života, či výchovy a společnosti, patří k zásadním otázkám oboru. Autorka se nepokouší podat vyčerpávající odpověď na složité otázky, které z těchto témat vyvstávají. Přesto položila předložená práce základy pro autorčiny další úvahy a směřování.

Seznam použité literatury a citovaných zdrojů

- ACUÑA, Shelly Smith. *Systems Theory in Action*. United States: Wiley, 2010. 188 p. ISBN-13: 978-0470475829.
- Analýza postojů a vzdělávacích potřeb romských dětí a mládeže*. [on-line] 2007. [cit.20.11.2011] Přístup z <http://www.gac.cz/cz/nase-prace/vystupy-ke-stazeni>
- Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti*. [on-line] 2006. [cit.22.11.2011] Přístup z <http://www.gac.cz/cz/nase-prace/vystupy-ke-stazeni>
- APONTE, Harry, J. The Family-School Interview: An Eco-Structural Approach. *Family Process* 1976, 15 (3), 303-11.
- BAČOVÁ, Viera, Vzťahy obyvateľov Slovenska k Rómom - sociálno-psychologická analýza. In MANN, Arne B., (ed). *Neznámi Rómovia: zo života a kultúry Cigánov-Rómov na Slovensku*. Bratislava: Ister science press, 1992. 207 s. ISBN 80-900486-2-5.
- BAKALÁŘ, Petr. *Psychologie Romů*. Praha: Votobia, 2004. 179 s. Kontroverzně. ISBN 80-7220-180-8.
- BALABÁNOVÁ, Hana. *Praktické zkušenosti se vzděláváním romských dětí*. Praha: OS Ment, 1999. 189 s.
- BALVÍN, Jaroslav. *Výchova a vzdělávání romských žáků jako pedagogický systém*. Praha: Radix, 2004. 206 s. ISBN 80-86031-48-9.
- BAPPERT, Kathleen Gaskill. Intervention Strategies With Multiproblem families. *Journal of Community Health Nursing*. 1989, 6(1),15-29. ISSN 0737-0016.
- BECVAR, Dorothy. S. a BECVAR, Raphael. *Systems Theory and Family Therapy*, 2nd. ed. University Press of America: Maryland. 1999. ISBN 0-7618-1295-4.
- BECHYŇOVÁ, Věra a KONVIČKOVÁ, Marta. *Sanace rodiny*. Praha: Portál, 2008. 151 s. ISBN 978-80-7367-392-5.
- BENGSTON, Vern. L. LOWENSTAIN, Ariela. (ed.) *Global aging and challenges to families*. New York: Aldine de Gruyter, 2003. ISBN-10: 0-202-30686-0.
- BERTALANFFY, Ludwig von. An outline of general system theory. *British Journal for the Philosophy of Science*. 1950, 1(2), 134-165.

- BERTALANFFY, Ludwig von. *Člověk - robot a myšlení: psychologie v moderním světě*. Praha: Svoboda, 1972. 184 s.
- BHALLA, Ajit and LAPEYRE, Frederic. "Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework". *Development and Change*, 1997, 28,413-433. ISSN: 1467-7660.
- BITTNEROVÁ, Dana; DOUBEK David; LEVINSKÁ, Markéta. *Funkce kulturních modelů ve vzdělávání*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2011. 308s. ISBN 978-80-87398-18-0.
- BOWLBY, John. *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. Tavistock: London, 1979
- BREZINKA, Wolfgang. *Východiska k poznání výchovy: úvod k základům vědy o výchově, k filozofii výchovy a k praktické pedagogice*. Brno: L. Marek, 2001. 310 s. ISBN 80-86263-23-1.
- BRYMAN, A. *Social Research Methods*. Oxford University Press. 2001. 540p. ISBN 9780198742043.
- BŘEZINOVÁ, Zdenka. *Forma a funkce rodiny v socialistickém společenském řádu*. Praha: [s.n.], 1950.
- BUCKLAND, Raymond. *Gypsy Magic*. San Francisco: Weiser Books, 2010. 205 s. ISBN 978-1-57863-467-5.
- BUDILOVÁ, Lenka, JAKOUBEK, Marek, SMOLÍK, Arnošt. *Sociálně - etopedický výzkum romské drobotiny. První žení*. [on-line]. 2006 [cit.22.11.2013] . Dstupné z http://www.pf.ujep.cz/files/data/KPR_konferenceprispevek22.pdf
- BUREŠ, Vladimír. *Systémové myšlení a teorie systémů*. 2., rozš. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007. 195 s. ISBN 978-80-7041-537-5.
- CAPRA, Fritjof. *Tkáň života: nová syntéza mysli a hmoty*. Praha: Academia, 2004. 290 s. ISBN 80-200-1169-2.
- COMMUNITY COUNCIL OF GREATER NEW YORK, *Ways of Strengthening Family Life*, C.C.,New York City.1958, 6, 53pp.
- ČÁP, Jan a MAREŠ, Jiří. *Psychologie pro učitele*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007. 655 s. ISBN 978-80-7367-273-7.

ČÁP, Jan, ČECHOVÁ, Věra, BOSCHEK, Petr. *Dotazník stylů výchovy pro děti od 8 do 12 let, manuál*, Metodický materiál IPPP ČR, Praha, 2000

ČÁP, Jan a MAREŠ, Jiří. *Psychologie pro učitele*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007. 655 s. ISBN 978-80-7367-273-7.

ČERVENKA, Jan. *Romové a soužití s nimi očima české veřejnosti – duben 2013*. [online]. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologický ústav AV ČR, 2013. [cit. 2014-02-05]. Dostupné z <http://cvvm.soc.cas.cz/vztahy-a-zivotni-postoje/romove-a-souziti-s-nimi-ocima-ceske-verejnosti-duben-2013>

ČOROVIČ, Jelena. *Gypsy narratives: from poverty to culture*. Beograd: The Institute of Ethnography, Serbian Academy of Sciences and Arts. 2004. 177p. ISBN 9788675870296.

DĚDIČ, M. Cikánské děti ve výchovně vzdělávacím procesu. In *Výchova a vzdělávání cikánských dětí*. Ústí nad Labem: Ústav školských informací při ministerstvu školství ČSR, 1976. s. 45-59.

DOSTÁL, Jiří. – MACHÁČKOVÁ, Pavla. Systémové pojetí edukačního procesu a možnosti měření jeho efektivnosti. In *Systémové přístupy 2005*. Praha: VŠE, 2005. CD-ROM. ISBN 80-245-1012-X.

DOUBEK, David. *Kultura jako zkušenost, Problém distanciacce a desegregace*, Praha, 2014. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze. Pedagogická fakulta.

DŘÍMAL, Filip. Dětství v romské rodině. In. NOSÁL, Igor. *Obrazy dětství v dnešní české společnosti*. Brno: Barrister a Principal, 2004. s. 65-90. ISBN:80-86598-80-2-

DUBAYOVÁ, Mária. Rómska rodina na Slovensku. Pokus o antropologickú reflexiu. In JAKOUBEK, Marek., BUDILOVÁ, Lenka. (ed.), *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: CDK, 2009, s. 193–205. ISBN ISBN 978-80-7325-178-9

DUNOVSKÝ, Jiří. *Dítě a poruchy rodiny*. Praha: Avicenum, 1986. 139 s.

FEDEŠ, Radodlav. Reflexia mnohoproblémovosti rodín v marginalizovaných rómskych komunitách s prieskumom v lokalite Veľký Krtíš. Nitra. 2010. Diplomová práce. Univerzita Konštantýna filozofa v Nitre. Fakulta sociálných vied a zdravotníctva.

FÖRDÖŠOVÁ, Hana. Cikánská rodina a škola. *Děti a my*, 1986.3, 16-20.

- FRIEDMAN, Marilyn.M. *Family nursing: Theory and assesment*. 2en. ed.New York: Appleton &Lange. 1981. ISBN-10: 0838525334
- GEISMAR, L. L. and SORTE, M. *Understanding the Multi-problem Family*. New York: Association Press, 1964.
- GOLDSON, Mary. Funnyé. *Helping Multiproblem Families to Help Themselves*. New York: East Side Family Union, 1989.
- GORNIÁKOVÁ, Anna. Romský pedagogický asistent ve škole. In ŠIŠKOVÁ, Tatjana, ed. *Menšiny a migranti v České republice*. Praha: Portál, 2001. s. 149-155 ISBN 80-7178-648-9.
- GRUBEROVÁ, Andrea. *Zpráva z pilotního kvalitativního výzkumu "Motivace romských rodičů na poli vzdělávání"* [online]. Poradna pro občanství/občanská a lidská práva o.s. 2009 [cit. 10.4.2012]. Dostupné z: <http://www.poradnapravac/zfolder05/zprava%20z%20vyzkumu.pdf>
- HELUS, Zdeněk. *Sociální psychologie pro pedagogy*. Praha: Grada, 2007. 280 s. ISBN 978-80-247-1168-3.
- HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. 407 s. ISBN 80-7367-040-2.
- HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. 2. aktual. vyd. Praha: Portál, 2008. 408 s. ISBN 978-80-7367-485-4.
- HIRT, Tomáš. JAKOUBEK, Marek. (ed.) *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. Plzen: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s.r.o., 2006. 414 s. ISBN 80-86898-76-8.
- HOFSTEDE, Geert. *Kultury a organizace: software lidské mysli: spolupráce mezi kulturami a její důležitost pro přežití*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 1999. 207 s. ISBN 80-85899-72-8.
- HOFSTEDE, Geert; HOFSTEDE Gert Jan and MINKOV Michael. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. 3rd ed. The McGraw-Hill, USA, 2010. 561p. ISBN 978-0-07-166418-9.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. *Kapitoly z dějin Romů*. Praha: Člověk v tísní, 2002. 84 s.

HUBÁLOVSKÝ, Štěpán. *Teorie systémů, modelování a simulace*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2011. 154 s. ISBN 978-80-7435-158-7.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras = Můžeme se domluvit*. 3., nezm. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 1998. 129 s. ISBN 80-7067-905-0.

HÜBSCHMANOVÁ, Milena. Několik poznámek k hodnotám Romů. In. *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub, 1999. s 16-67. Sešity pro sociální politiku. ISBN 80-902260-7-8.

Chce to víc snahy. [online]. Amnesty International. 2015. [cit. 20.5.2015]. Dostupné z: <http://www.romea.cz/dokumenty/EUR7113532015CZECH.PDF>

Interaktivní mapa, [online]. GAC. spol.s.r.o. [cit. 15.3.2013]. Dostupné z: http://www.esfcr.cz/mapa/int_CR.html

JAFFE, L. Family anomie and delinquency: Development of the concept and some empirical findings. *British Journal of Criminology*, 1969, 9, 376-388. ISSN 0007-0955.

JAKOUBEK, Marek. (ed) *Romové-konec ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub, 2004. 316 s. ISBN 80-86140-21-0

JAKOUBEK, Marek. BUDILOVÁ, Lenky. (ed) *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: CDK, 2009. 357s. ISBN 978-80-7325-178-9.

Jeden svět na školách. [online]. Člověk v tísni. 2014. [cit. 2.12.2014]. Dostupné z <https://www.jsns.cz>.

JIRÁK, Jan a KÖPPLOVÁ, Barbara. *Masová média*. Praha: Portál, 2009. 413 s. ISBN 978-80-7367-466-3. JOHANSTONE, J. Juvenile delinquency and the family: A contextual interpretation. *Youth and Society*, 1978, 9, 299-314.

KALIBOVÁ, Romové z pohledu statistiky a demografie. In *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub, 1999. 91-107. ISBN 80-902260-7-8.

KAPLAN, Lisa. *Working with multiproblem families*. Toronto: Lexington Books. 1986, ISBN-13: 978-0669132106.

KLÍMA, Pavel. Psychologické vyšetření romského dítěte v poradenském systému. *Výchovné poradenství: Zpravodaj Institutu pedagogicko-psychologického poradenství ČR a Asociace poradenských pracovníků ve školství*. 1997,13, 5-14.

- KOTÝNKOVÁ, M.. Rozsah a průběh sociálního vyloučení v české společnosti. In *Sociální studia*. Brno: Masarykova univerzita. 2000. s. 93-103. ISBN 80-210-2426-7.
- KRAUS, Blahoslav. *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Portál, 2008. 215 s. ISBN 978-80-7367-383-3.
- KŘÍŽKOVÁ, Martina. *Agentura sociálního začleňování. Analýza mediálního zobrazení Romů v českých médiích od začátku července 2011 do konce května 2012*. Praha: 2013
- KUČERA, Miloš. *Školní etnografie: Přehled problematiky*. Praha: Univerzita Karlova, 1992. 28 s.
- KUČEROVÁ, Stanislava. *Člověk, hodnoty, výchova: Kapitoly z filosofie výchovy*. Prešov: ManaCon, 1996. 231 s. ISBN 80-85668-34-3.
- KUKANOVÁ, K. Tradiční rómská rodina a slovenská rodina. In *Bulletin Muzea romské kultury*. 2004, 13, ISBN 80-86656-05-6.
- LACKOVÁ, Elen. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. 2.vyd. Praha: Triáda, 2002. 288 s. ISBN 80-86138-47-X
- LANGMEIER, Josef a MATĚJČEK, Zdeněk. *Psychická deprivace v dětství*. Vyd. 4., dopl. Praha: Karolinum, 2011. 399 s. ISBN 978-80-246-1983-5.
- LÁZNIČKOVÁ, Ilona, Tradiční rodinné vztahy, obřady a obyčeje. In ŠULEŘ, Petr. *Romové: tradice a současnost = O Roma: angoder the akának*. Brno: SVAN, 1999. s. 53-59. ISBN 80-7028-141-3.
- LEBDUŠKA, Vojtěch. *Styly rodinné výchovy a agresivní tendence u romských a neromských pubescentů*. Brno, 2008. Diplomová práce. Masarykova univerzita. Filozofická fakulta.
- LEVÍNSKÁ, Markéta. Potřeba vzdělávat se „romských“ klientů SIM. In BITTNEROVÁ, Dana. *Vzdělávací potřeby sociokulturně znevýhodněných*. Praha: ERMAT. 2009. s. 176-222. ISBN 978-80-87178-06-5.
- LEWIS, Karen. Gail. *Family Systems Application to Social Work: Training and Clinical Practice*. New York: The Haworth Press. 1991 ISBN 1-56024-191-8.
- LEWIS-BECK, Michael.S. , BRYMAN, Alan., LIAO, FUTING Tim. F. *The Sage encyclopedia of social science research methods*. London: Sage, 2004. ISBN-13: 978-0761923633.

- LUHMANN, Niklas. *Sociální systémy: nárys obecné teorie*. Brno: CDK Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2006. 550 s. ISBN 80-7325-100-0.
- LUKAS, Josef. Systémové pojetí výukové komunikace a osobnost učitele v jejím procesu. In MACEK Petr a DALAJKA Jiří (ed.). *Vývoj utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech* Brno: FSS MU, 2005. s. 370-376, 6 s. ISBN 80-210-3804-7.
- MAREŠ, Petr. „Sociální exkluze a inkluze“ In SIROVÁTKA, Tomáš. (ed.) *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova univerzita. 2004. s. 15-29. ISBN 80-210-3455-6.
- MAREŠ, Petr. a Sirovátka, Tomáš. „Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluze)“ In *Sociologicky časopis/Czech Sociological Review*. 2008, 44 (2),271–294. ISSN 2336-128X (Online).
- Mareš, Petr. *Faktory sociálního vyloučení*. Praha: VÚPSV, 2006. 41, 5 s. ISBN 80-87007-15-8.
- MARUYAMA, Magoroh. The Second Cybernetics: Deviation-Amplifying Mutual Causal Processes. In *American Scientist*. 1963, 5 (2), 164--179. [online]. [cit. 14.4.2014].Dostupné z <http://www.heterogenistics.org/articles/Maruyama-SecondCybernetics.pdf>
- MATĚJČEK, Zdeněk. *Praxe dětského psychologického poradenství*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. 335 s. Učebnice pro vysoké školy. ISBN 80-04-24526-9.
- MATOUŠEK, Oldřich a PAZLAROVÁ, Hana. *Hodnocení ohroženého dítěte a rodiny v kontextu plánování péče*. Praha: Portál, 2010. 183 s. ISBN 978-80-7367-739-8.
- MATOUŠEK, Oldřich, KODYMOVÁ, Pavla a KOLÁČKOVÁ, Jana, (ed.) *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2010. s.351. ISBN 978-80-7367-818-0.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993. 124 s. ISBN 80-901424-7-8.
- MATURANA, Humberto. R. Reality: The Search for Objectivity or the Quest for a Compelling Argument. In *The Irish Journal of Psychology*, 19889, (1), 25-82. ISSN 2158-0812 (on-line)

- MCNAIR, B. *Sociologie žurnalistiky*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-840-6
- MINGERS, John. *Self-Producing Systems*, New York: Plenum Press. 1995. 246. s. ISBN 0 306 44797 5.
- MINUCHIN, Salvador. *Rodina a rodinná terapie*. Praha: Portál, 2013. 231 s. ISBN 978-80-262-0371-1.
- MLČÁK, Zdeněk. *Dysfunkční rodina. Teoretické a diagnostické aspekty*. Ostrava: Atelier Milata, 1996, ISBN: 80-86058-58-1.
- MORVAYOVÁ, Petra. Aspekty vývoje dětské osobnosti v sociálně vyloučené lokalitě v perspektivě sociální konstrukce reality. In ČEPIČKOVÁ, Ivana (ed.). *Vzdělávání v sociokulturním kontextu*. Ústí nad Labem: PF UJEP 2008. s. 223-234. ISBN 978-80-7414-035-8.
- MORVAYOVA, Petra. Děti „All Exclusive“. Prostředí sociálně vyloučené lokality a jeho vliv na školní (ne)úspěch. In SVOBODA, Zdeněk - MORVAYOVA, Petra et al. *Schola Excludus*. Usti nad Labem: PF UJEP, 2010. s. 9-48. ISBN 978-80-7414-221-5.
- Multi-problem Families: A New Name Or a New Problem?* New York: Social Research Service, State Charities Aid Association, p.25. [online]. 1960 [25.4.2014] dostupné z <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015016237821;view=1up;seq=11>
- MUSIL, Jiří. Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika. In Musil, Jiří (ed.). *In: Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Praha : CESES, FSV UK, 2005, s. 7-16. ISBN ISSN: 1801-1640.
- NAVRÁTIL, Pavel. *Romové v české společnosti*. Praha: Portál 2003. 223 s. ISBN 80-7178-741-8.
- NEČAS, Ctibor. *Romové v České republice včera a dnes*. 5., dopl. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002. 129 s. ISBN 80-244-0497-4.
- NEDĚLKA, Karel. *Hospodářská funkce rodiny v období výstavby socialismu a komunismu*. Zvolen: [s.n.], 1965. 323 l.
- Multi-problem Families: A New Name Or a New Problem?* New York: Social Research Service, State Charities Aid Association, p.25. 1960
- Nechtěl bych žít v ubytovně, proto pracuji, řekl Nečas na Šluknovsku*, [online]. idnes. 2011. [cit. 15.4.2012] Dostupné z <http://zpravy.idnes.cz/nechtel-bych-zit-v-ubytovne->

proto-pracuji-rekl-necas-na-sluknovsku-1fq-/domaci.aspx?c=A110920_1654802_usti-zpravy_oks

NĚMEC, J. *Edukace romských žáků v zrcadle výzkumných šetření*. Brno: KSocP MU, 2010. ISBN 978-80-210-5148-5.

NOVÝ, Ivan a SCHROLL-MACHL, Sylvia. *Spolupráce přes hranice kultur*. Praha: Management Press, 2005. 313 s. ISBN 80-7261-121-6.

OKLEY, Judith. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, 1983. ISBN 0 521-28870-3.

Paměti romských žen. Brno: Muzeum romské kultury, 2002. 185s. ISBN 80-86656-00-4

PAPE, Iveta. *Jak pracovat s romskými žáky*. Praha: Slovo 21, 2007. s. 55

Pativ a Ladž. [online]. 2003. [cit. 15.4.2012] Dostupné z:

<http://www.romipen3.euweb.cz/Romipen-8-site.html>

PEACE, Robin, Social Exclusion: A Concept in Need of Definition? *Social Policy Journal of New Zealand*, 2001, 16, ISSN-1177-9837

PELIKÁN, Jiří. *Hledání těžiště výchovy*. V Praze: Karolinum, 2007. 175 s. ISBN 978-80-246-1265-2.

Plán rozvoje sociálních služeb v Královéhradeckém kraji 2011-2016 [online]. 2010 [cit. 2012-07-30]. Dostupné z:

<http://www.socialniprojekty.cz/wpcontent/uploads/2010/09/plansocialnichsluzebkralovehradecky2011-16.pdf>

POLÁKOVÁ, Jana. *Romská rodina – základní normy chování, principy výchovy, specifika komunikace*. [online]. 2014. [cit.16.1.2015] dostupné z

<http://uisk.ff.cuni.cz/detail.do?articleId=18113>

PROROK, Vladimír. Systémový přístup v politice *SOCIETAS – časopis pro politické a společenské vědy*. [online]. 2005, I [cit. 1. 12. 2006]. ISSN 1801-0229 Dostupné z:

<http://www.societas.cz/societas2/systemovypristup.htm>.

PROROK, Vladimír. *Tvorba rozhodování a analýza v politice*. Praha: Grada, 2012. 189 s. ISBN 978-80-247-4179-6.

Průzkum potřeb v sociálně vyloučených lokalitách v Královéhradeckém kraji [online]. 2010 [cit. 23.7. 2012]. ISBN 978-80-87112-32-8. Dostupné z:

<http://www.socialniprojekty.cz/wp-content/uploads/2010/08/pruzkum-potreb-v-socialne-vyloucenych-lokalitach-kralovehradeckeho-kraje.pdf>

Průzkum: čtyři z pěti Čechů vnímají Romy jako nepřizpůsobivou skupinu, [online]. 2010, [cit. 3.9. 2013]. Dostupné z: <http://romove.radio.cz/cz/clanek/23650>).

RABUŠIC, Ladislav. Koho Češi nechtějí? In *Sociální studia*. Brno: Masarykova Univerzita. 2000. s. 67-87. ISBN 80-210-2426-7.

RICHMOND, Barry. *Sytem Dynamics/System Thinking: Let's Just Get on With it*. [online]. 1994. [cit. 22. 1. 2013] Dostupné z

<http://www.iseesystems.com/resources/Articles/SDSTletsjustgetonwithit.pdf>

Romano džaniben. Sborník romistických studií. Praha: Společnost přátel časopisu Romano džaniben, 2000-2005. ISBN 1210-8545

PARSONS, Talcott. *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda, 1971. 182 s.

Pařív a ladž . [online]. *Romipen*. 2003 [cit. 26.11.2012] Dostupné z <http://romipen3.euweb.cz/Romipen-8-site.html>.

Romové na Facebooku: Ministře Chládku, urazil jste nás! Omluvte se! [online]. Romea. 2015. [cit.12.4.2015] Dostupné z

<http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/domaci/romove-na-facebooku-ministre-chladku-urazil-jste-nas-omluvte-se>.

Romové v České republice [online]. 2000 [cit. 2011-06-02]. Děťství. Dostupné z WWW: <<http://romove.radio.cz/cz/clanek/18389>>.

Romové v České republice. Praha: SOCIOKLUB, 1999. 558s. ISBN 80-902260-7-8

Romské bydlení [online]. 2011 [cit.25.7. 2012]. Dostupné z:

<http://www.hradeckralove.org/search.php?action=results&query=vzd%C4%9B%C3%A1n%C3%AD+romsk%C3%BDch+d%C4%9Bt%C3%AD&x=0&y=0>

RUBIN, Herbert. J. a RUBIN, Iren. S. *Qualitative interviewing. The art of hearing data*. 3rd. ed. Thousand Oaks: SAGE. 2011, 288. ISBN-13: 978-1412978378

RUDESTAM, Kjell. Erik. a FRANKEL, Mark. *Treating the multiproblem family*. Pacific Grove: Brooks/ Cole Pub. Co, 1983. 263p. ISBN-10: 0534013007

- ŘÍČAN, Pavel. *S Romy žít budeme - jde o to jak*. Praha: Portál, 1998. 144 s. ISBN 80-7178-250-5
- SEKYT, Viktor. Odlišnosti mentality Romů a původ těchto odlišností. In ŠÍŠKOVÁ, Tatjana (ed). *Výchova k toleranci a proti rasizmu*. 2 vyd. Praha: Portál. 2008. 280s. ISBN 978-80-7367-182-2.
- SENEDIK, Christine. Working with multi-problem high-stressed families and young people with serious behavioural problems. [online] *Clinical Supervision Services*, **2012**. [cit. 12. 4.2015] Dostupné z <http://www.clinicalsupervisionservices.com.au/resources/>
- SENGE, Peter M. *Pátá disciplína: teorie a praxe učící se organizace*. Praha: Management Press, 2007. 439 s. Knihovna světového managementu; sv. 20. ISBN 978-80-7261-162-1.
- SCHLESINGER, Benjamin. *The multi-problem family*. University of Toronto Press, 3rd. ed. 1970. 191p. ISBN 9780802017260.
- SCHLIPPE, Arist von a SCHWEITZER, Jochen. *Systemická terapie a poradenství*. Brno: Cesta, 2006. 251 s. ISBN 80-7295-082-7.
- SILVER, Hilary. Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*. 1994, 133 (5-6), 532 – 533. ---SILVER, H. 1994.
- SMOTLACHOVÁ, Monika. *Výchova dětí v sociálně vyloučené romské lokalitě*. Hradec Králové. 2012. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové. Pedagogická fakulta.
- SOUSA, Liliana. Building on personal networks when intervening with multiproblem poor families. *Journal of Social Work Practice* 2005, 19 (2), 163–179. ISSN 1465-3885 online _
- SPRATT Trevor and DEVANEY John, Identifying Families with Multiple Problems: Perspectives of Practitioners and Managers in Three Nations, *Clinical Psychologist*, 2008, 12 (3), 77–78. ISSN: 1742-9552.
- STEWART, Michal. *Čas Cikánů*. Brno: Barrister & Principál. 2005. 275s. ISBN 80-7364-017-1
- Strategie boje proti sociálnímu vyloučení na období 2011-2015, stručný souhrn*, [online]. 2011 [cit. 23.7.2012]. Dostupné z <http://www.socialni-zaclenovani.cz/dokumenty/strategie-boje-proti-socialnimu-vyloucení/>

Strategie integrace sociálně vyloučených lokalit v Královéhradeckém kraji 2011-2016 [online]. 2010 [cit. 23.7. 2012]. Dostupné z: http://socialnisluzby.kr-kralovehradecky.cz/assets/krajsky-urad/socialni-oblast/socialni-prevence/koordinace-romskych-poradcu/strategie-integrace-vyloucenych-lokalit_1.pdf

STRAUSS, Anselm. a CORBINOVÁ, Juliet. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert, 1999. 196 s. ISBN 80-85834-60-X.

ŠEĎOVÁ Klára, ŠVAŘÍČEK, Roman. Jak psát kvalitativně orientované výzkumné studie. Kvalita v kvalitativním výzkumu, *Pedagogická orientace*, 2013, 23 (4), 478–510. ISSN 1805-9511.

Šéf Amnesty na vlastní oči: Romské děti jsou diskriminovány [online]. CT24. 2015 [cit. 23.5.2015]. Dostupné z <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/308771-sef-amnesty-na-vlastni-oci-romske-deti-jsou-diskriminovany/>,

ŠEVČÍKOVÁ, Stanislava. Romipen a rodina jako konstrukty, pro sebepojetí Romů v romských pohádkách v dialogu s majoritní společností. *Pedagogika*, 2013, 1, 70-86. ISSN 0031-3815.

ŠEVČÍKOVÁ, Stanislava. *Sebepojetí Romů v romské lidové slovesnosti*. Brno, 2011. Disertační práce. Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií.

ŠEVČÍKOVÁ, Stanislava. Sociální práce s Romy prizmatem hodnot Romů. *Sociální práce*. 2003, 4, 105-119. ISSN 1213-6204.

ŠÍŠKOVÁ, Tatjana. Specifika práce s romskými dětmi (Komunikační specifika romských dětí). In *Řetízek*. Praha: Občanské sdružení R-Mosty, 2003. 110s.

Šluknovská výzva [online] Facebook. 2011. [cit. 23.5.2013]. Dostupné z <https://www.facebook.com/notes/v%C3%BDzva-vl%C3%A1d%C4%9B-k-%C4%8Dinnosti/%C5%A1luknovsk%C3%A1-v%C3%BDzva/285321458148530>).

ŠOLCOVÁ, Miroslava. *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha: Horizont, 1976. 152 s.

ŠOLCOVÁ, Miroslava. *Socialistický způsob života a jeho formování v rodině*. Praha: Horizont, 1979. 203s.

- ŠULOVÁ, Lenka. Funkce a funkčnost rodiny. In GILLERNOVÁ, KOBZA, RYMEŠ, *Psychologické aspekty změn v české společnosti: člověk na přelomu tisíciletí*. Praha: Grada, 2011. s. 109-114. ISBN 978-80-247-2798-1.
- ŠVAŘÍČEK, Roman Švaříček, Je zakotvená teorie teorií? In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. 2005,10 [online]. Studia Paedagogica. [cit.11. 3. 2015] Dostupné Z <http://www.phil.muni.cz/journals/index.php/studia-paedagogica/article/view/417>
- TEXTOR, Martin. R. Helping Multi-Problem Families in West Germany: A New Approach to Social Work. In *Practice Social Work in Action* , 1990, 4 (1), 56-62. ISSN 0950-3153.
- TICKELLM, Dame.Clare. *Families with Multiple Problems*. RSA, [online]. 2012 [cit.1. 4. 2014] Dostupné z http://www.thersa.org/_data/assets/pdf_file/0005/783527/RSA_Plugging_the_gap-Families_with_multiple_problems.pdf
- TOUŠEK, Ladislav, Sociální vyloučení a prostorová segregace. AntropoWEBZIN. [online] 2007, 2-3. [cit. 1.12. 2012]. ISSN 1801-8807 Dostupné z <http://antropologie.zcu.cz/antropowebzin-2-32007>
- TOUŠEK, Ladislav. Co je to sociální vyloučení? In BROŽ, Miroslav, KINTLOVÁ, Petra, TOUŠEK, Ladislav. *Kdo drží Černého Petra*. Člověk v tísni, o.p.s., 2007b *Ústavní soud: Nezaměstnaní nemusí povinně pracovat, je to ponižující* . [online]. idnes.cz. 2012 [cit.1. 4. 2014] Dostupné z http://zpravy.idnes.cz/povinna-verejna-sluzba-ustavni-soud-dvm-/domaci.aspx?c=A121127_141212_domaci_jav
- VANČÁKOVÁ, Martina. *Srovnání romské a české rodiny*. Bulletin muzea romské kultury 2004, 13, s. 95-97. ISBN 80-86656-05-5.
- VANČÁKOVÁ, Martina. *Romské dítě v náhradní rodině*. Praha: Rozum a cit, 2008. 48 s.
- VARELA, Francisco. Describing the logic of the living. In: ZELENY, Milan. (ed.), *Autopoiesis: A theory of the living organization* . New York: North-Holland. 1980, pp.36-48. ISBN 10: 0444003851.
- VIKOVÁ, Lada. *Príspevek k poznání psychologických aspektů romské rodiny*. Praha. 1996. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Katedra psychologie.

VOJTKO, Viktor. *Co je systémové myšlení*, [online]. Proverbs. [cit.16.12.2010]. 2005. Dostupné z http://proverbs.cz/media/art/sys_think.pdf

Vyhláška č. 147/2011 Sb., kterou se mění vyhláška č. 73/2005 Sb., o vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů mimořádně nadaných.

Vztah veřejnosti k Romům. [online]. STEM- Středisko empirických výzkumů. 2012 [cit.11.1.2014]. Dostupné z: <http://www.stem.cz/clanek/2454>

WELSHMAN, John. *From transmitted deprivation to social exclusion*. Bristol: The Policy Press. University of Bristol, 2007. ISBN 978 1 86134 835 7.-

WIENER, Norbert. *Kybernetika neboli řízení a sdělování v živých organismech a strojích*. Praha: SNTL, 1960. 148s.

WOOD, Katherine. M. and GEISMAR, Ludwig. L. *Families at Risk*. New York: Human Sciences Press, 1989. ISBN 9780898854374.

WULCZYN, Fred, BARTH Richard P, YUANET, Ying-Ying T. *Beyond Common Sense: child welfare, child wellbeing and the evidence for policy reform*. New Brunswick and London: Aldine. 2005, ISBN 0-202-30735-2

ZASTROV, Charles. *Introduction to Social Work and Social Welfare: Empowering People*. 10th ed. Belmont: Brooks cole/Cengage Learning. 2009. ISBN-13: 978-0495809524.

Zpráva o situaci romské menšiny v kraji za rok 2010 [online]. 2011 [cit. 2012-07-23]. Dostupné z: http://www.kr-kralovehradecky.cz/assets/krajsky-urad/socialni-oblast/socialni-prevence/koordinace-romskych-poradcu/Zprava-o-situaci-romskych-komunit-v-kraji-2010_1.pdf

Zpráva o stavu romské menšiny v ČR za rok 2010, [online]. Úřad vlády. 2011 [cit. 2012-07-23]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dokumenty/zprava-o-stavu-romske-mensiny-v-ceske-republice-za-rok-2010-88326/>

Zpráva o stavu romských komunit, [online]. Úřad vlády. 2014 [cit. 2012-07-23]. Dostupné z: <http://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dokumenty/zprava-o-stavu-romske-mensiny-v-ceske-republice-za-rok-2013-124136/>

ŽÁKOVÁ, H. Některé poznámky z výzkumu sociální adaptace a příčin psychické retardace cikánských dětí. In *Výchova a vzdělávání cikánských dětí*. Ústí nad Labem: Ústav školských informací při ministerstvu školství ČSR, 1976. s. 29-46.

Seznam obrázků a tabulek

Obrázky

Obrázek č. 1: Systém jako problém (s. 34)

Obrázek č. 2: Model vnějšího začlenění a vnitřní skladby výchovně vzdělávací soustavy (Blížkovský, 1997, 59) (s. 72)

Obrázek č. 3: Proces kvalitativního výzkumu (Bryman, 2001, 267) (s.74)

Obrázek č. 4: Přehled faktorů podílejících se na utváření osobnosti (Blížkovský, 1997, 32) (s. 80)

Obrázek č. 5: Postupy podílející se na vytváření pospolitosti (s. 92)

Obrázek č. 6: Postupy podílející se na ochraně hranic (s. 115)

Obrázek č. 7: Kauzální model Předávání Romipen (s. 170)

Obrázek č. 8: Schéma kauzálního modelu a vnějšího prostředí (s. 208)

Tabulky

Tabulka č. 1: Přehled definic mnohoproblémovosti (s. 49)

Tabulka č. 2: Oblasti problémů MPR a SV rodin (s. 57)

Tabulka č. 3: Výběr rodin (s. 89)

Tabulka č. 4: Kladení požadavků a jejich vymáhání (s. 104)

Tabulka č. 5: Charakteristické aspekty prokletí a nadávání (s. 122)

Tabulka č. 6: Komponenty operačního modu bezpodmínečné lásky (s. 163)

Tabulka č. 7: Komponenty operačního modu ochrany (s. 163)

Tabulka č. 8: Komponenty operačního modu pevný limit (s. 164)

Tabulka č. 9: Komponenty operačního modu zloby (s. 164)

Tabulka č. 10: Časoprostorová dimenze Romipen a směry převládajících trajektorií dílčích částí Romipen (s. 170)

Tabulka č. 11: Životní principy a jejich zachycené projevy (s. 175)

Tabulka č. 12: Signály přicházející z jednotlivých vnějších úrovní, směr jejich dopadu a odraz uvnitř kategorií (s. 209)

Seznam použitých zkratk

DD – dětský domov

DDÚ – dětský diagnostický ústav

DFR – Dotazník funkčnosti rodiny

EU – Evropská unie

MPR – mnohoproblémové rodiny

OSN – Organizace spojených národů

OSPOD – oddělení sociálně-právní ochrany dětí

SV – sociální vyloučení

SVP – středisko výchovné péče

VVS – výchovně vzdělávací soustava

ZV – zpětná vazba

Seznam příloh

PŘÍLOHA č. 1: Ukázka části rozhovoru

PŘÍLOHA č. 2: Tazatelské okruhy

PŘÍLOHA č. 3: Ukázka části souhrnu kódů

PŘÍLOHA č. 4: První nástin vybraných kategorií

PŘÍLOHA č. 5: Postupy rodičů – přehled prvních kategorií a subkategorií

PŘÍLOHA č. 6: Rozvoj vlastností a dimenzí kategorií (ukázka)

PŘÍLOHA č. 7: Axiální kódování pomocných kategorií (ukázka)

PŘÍLOHA č. 8: Přeskupení výchovných postupů rodičů dle jejich převládajícího zaměření

PŘÍLOHA č. 9: Přehled oslovených rodin

PŘÍLOHA č. 1: Ukázka části rozhovoru

*I (39 let), 2 děti – M (6 let), Š (cca 22 let, bydlí s přítelkyní a tříměsíční dcerou), manžel
Š Rozhovor probíhal v neutrálním prostředí v restauraci, kde jsme byly jen my dvě. I
hodně povídala, asi neúmyslně často odbíhala od tématu. O negativech, na která jsem
se ptala, přebíhala k pozitivům, ale později se o nich mimoděk zase zmínila. Atmosféra
byla příjemná, I byla ráda, že si může s někým popovídat a že se dostane na chvíli
z domu.*

Jak ses naučila to, co o životě víš?

Naučila jsem se to, až když jsem začala žít se svým manželem, co je to život. Já jsem žila životem, ještě ve 14, 15 letech, jako prostě holčička nezletilá, takže jsem o životě nevěděla nic. Nevěděla jsem vařit, neuměla jsem uklízet, prostě byla jsem zvyklá, že naše mamka se o nás, o 4 sourozence, starala. A poznala jsem to, co je život, až když jsem se provdala za manžela a musela jsem se starat o svoje děti.

Takže vy jste nebyly doma vedení, abyste rodičům pomáhali?

Ne, to my jsme pomáhali, jako uklízet, nebo to, měli jsme svůj režim. Přišli jsme ze školy, a prostě svlíknout se, jo, umejt se, udělat si úkoly a najíst se a hrát si chvílku venku, ale máma nás prostě neučila vdát se, nebo mít chlapa a prostě, prostě chtěla, aby jsme se každý učil až jako dospějem, abysme se prostě... já jsem na to nebyla připravená, ona mě na to prostě ještě neučila, ona prostě ještě měla v hlavě, že ještě na to nemám svoje roky.

Co tě nejvíc ovlivnilo? Ty jsi dospívala a nějak jsi začala poznávat život, tak co tě ovlivnilo?

Ten život se mi líbil, prostě že už mi bude 15, budu mít tu občanku... (smích) najdu si kluka, budu chodit s klukem a prožiju, já nevím, nějakou tu lásku, prostě pubertální. Ty diskotéky a...

Jak učíš dospívat své děti, aby věděli, co je pro život důležitý?

Já ho učím životu, prostě, aby věděl, co je život, no. Co potřebuje, to je, aby uctíval svoje rodiče, aby věděl, prostě, jak se má chovat k lidem, hlavně k těm rodičům, aby věděl, já nevím, jak to mám říct... Jak má se svým životem naložit, prostě. Jak se má starat o svoje děti, o tom uklízení, vaření, pečování o svoji ženu, aby se měli rádi, aby spolu vycházeli... co dodat?

Učíš svoje děti to, co rodiče učili tebe?

Ano.

A učíš je to stejně nebo jinak?

No, takhle. V té době, kdy jsem ještě, když jsem byla malá holka, tak nebyly takové vymoženosti jako v dnešní době, nebyl internet, počítače a, prostě, videohry a takovýchle. Ale jsem ráda, že to teď ty děti mají. Jsou o něco lepší, jako o 10 let dopředu než jsem byla já. A učím je slušnému chování, aby se chovaly mezi lidma slušně, aby měly ty lidi rádi a hlavně základ je ta výchova, podle mě. Jak se budeš chovat k tomu děcku, tak on ti to bude oplácet.

Jaký pravidla pro děcka u vás platí?

No, moje pravidlo bylo, když se mi narodil kluk, že až trošku dospěje nebo bude větší, nebo až vlastně bude v pubertě... začal chodit do školky, ráno vstát, umejt se, nasnídat se, obléknout ho do školky. Ze školky domů, pak začal chodit do školy, aby se učil, ty úkoly, přišel domů, šel si ven a prostě, doma pomáhal, uklízel po sobě hračky a chodil, vlastně, po tom večerníčku nebo po tom nějakým filmu spát. A zase ráno to bylo to samý, no.

A jak se dozvěděl, že má dodržovat tahleta pravidla?

To jsem mu dala já. Já a manžel.

Takže jsi řekla, takhle to bude a bez debat?

Ano. Člověk musí být přísný. Manžel není, i když je taky přísnější, ale já jsem víc. Já jsem otevřená, já si s tím starším promluvím, jako jak jde život, jak se má chovat, ale prostě věděl, musí vědět, to co si může dovolit a co ne.

Kdo u vás dítě trestá?

Já. Manžel ten řve, ale kde nic, tu nic. No, ale já když začnu řvát, tak to stojí za to. Takže půjdu, svlíknu mu tepláky, spodňáry a na ten zadek vždycky dostane.

A co musí provést, aby dostal?

No, musí provést... protože moc zlobí, je rozmazlenej, protože mám druhýho po 17 letech, takže to je věkovej rozdíl, takže je většinou závislej na tatínkovi, maminku tak jako „bere“. Jako já se na něj podívám a už začne brečet dopředu. A je teda, jak mám říct, hyperaktivní, no, ale na ten zadek musí dostat, protože pokavaď nebude vědět kde má své hranice, tak jako ta výchova nikdy nebude.

U toho staršího syna, byla jsi přísnější nebo tolerantnější? Stačilo víc nebo míň, aby dostal na zadek?

No, taky dostával ten starší na zadek, ale on byl jinej. On si třeba zapnul video a koukal na ty pohádky kreslený, na ty Kačeří příběhy a tak, ale byl jako v klidu. Ale tendleťen ne, ten je prostě vysněnej tatínka, prostě on si ho přál a tak ho prostě má. Prostě já řeknu

ne a on řekne jo. Takže teď je u nás ten rozdíl, no. Ale prostě poslouchat musí. A teď prostě nastoupil do tý předškolky a... mužu ti říct, ráno, to vstávání, fakt je skvělý. Opravdu, jako aby... Třeba ten starší brečel, nechtěl, jo. On byl často nemocnej, on byl po lázních, ozdravovnách, jo, takže on byl takovej...

Ale tendlecten ne. Ten řekne, maminko, mě se nechce, mě všechno bolí, a já říkám, ale musíš, M, mezi děti, aby ses naučil, abys furt nebyl doma, prostě s dospělýma. A on v klidu vstane a jde. Fakt, dneska vstal v klidu a dal mi pusinku. Oblíkla jsem ho, umyla jsem ho, učesala a dala jsem mu pusinku, vzal si baťůžek, sedl do auta s tátou odjel do školy.

A když se vrací?

Když se vrací, tak přijde ještě víc zlobivej (smích).

Jako že se víc rozjede?

No, ale zase má hlad. Tak se nají a zase jde si hrát.

Takže teď chodí dřív spát, protože je unavenej?

No, chodí kolem tý osmý hodiny spát a zase ráno vstává okolo půl sedmý. Pohodička, kromě sobot a nedělí. Kdyby to šlo, tak ho tam dám taky.

To je fajn, že tam chytil takový režim, jestli se mu tam líbí...

Mezi těma děckama jo, protože oni tam kreslej. Copak doma s mámou. Já s ním budu kreslit, ale není to ono, že jo. Ale mezi děckama se zapojí mezi ten kolektiv a snaží se prostě tam kreslit nebo malovat. Minulý týden mi přines nakreslený srdíčka k MDŽ. Fakt se mi to líbilo, fakt z toho mám velkou radost.

...

Když ty jsi ten, kdo trestá, tak kdo u vás dítě odměňuje?

Tatka. Ale já někdy taky, ale já moc nerada.

Za co?

Třeba za to, že řekne, tatínku, mám tě rád, ty seš moje srdíčko (smích). On ho miluje, takže manžel, když se na něj podívá, nebo on na něj, a on je takovej, že než aby mu dal trest, tak na něj třeba řve. Vybřečí si to a on s ním prostě sedne do auta a půjde mu koupit mašinku Tomáš a nebo s ním půjde do McDonaldu a koupí mu HappyMeal, no. A já třeba na to nadávám, ale tak jako. Pro ty děti, co bych neudělala. Já nevím, prostě víc jich nemám a jsem ráda za to, co mám.

Dostane odměnu, když je hodnej nebo když udělá něco pěknýho nebo tak?

No, třeba, když si po sobě uklidí hračky, což mu musím pomáhat u toho.

Ale uklidí si je? Dojde k tomu nakonec?

No, protože začnu nadávat, no tak pak brečí, a když není manžel doma, tak mě poslechne. A jak je manžel doma, tak je takovej rozmazlenej. Tak radši půjdu a uklidím to místo něj já. Než aby brečel a...

A jak často dojde k tomu, že ho trestáte? A jak často dojde k tomu, že ho odměňujete?

Odměňujeme ho furt, haha, to manžel pořád, prostě. A trestám ho já za to, že třeba mluví, co by neměl.

Prostě on vyrůstá mezi dospělýma lidma. A jako říkám mu, aby se mezi nás dospělý neplet, aby nemluvil. Aby si hrál svým životem nebo choval se svým životem. Ale to prostě nejde, prostě bydlíme pohromadě i s tím klukem... ale jinak je hodnej. On je takovej, prostě, že je srdečnej, ten chlapeček. On se zdá, že je takovej zlobivej, ale pokud někdo přijde, a hlavně když přijdou holky ze Salingeru, tak neví, jak by se k nim zachoval. Takže jde k nim, dá jim pusinku, předvádí se, zlobí je... (smích) no, je to tak.

Já si toho všimla, že když je bez rodičů, tak je jinej.

Ale jak je sám, nebo se mnou nebo s taťkou, tak se strašně předvádí a rozmazluje. A když vidí holky, tak já mu říkám, že se má chovat hezky, nebo jako todle, jenže řekněte šestiletému klukovi... ale co můžu říct, jako. Je zlobivej, to je pravda. Ale nemá chování, jak jiný děti, aby byl sprostěj. To se mi teda... Můžu říct, že jsem ty svoje dva kluky nikdy nenabádala nebo neučila sprostým slovům. To jsem za to ráda, jako jak to říkám, tak to je. To není jak ostatní děti. To hlavně záleží na výchově rodičů. Já prostě ho učím, aby byl normální, aby si hrál, aby měl nač si vzpomene, prostě. Jako malá holka jsem to neměla, dělili jsme se o každý kousek, protože jsme byli 4 sourozenci, ale svoje rodiče jsme museli poslouchat. To je prostě všude. A když taťka přišel z práce, tak visel pásek u dveří, takže jsme ho museli pozdravit dobrý den, podívat se na ten pásek a věděli jsme, kde je naše místo. Ale jako měli jsme se rádi, jako jsme si pomáhali, jako... Chodili jsme na dřevo s tátou, s mámou. Mamka vždycky v neděli uvařila oběd, my jsme nakládali to dřevo. Jako, se svýma rodičema jsem si užila. Jestli to byla zoologická nebo na hrady a zámky. Jako, žili jsme svým životem, ale chybí mi mamka, moc. Prostě, to nemůžu říct, já jsem na to hrdá, že ty rodiče mám. Hlavně toho taťku, protože mamka už nežije. Přijde ke mě na návštěvu a já pořád ten respekt před tím tátou mám. Jsem ráda, že je takovej, jakej je.

Mají takovýhle vztah tvoje děti k tobě nebo k tátovi?

Jo, jako, manžel je přísněj a jako Š, ten starší, ten jako mele něco tou pusou, ale prostě ví, co si může dovolit jako k tátovi. Nemůže s ním jako držkovat moc. M jo, ten s námi držkuje, protože ten je ještě malej. On ví, že jak je táta, tak může všechno. Ale jinak jako zlí kluci nejsou. Musím jako říct, jsem ráda, že je mám.

...

Co tě v poslední době nejvíc potěšilo na tvých dětech?

No, mě potěšilo, že se klukovi před 3 měsíci narodila holčička. Jsem prostě šťastná a vděčná, že se postavil na svoje nohy a že má svoji holku. Na M mě líbí, že začal chodit do tý předškolní a že prostě má tam svůj život mezi tím kolektivem. Tak to jsem ráda, že to tak je, jak má být.

Dala jim to nějak najevo?

Dala. Dala jsem to najevo moc, prostě jak má tu holčičku, tak prostě jsem šťastná, no. Že má ten svůj život, že už ví, co to je starat se o svoje děti a nechodit za rodičema „mami, dej mi nebo půjč mi“ prostě ne, nestalo se, že by šel a mami nemám nebo... a jsem na to hrdá.

Vědí, že jsi na ně hrdá?

Ano, on to ví. Řekla jsem mu to.

Vzpomeneš si, co nejvíc těšilo tvoje rodiče na tobě?

No, nevím... že nejsem hubatá a že s nima prostě nedržuju. Prostě vim, kde mám svoje hranice, že jo.

...

Jak se dítěti projevuje láska?

No, jak... já nevím, prostě, občas si ho pomazlim, pohladim ho, sedí vedle mě a já mu pustím ty pohádky a hladim ho, líbu... nebo já nevím.

...u mého tatínka – když přijde, tak ho ráda pohostím, jsem ráda, když přijede na návštěvu nebo když u mě přespí, nevím, co bych mu dala na ten stůl, co bych mu udělala za dost. Prostě jsem ráda, že ještě existuje.

...

Co byl tvůj největší průšvih v dětství?

Že jsem se brzo vdala. Jako pro rodiče to bylo jako průšvih. Jinak celkem nic. Prostě já jsem vypadla z baráku... jako nemůžu říct, vdala jsem se, mám hodného manžela, se kterým jsem 22 let, mám s ním 2 děti – 22 a 6 let, jako já si na svůj život nestěžuju. Jsem ráda za to, co je.

A jak rodiče pobrali to, když jsi přišla s tím, že se budeš vdávat nebo že se odstěhuješ nebo že opustíš tu svoji původní rodinu?

Jako nechtěli. Mamka vůbec nechtěla, že jsem nejmladší dcera a že tak brzo myslím na ty vdavky. V 17 jsem porodila syna, v 18 jsme měli svatbu a on šel hned druhý den na vojnu. Jako mamka nechtěla, ale viděla, že ten manžel je prostě jinej než ostatní, že chodí do práce, stará se. Prostě byl to jinej život.

Snažili se to rodiče nějak řešit?

Snažili. Nechtěli mě pustit, ale prostě viděli, že manžel pochází z dobré rodiny, že jeho rodiče jsou takový, jaký by měli být. Tátové si rozuměli. Dobrý no, nestěžuju si.

Co byl největší průšvih tvých dětí?

U M to ještě není tak hrozný, protože je ještě malej, to teprv přijde. Jeho budoucnost a bude ta puberta, docela se na to i těším, že ho budu nahánět, kde nějakou holku má. U Š byl průšvih, že se učil na zedníka v Hořicích a tam byl ten průšvih mezi těma kamarádama. Jezdila jsem za ním pořád a co se týče peněz nebo já nevím, potřeboval něco spíš v tom učňáku... to mě tak zklamalo, no... Jinak nebyl takový průšvihář.

Když se vyskytl takovýhle problém, jak jste to řešili doma?

Doma? Prostě polopatě. Řešila jsem to hlavně já. Výbuchem. A i když už je teď velkej, je dospělej, tak mu občas jednu vrazim.

A je to k něčemu?

Ne (smích). Ale jako, možná že i jo, to on mi neřekne takhle do očí... jako musí vědět určitý hranice, co je máma a co je táta, že jo.

Uznává to, že máte vždycky pravdu jako rodiče?

Tak jako uzná, jo. Prvně mávne rukou, ale pak když ho vidim, tak jako uzná. A tak teď už ho jako moc řešit nemůžu, protože je dospělej a mlátit ho taky nemůžu, protože už má svoji rodinu. Ať si ho teď mlátí ta jeho... a jsem ráda za ní a za něho, že prostě se stará o sebe a o ně. Prostě, jsem fakt na to hrdá...

...

PŘÍLOHA č. 2: Tazatelské okruhy

Tazatelské okruhy výzkumu výchovy v romských rodinách (2010 - 2011)

Jaké výchovné prostředky jsou využívány v romských rodinách a s jakým úspěchem?

Okruhy dotazování

- Výchovné prostředky a metody / Co a jak rodiče dělají?
- Efekty rodičovských postupů / Co funguje, co ne.
- Jaké tresty a odměny jsou využívány.
- Jakým způsobem jsou kladeny požadavky na dítě.

Náměty na dotazování pro první vstup do tématu:

1. Pamatujete si ještě, jak se naučili to, co o životě víte? Co Vás nejvíc ovlivnilo? -- Jak to a vlastně dnes učíte své děti,
  2. Co Vás nejvíce potěšilo na dětech v poslední době, a jak to oceňujete? Co těší nejvíce?
  3. Co byl Váš největší průšvih v dětství? Jaké průšvihy mají vaše děti dnes? Jaká byla reakce Vašich rodičů, jak reagujete Vy dnes?
  4. Co je potřeba naučit kluka a co holku pro život? A jak se to učí?
  5. Co s dětmi nejčastěji řešíte? Jak se to řeší? Co pomáhá situaci vyřešit?
  6. Co je největší odměnou pro děti? Z čeho mají největší radost? Kdy jim tu radost uděláte? Je to za něco?
  7. Mezníky dětství – pamatují se ve svém životě na situace, kdy překročili jistou hranici (třeba dětství x dospělost apod. (poprvé kouřili před rodičem, poprvé donesli domů peníze...))
  8. Co nejvíc funguje na děti, když neposlouchají?
  9. Co je štválo na rodičích, když byli sami děti?
  10. Co Vás nejvíc štvá na tom, co děti dělají? Co štvá mámu, co tátu?
  11. Co je nejvíc vytočí (hledáme emoci) na jejich dětech, je to stejné co nejvíce vadí (štvá) a co vzbuzuje nejsilnější emotivní reakce?
- + Rozvoj „jasných“ pojmů – přísnost, důslednost, „aby z nich něco vyrostlo“.

Tazatelské okruhy výzkumu výchovy v romských rodinách (2011 - 2013)

Jak a před čím rodiče chrání?

Sledované oblasti:

1. Oblasti, ve kterých rodiče děti chrání – KDY, PŘED ČÍM
2. Popis rodičovského chování - JAK – jak chrání, čím,
3. Efekty těchto ochranných snah - S JAKÝM VÝSLEDKEM

Náměty k otázkám:

- Ochránujete děti? **Jak, před čím nejvíce potřebují děti chránit?** Je ochrana nějak vázána na věk? Čeho se nejvíce týká?
- Jak taková ochrana vypadá? Můžete ji popsat? Co přesně děláte?
- Před čím je potřeba děti ochránit nejvíce? Je to různé doma a venku, ve škole, nebo jsou rizika ohrožení stejná?
- Pomáhá ta ochrana? Jste úspěšní? Jak na ochranu reagují děti?

PŘÍLOHA č. 3: Ukázka části souhrnu kódů

Kódy z jednotlivých rozhovorů byly následně seskupeny a vytvořily základ prvních kategorií. První kategorizace a přeskupení probíhaly ručně s nastříhaným materiálem.

Pyšná maminka

Maminka je na něho pyšná, protože ho u zápisu pochválili, že je moc šikovný. Mladší rád a moc pěkně kreslí, za to ho chválila a i on sám nám pak říkal, že rád kreslí, když jsme se ho ptali a že se těší do školy.

Vztah k dětem

Paní od začátku říkala, že má kluky moc ráda, že jsou hodní a že zlobí jen, když se perou spolu navzájem, že si mladší občas dobírá staršího a starší si zas na mladšího pak dovoluje a tak je musí od sebe odhánět, když se perou.

Zlobení

Že jsou hodní a že zlobí jen, když se perou spolu navzájem, že si mladší občas dobírá staršího a starší si zas na mladšího pak dovoluje a tak je musí od sebe odhánět, když se perou.

Rodinné uspořádání – táta kamarád

Hlavní slovo má prý maminka, tatínek je spíše kamarád a spojenec kluků. Ona sama jako malá prý hlavně poslouchala mamku a ta jí vychovávala stejně jako ona teď kluky.

Hranice

Paní A. říká, že mají kluci od mala nastavené pevné hranice, tzn. že ví, co si nesmí dovolit a že ji poslouchají a když jsou trestaní, vždycky ví, za co.

Trest – co

Jako trest, když už to musí být, dostávají kluci zákaz na playstation nebo na pohádky nebo jim nekoupí sladkosti. Hlavně ty zákazy jsou pro ně prý nejhorší, o to víc se pak na mamku rozčilují, ale nakonec poslechnou.

Trest – vyjednávání

Hlavně ty zákazy jsou pro ně prý nejhorší, o to víc se pak na mamku rozčilují, ale nakonec poslechnou. Když dá staršímu domácí vězení, tak to prý nevydrží ho nepustit ven a vždycky poleví. Ovšem hned dodává, že se nebojí ho pouštět ven, protože ví, že vždycky v 7 musí být doma a když ne, zavolá jí, pak se musí přijít domu ukázat, najíst a pak může maximálně ještě do osmi.

Volnost pohybu

Nevydrží ho nepustit ven a vždycky poleví. Ovšem hned dodává, že se nebojí ho pouštět ven, protože ví, že vždycky v 7 musí být doma a když ne, zavolá jí, pak se musí přijít domu ukázat, najíst a pak může maximálně ještě do osmi.

Čeho se bojí

V 7 musí být doma a když ne, zavolá jí, pak se musí přijít domu ukázat, najíst a pak může maximálně ještě do osmi. Déle ho nepouští, aby se nechytil špatné party. Nejvíce má paní A. totiž obavy, že by se dostal mezi kluky, co kouří trávu, fetujou a pak by začal krást. Bylo by pro ni hrozné, kdyby se něco takového stalo, protože pak se bojí, že by kluka dali do děcáku a oběma by bylo smutno a syna by to navždycky poznamenalo. O oba kluky se paní A. hodně bojí, hodně si je hlídá a dává na ně pozor, aby se jim nic nestalo a to i v případě, že jdou v doprovodu starší osoby.

DD

Nejvíce má paní A. totiž obavy, že by se dostal mezi kluky, co kouří trávu, fetujou a pak by začal krást. Bylo by pro ni hrozné, kdyby se něco takového stalo, protože pak se bojí, že by kluka dali do děcáku a oběma by bylo smutno a syna by to navždycky poznamenalo.

Praktiky jinde

(matka) Rozčiluje se nad výchovou rodičů, kteří pouštějí děti už od 14, 15 na diskotéky, nechávají je kouřit a nestarají se o ně. Podle ní jsou děti dětmi minimálně do 18 let a potřebují, aby na ně rodiče pořádně dohlédli. Je vidět, že je paní A. hrdá na to jak má kluky vychované, když o nich mluví, hodně se usmívá a i z atmosféry doma je cítit spokojenost.

Tatínek si s námi povídal, jak je rozčilený z toho, jak bydlí děti jinde, že nechápe, že je rodiče nechávají v bordelu běhat bosé a že jsou děsně špinavé. To on si hlídá, jak jeho kluci chodí oblíkaní.

Trest

Když mluví o trestech, zvedá ukazováček. Prý také na ně řve nebo zvýší hlas, když neposlouchají.

PŘÍLOHA č. 4: První nástin vybraných kategorií

KNOW HOW

Vlastnosti: učí se to zkušeností, participací na chodu života - domácnosti, učení se odsouvá do pozdějšího věku (až to potřebuje-přijde), naučené udělá dobrý život, naučením pozná své místo, prakticistní,

Co se učí:

- jak se chovat k jiným lidem; poslouchat druhý, - žít mezi lidma

Vlastnosti: učí se to zkušeností, participací na chodu života - domácnosti, NE - učení se odsouvá do pozdějšího věku (až to potřebuje-přijde), naučené udělá dobrý život, naučením pozná své místo,

- vyjít s tím co mají – např. šetřit; postarat se o sebe; pečovat o sebe; dokončit školu, pracovat – starat se o rodinu, umět věci vy-komunikovat na úřadech,- obstát v životě = učí se co je život?

Vlastnosti: učí se to zkušeností, participací na chodu života - domácnosti, učení se odsouvá do pozdějšího věku (až to potřebuje-přijde), naučené udělá dobrý život, naučením pozná své místo, naučené je dle zájmu dítěte,

- opravit něco doma, starat se o děti, domácí práce, péče o děti – umět se starat o druhé

Vlastnosti: učí se to zkušeností, participací na chodu života-domácnosti, učení se odsouvá do pozdějšího věku (až to potřebuje-přijde) U NĚKOHU, naučené udělá dobrý život, naučením pozná své místo,

Zkušenostní, prakticistní orientace.

Já ho učím životu, prostě, aby věděl, co je život, no. Co potřebuje, to je, aby uctíval svoje rodiče, aby věděl, prostě, jak se má chovat k lidem, hlavně k těm rodičům, aby věděl, já nevím, jak to mám říct.. Jak má se svým životem naložit, prostě. Jak se má starat o svoje děti, o tom uklízení, vaření, pečování o svoji ženu, aby se měli rádi, aby spolu vycházeli... co dodat?

A učím je slušnému chování, aby se chovaly mezi lidma slušně, aby měly ty lidi rádi a hlavně základ je ta výchova, podle mě. Jak se budeš chovat k tomu děcku, tak on ti to bude oplácet.

OČEKÁVANÉ CHOVÁNÍ („moje pravidlo bylo...“)

Vlastnosti: prosociální, uctivé, poslušné, samostatné – SILNĚ, problémové od jistého věku, láskyplné,

No, moje pravidlo bylo, když se mi narodil kluk, že až trošku dospěje nebo bude větší, nebo až vlastně bude v pubertě... začal chodit do školky, ráno vstát, umejt se, nasnídat se, obléknout ho do školky. Ze školky domů, pak začal chodit do školy, aby se učil, ty úkoly, přišel domů, šel si ven a prostě, doma pomáhal, uklízel po sobě hračky a chodil, vlastně, po tom večerníčku nebo po tom nějakým filmu spát. A zase ráno to bylo to samý, no.

OCENĚNÉ CHOVÁNÍ

Vlastnosti: zásluhové, bez-zásluhové, naplňuje rodiče

Chování: samotná existence,

Za co (se odměňuje)? Třeba za to, že řekne, tatínku, mám tě rád, ty seš moje srdíčko. smích.

TRESTANÉ CHOVÁNÍ (kdy už došlo skutečně k trestu)

Vlastnosti:

Chování: moc zlobí – opakovaně porušují, co se chce a čeká (zapojení do chodu rodiny), je rozmazlenej, překročil hranice, plýtvá zdroji, záškoláctví – ověřené, pozdní příchody, známky ve škole, neposlouchá - dělá co chce,

Ublížil jiným blízkým, něco provedou – průšvih, který ohrožuje rodinu, dítě;

A co musí provést, aby dostal? - No, musí provést... protože moc zlobí, je rozmazlenej

POUČENÍ O ŽIVOTNÍ ZKUŠENOSTI i o dobru a zlu (co se smí a co ne)

Vlastnosti: normativní, preventivní, odstrašující, opakované, funkční (vnímání rodiče)

normativní	preventivní	odstrašující	opakované	funkční
silně	silně	silně	silně	silně

VZOR (prostředek), životní zkušenosti

Vlastnosti: obohacující, temné, odlučující od rodiny, přináší strach, silně formující,

obohacující	temné	odlučující	smutné	formující
silně	silně	silně	silně	silně

AKTIVITY RODIČŮ

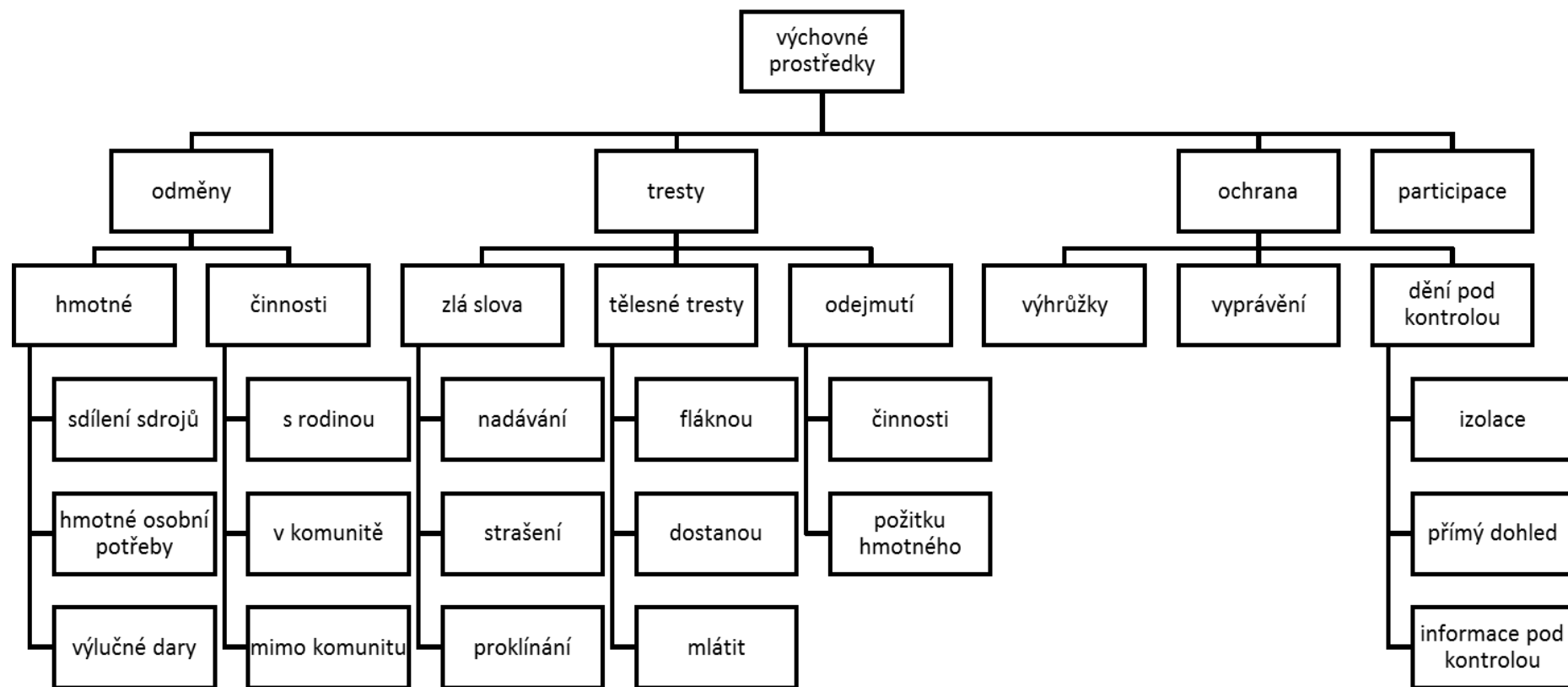
Vlastnosti: energické, plánované, náhlé, podpůrné pro dítě, situačně účinné, opětovně očekávané,

Aktivity: hledání dítěte v riziku, intervence v instituci,

Aktivity	energické	plánované	náhlé	podpůrné (podpora dítěte)	situačně účinné	opětovně očekávané
Intervence v instituci	silně	ne	ne	ano	někdy	ne
Hledání dítěte	silně	ne	ano	ano	někdy	ano

PŘÍLOHA č. 5: Postupy rodičů – přehled prvních kategorií a subkategorií

PŘÍLOHA č. 6: Rozvoj vlastností a dimenzí kategorií (ukázka)

TRESTY – první kategorizace

Vlastnosti, charakteristiky:

efektivní	narušující vztahy	zастраšující	poučný	odrazující	výskyt	intenzita	stabilita využívání
pomáhají x nepomáhají	co přináší do soužití	vzbuzují strach či úzkost	naučí se děti něčemu pozitivnímu pro budoucnost a bylo to přítom záměrem trestu- poučit	dovede trest odradit před plánovanou činností či jejím opakováním	četnost využití	Míra v jaké se projevuje Intenzita (stupeň použité síly, mohutnosti)	trvalost, míra neproměnlivosti v čase, míra podléhání změnám, míra pravidelnosti výskytu

Výskyt, intenzita, stabilita – ne ve smyslu statistické průkaznosti výskytu jevů, ale subjektivní hodnocení rodičem.

Tresty:

Nadávání na ně – řev, křik, zvýšení hlasu - *forma*, nadávka – *obsah neosobní útok*, proklínání – obsah směřovaný osobně; Je uváděno jako předstupeň bití.

Bití²⁷ – projevuje se ve třech formách (podobách, „tvarech“): *fláknutí* – má upozornit, *dostat* – má zastavit a poučit pro příště, *mlácení* – vymezuje hranice; U *větších* pomáhá dál udržovat přítomnost Hranic (tohle se už nesmí). Hranice se překračují, platí se za to, ale stále tam jsou.

Vzbuzování tísně (strašením, výhrůžkami) – filmy, bouřka (dítě má potom zvýšenou potřebu rodičovské ochrany), **výhrůžky** – jsou *slovní* (ústavem, máma odejde), *pohledem*

Zákaz či odejmutí milé činnosti - (venku, doma, brzo spát...) – vysoce efektivní zvláště je li činnost odměnou či pokud se váže na aktivity skupiny (vrstevnické i komunity)

²⁷ Nechat si přesněji objasnit v rodině

Ochrana hranic – vlastnosti a dimenze

	Efektivní pomáhají x nepomáhají	Narušující vztahy co přináší do soužití	Zastrašující vzbuzují strach či úzkost	Poučný naučí se děti něčemu pozitivnímu pro budoucnost a bylo to přitom záměrem	Odrážející schopnost odradit před nevhodnou činností či jejím opakováním	Výskyt četnost využití	Intenzita Míra v jaké se projevuje Intenzita (stupeň použité síly, mohutnosti)	Stabilita využívání trvalost, míra neproměnlivosti v čase, míra podléhání změnám, míra pravidelnosti výskytu
Nadávání na ně	Variabilní Zabírá především na skutky proti lidem, porušení domácích pravidel, -méně zabere na „zlobení“ <i>Nezabírá:</i> -pokud nepomáhá, potom je předstupněm bití -nepomáhá na zapominání	Dočasně -narušuje vztah R+D v aktuálním soužití -narušují vztahy P+P	Silně zastrašující – využívá se rozpětí hlasového fondu	Ne	Někdy	Častý	Variabilní <i>Formy:</i> zvednutí hlasu, křičí, řvou <i>obsah:</i> nadávka prokletí	Vysoká Stálá součást rodičovských postupů
Bití	variuje dle věku a užití formy (F, D, M) U <i>menších</i> dětí pomáhá. U <i>starších</i> dětí spíše nepomáhá. U <i>dospívajících</i> nepomáhá.	Dočasně Dlouhodobě vůbec	silně U menších dětí jde o to je zastrašit U starších ale někde i malých jde o odplatu	Někdy -u menších „aspoň“ si to budou pamatovat.	Někdy	Podmíněně variuje (podmínka: činnost dětí, interpretace rodičem) méně časté – čeká se na prohřešek, který stojí za to. Někde však časté – dle funkčnosti.	Variabilní - graduje <i>Fláknutí:</i> -menší <i>Dostat:</i> -variabilní <i>Mláčení:</i> -silná	Střední více podléhá proměnlivosti
Vzbuzování, navození tísně	- Situačně silně efektní. Střední - Variuje dle věku Až jsou větší, nepomáhá - střední až silná	Posilující vztah Posiluje vazbu (rodič je ochrana, domov je ochrana)	Silně	Strašení – nepoučné Výhrůžky poučné	Variuje dle věku U menších ano. U starších. Výhrůžky silně.	Situačně praktikovaný, výhrůžky časté.	Silná	Nevyskytuje se trvale Výhrůžky stálá součást postupů.
Zákaz či odejmutí milé činnosti	Vysoce efektní Největší efektivita	Středně až silně krátkodobě narušují vztahy mezi rodiči z krátkodobé perspektivy	Ne	Poučný	Silně odrazuje od činnosti	Častý	Působí intenzivně silně	Nasazení je trvalé (stálá součást rodičovských postupů) - proměnlivé využití v čase i situacích, vysoce podléhá změnám, které reflektují situaci (děti pláčou, rodiče povolí)

PŘÍLOHA č. 7: Operační mody – první nástin

Modus	Spouštěcí impulzy	Postava rodiče	Intervenující podmínky	Emoce	Dominantní strategie
Lásky	Potřeba rodičů být úspěšný Potřeby dětí Potřeba budovat vztah	stálé ujištění o vzájemnosti (upustí od trestu), hrdý , silně prožívaná emocionalita (láska a hrdost přináší uspokojení)	Finanční možnosti Rodinná situace – nevlastní rodič	láska	Připoutávání Budování vztahu Sdílení
Zloby	náročné životní situace rodiče, věk dětí ovlivňuje zvolený modus – u malých dětí není zloba,	silně prožívaná emocionalita – zloba	Ostatní členové - vyvažování	zloba	Operační (nestrategické) Uvolnění emocí
Ochrany	Zásah Instituce, hrozba rizik - kamarádi (jejich + - vliv), hrozící nebezpečí	Ochránce	věk, vnitřní vlivy psychologické, morální – zohlednění specifík (těhotenství dcery, věk),	strach	Prevence Dění pod kontrolou (Přímý dohled Poučení budování vztahu)
Pevný limit	Potřeba držet strukturu rodiny	přísnost – vymezení hranic, užívání moci, ukotvení pozice, rodič jako autorita	Bytové a životní podmínky	Láska odhodlání	Ochrana hranic Budování hierarchie a pozice Manipulace s mocí (vznášení požadavků, vymáhání požadavků)

PŘÍLOHA č. 8: Axiální kódování pomocných kategorií (ukázka)

PŘÍČINNÉ PODMÍNKY

1. Chování vyžadující zvýšenou kontrolu, 2. Zapojují se jiné instituce, 3. Chování proti druhým lidem, 4. Chování neodpovídající postavení dítěte, 5. Zůstává stejný

Zachycené JEVy odpovídající Ochraně hranic

Okřiknutí – první upozornění

Nadávání na ně – řev, křik, zvýšení hlasu - *forma*, nadávka – *obsah neosobní útok*, proklínání – obsah směřovaný osobně; Je uváděno jako předstupeň bití.

Bití – projevuje se ve třech formách (podobách, „tvarech“): *fláknutí* – má upozornit, *dostat* – má zastavit a poučit pro příště, *mlácení* – vymezuje hranice; U *větších* pomáhá dál udržovat přítomnost Hranic (tohle se už nesmí). Hranice se překračují, platí se za to, ale stále tam jsou.

Vzbuzování tísně (strašením, výhrůžkami) – **strašení**: filmy, bouřka (dítě má potom zvýšenou potřebu rodičovské ochrany), **výhrůžky**: jsou *slovní* (ústavem, máma odejde), pohledem

Zákaz či odejmutí milé činnosti – (venku, doma, brzo spát...) – vysoce efektivní zvláště je-li činnost odměnou, či pokud se váže na aktivity skupiny (vrstevnické i komunity)

KONTEXT

Nesmí se narušit vztah s rodičem ani atmosféru doma (hádky o výchově). Zastrahující charakter, vzbuzování tísně-sugesce, ostatní vyrovnávají situaci, variuje intenzita, Křičí se hodně – až řve, často se zakazuje, vyhrožuje, výjimku tvoří bití, to je méně časté. poučnost - zkušenost odloučení.

INTERVENUJÍCÍ PODMÍNKY

Rizikovost prostředí k životu – ghetto, nálada rodiče, důkazy o přestupku dítěte, probíhající akce v komunitě. Vztahy s prostředím mimo komunitu.

STRATEGIE JEDNÁNÍ

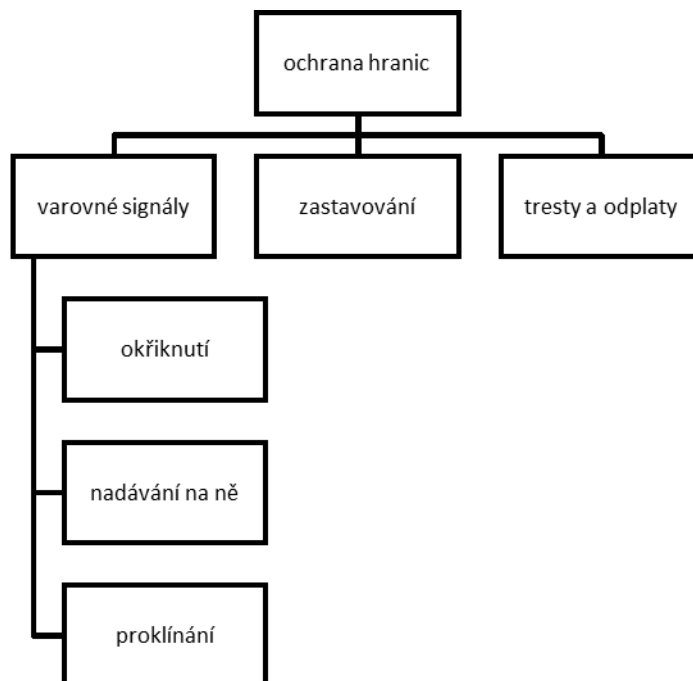
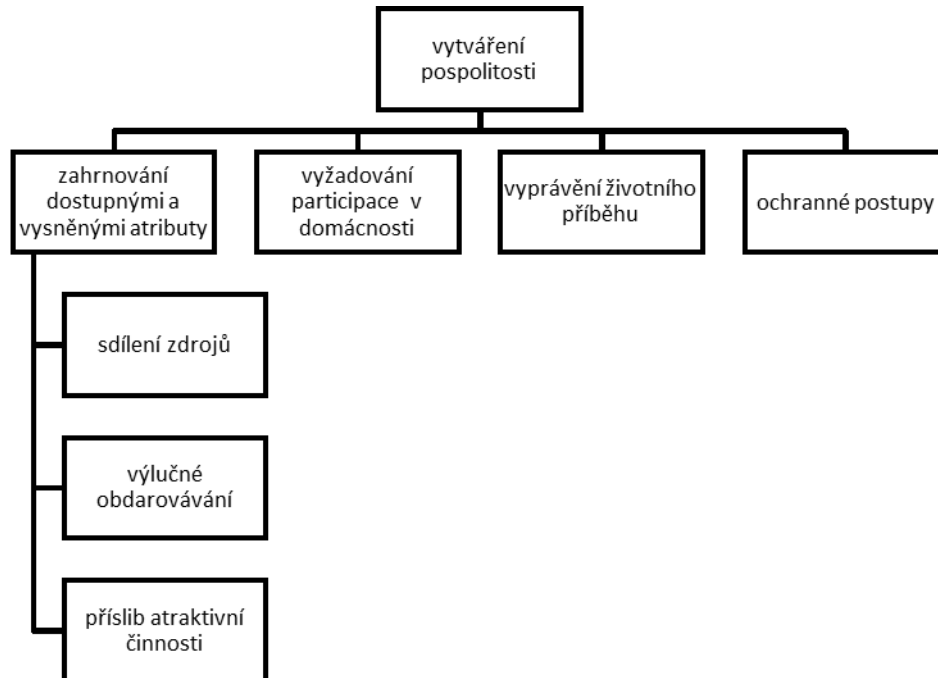
Nejsou využívány jednak jako důsledek určité nevhodné činnosti, jsou využívány více jako donucovací prostředek. (Po té co splní svůj účel jsou ukončeny, zlobíš – nesmíš ven, už jsi hodný, zklidnil jsi se, jdi ven). Využívání silně ovlivňuje vztahové klima v rodině, především je ze strany vychovatelů úzkostlivě střežena kvalita celkových vztahů v rovině rodič dítě.

Poškození vztahů v důsledku trestu se rodiče brání. Pokud se k trestu rodiče odhodlají, pak je to pouze tehdy mají-li jistotu o přestupku dětí. Někdy je průběh silně emočně podbarven, má gradující tendence, posouvá se od méně vypjatých forem k výbuchům hněvu. Rodičovský dohled je nad dětmi zvýšený v období, kdy hrozí rizika.

NÁSLEDKY

Děti prožívají nelibě a emočně náročně blokaci svých zájmů či potřeb, vysílají silnou zpětnou vazbu k rodičům, kteří situaci oboustranné emoční nepohody ukončí ukončením trestu. Rychlá proměna emočního napětí v rodině umožňuje okamžitý návrat zpět k nekonfliktnímu soužití. Do nové situace vstupuje dítě pod zvýšenou rodičovskou kontrolou, kterou často vnímá jako přísnost. Během této kontroly se nevhodné chování tlumí. Následkem hraničního trestu (mlácení) je představa přísného rodiče, vzájemné vztahy se však i nadále rozvíjí pozitivně.

PŘÍLOHA č. 9: Přeskupení výchovných postupů rodičů dle jejich převládajícího zaměření

PŘÍLOHA č. 10: Přehled oslovených rodin

20 rodin a jeden konzultant.

Kmenové rodiny – hloubkový sběr, opakované sběry, pozorování (označení rodiny vyjadřuje jednotlivé úroveň sběru dat, které se podařilo realizovat)

RODINA 1: P1, PO4

RODINA 2: P2, PO1

RODINA 3: P4,

RODINA 4: P7, PO3 , PD

RODINA 5: PO2, PK, PG

RODINA 6: P24, PŠ

RODINA 7: PŠaE

RODINA 8: PR

Rodiny k dosycení konceptů a doplnění zjištění

PGž; P26; PO5; P5; P6; P8; P9; PA, Ostravské rodiny – nejsou citovány v této práci (4 rodiny)

Konzultace s členem komunity

P25

ANOTACE

Jméno a příjmení:	Gabriela Caltová Hepnarová
Katedra:	Ústav pedagogiky a sociálních studií
Vedoucí práce:	Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.
Rok obhajoby:	2015

Název práce:	Systémový pohled na problémovou romskou rodinu a její výchovné působení
Název v angličtině:	The system view on the problematic Roma family and its educational effect
Anotace práce:	<p>Tématem práce je problematika výchovného působení romských rodin, které jsou v širším sociálním prostředí předmětem sociální pomoci vycházející z hodnocení rodiny, její funkčnosti a schopnosti naplnit očekávání společnosti. Hlavním východiskem úvah nad tématem se stal systémový přístup, který umožňuje přistoupit k tématu bez normativně hodnotových konotací a umožňuje nahlížet na zvolený problém z funkčních hledisek a rozkrývá také kontext. Práce stojí na třech pilířích, prvním je objasnění systémových východisek, které formují podobu autorčiných úvah. Druhým pilířem je orientace k výchovnému působení rodin. Třetí pilíř rozkrývá podstatu i limity hodnotících kategorizací, které prosakují do života rodiny v podobě zásahů orgánů sociálně právní ochrany dětí. Cílem práce je rozkrytí části rodinného systému, který se vztahuje k výchovnému působení romské rodiny. Sledovaným smyslem celého výzkumného snažení je uceleným způsobem představit dílčí poznatky vztahující se k výchovnému působení rodičů, tak, aby je bylo možné propojit s komplexem souvislostí vystupujících na různých úrovních života rodiny. Dále autorka usiluje o otevření diskuse vztahující se k povaze hodnotících kategorizací, které figurují jako hlavní zdroj informací o rodině.</p>
Klíčová slova:	Romská rodina, problémovost, mnohoproblémovost, obecná teorie systémů, rodinný systém, výchova, výchovné cíle, metody výchovy, formativní vlivy, utváření osobnosti, sociální vyloučení.

Anotace v angličtině:	The theme of the work is the issue of the educational effects of Roma families. In the wider social environment they are the subject of the social assistance coming from the evaluation of the family, its functionality and from the ability to meet the expectations of society. A systemic approach has become the main starting point for the considerations of the above theme. This approach allows us to access the topic without arbitrary value connotations and it also allows us to view the selected problem both from the functional aspects, but it also unravels the context. The work stands on three pillars; the first one is to clarify the system solutions that shape the form of the author's thoughts. The second pillar is the orientation to the educational effects of families. The third pillar unravels the essence and the limits of the evaluation of the categorization, which leach into the life of the family in the form of socio-legal interventions for child protection authorities. The aim of the thesis is to uncover parts of the family system, which applies to the educational effect of Roma families. The reference point of the whole research endeavor is in a comprehensive way to introduce partial knowledge relating to the educational effect of the parents, so that it can be linked with the complex context appearing at different levels of the life of the family. Furthermore, the author seeks to open the discussions relating to the nature of the evaluation the categorizations, featuring as the main source of information about the family.
Klíčová slova v angličtině:	Roma family, being wrong, making many problems, general systems theory, the family system, education, educational objectives, methods of education, formative influences, the shaping of personality, social exclusion.
Přílohy vázané v práci:	PŘÍLOHA č. 1: Ukázka části rozhovoru PŘÍLOHA č. 2: Tazatelské okruhy PŘÍLOHA č. 3: Ukázka části souhrnu kódů PŘÍLOHA č. 4: První nástin vybraných kategorií PŘÍLOHA č. 5: Postupy rodičů – přehled prvních kategorií a subkategorií PŘÍLOHA č. 6: Rozvoj vlastností a dimenzí kategorií (ukázka) PŘÍLOHA č. 7: Axiální kódování pomocných kategorií (ukázka) PŘÍLOHA č. 8: Přeskupení výchovných postupů rodičů dle jejich převládajícího zaměření PŘÍLOHA č. 9: Přehled oslovených rodin
Rozsah práce:	263
Jazyk práce:	CZ

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Pedagogická fakulta

Ústav pedagogiky a sociálních studií

Systemový pohled na problémovou romskou rodinu a její výchovné působení

The system view on the problematic Roma family and its educational effect

Autoreferát k disertační práci

Autorka: Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová

Školitel: Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.

Olomouc, 2015

Autorka: Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová
Název: Systémový pohled na problémovou romskou rodinu a její výchovné působení
Studijní obor: Pedagogika
Školitel: Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.
Oponenti: Doc. PhDr. Jiří Němec, Ph.D.
Doc. PaedDr. Marcela Musilová, Ph.D.

Místo a termín obhajoby: Referát vědy a výzkumu, Pedagogická fakulta UP v Olomouci, Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc

Místo vystavení práce: Pedagogická fakulta UP v Olomouci, Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc

Anotace

Tématem práce je problematika výchovného působení romských rodin, které jsou v širším sociálním prostředí předmětem sociální pomoci vycházející z hodnocení rodiny, její funkčnosti a schopnosti naplnit očekávání společnosti. Hlavním východiskem úvah nad tématem se stal systémový přístup. Cílem práce je rozkrytí části rodinného systému, který se vztahuje k výchovnému působení romské rodiny. Dále autorka usiluje o otevření diskuse vztahující se k povaze hodnotících kategorizací, které figurují jako hlavní zdroj informací o rodině.

Klíčová slova:

romská rodina, problémovost, mnohoproblémovost, obecná teorie systémů, rodinný systém, výchova, výchovné cíle, metody výchovy, formativní vlivy, utváření osobnosti, sociální vyloučení.

Annotation

The theme of the work is the issue of the educational effects of Roma families. In the wider social environment they are the subject of the social assistance coming from the evaluation of the family, its functionality and from the ability to meet the expectations of society. A systemic approach has become the main starting point for the considerations of the above theme. The aim of the thesis is to uncover parts of the family system, which applies to the educational effect of Roma families. Furthermore, the author seeks to open the discussions relating to the nature of the evaluation the categorizations, featuring as the main source of information about the family.

Key words:

Roma family, being wrong, making many problems, general systems theory, the family system, education, educational objectives, methods of education, formative influences, the shaping of personality, social exclusion

Obsah

Úvod.....	5
1. Téma práce a stav řešené problematiky	7
2. Cíl práce, teoretická východiska a způsob uchopení tématu	9
3. Výzkum rodinné výchovy.....	13
4. Výstupy a závěry, doporučení pro praxi.....	16
Seznam použitých zdrojů.....	18
Seznam příloh	21
Přehled aktivit a publikační činnosti autorky práce.....	35

Úvod

Autorka ve své práci skloubila dvě obtížně uchopitelná témata. Prvním je výchovné působení romských rodičů, druhým „problémovost“ jako nálepkující kategorie využívaná laiky i odborníky při posuzování rodiny. Právě tendence neotevírat takto citlivé téma spoluvytváří a řetězí sumu problémů, kterým pomáhající profese čelí při kontaktu s rodinami, které nedovedou adekvátně plnit očekávání širšího sociálního prostředí. Z tohoto důvodu se autorka rozhodla téma otevřít a zaměřit se na „problémovost“ ve smyslu kategorie konstruované jako odborně využívaný termín. Práce detailně představuje nejen koncepty hodnocení rodin, využívané v České Republice (Dunovský, Mlčák, Helus), ale seznamuje čtenáře také se způsobem uchopení problematiky v zahraničí, kde dominuje koncept mnohoproblémovosti (Kaplan, Bapprt, Schlesinger, Geismar).

Systémový pohled, který byl zvolen jako teoretické východisko celé práce, umožňuje poodkrýt podstatu vztahů mezi rodinou jako dynamickým systémem a společenským prostředím, které je také dynamickým systémem.

Cíl práce směřuje autorka k rozkrytí části rodinného systému, který se vztahuje k výchovnému působení romské rodiny. Cílovou skupinou jsou rodiny, které jsou na základě popsaných kategorizací hodnoceny jako problémové. Autorce práce půjde především o postižení těch skutečností a představení těch poznatků, které umožňují vytvořit model dílčí části rodinného systému, vystupující **jako vzorce jednání členů rodiny. Sledovaným smyslem celého výzkumného snažení je uceleným způsobem představit dílčí poznatky vztahující se k výchovnému působení rodičů, tak aby je bylo možné propojit s komplexem souvislostí na různých úrovních života rodiny. Dále autorka usiluje o otevření diskuse vztahující se k povaze hodnotících kategorizací, které figurují jako hlavní zdroj informací o rodině.**

Samotnému tématu fungování romské rodiny a jejímu formativnímu vlivu se detailněji doposud věnovalo poměrně málo pozornosti. Téma je v reálných podmínkách velice těžké zkoumat, proto velká část našich poznatků o Romech vychází pouze z analogií, kdy určité chování romských dětí či dospělých vysvětlujeme s pomocí funkčních vzorců, které jsou však platné v neromském prostředí. Navíc se k závěrům v drtivé většině dochází ne v kontextu života romské komunity, ale v kontextu života majority.

Tomuto způsobu získávání nových poznatků se nelze vyhnout, neměl by však zůstat jediným.

V českém prostředí se v posledních letech objevují práce, které vycházejí z terénních výzkumů a přinášejí podnětné poznatky o životě rodiny. Stěžejní práce vznikají v oblasti sociální antropologie, kde mezi nejvýraznější publikující autory patří Jakoubek, Hirt a Budilová. Opomenout nelze ani práce českých romistů, kde dominuje především dílo Hübschmanové, za povšimnutí stojí také současné práce Kubaníka věnující se komunikaci mezi rodiči a dětmi. Mezi pedagogickou a psychologickou literaturou vynikají texty Smékala, Říčana, Vikové, Sekyta, Bittnerové, Levínské, Doubka, Ševčíkové a práce Kabinetu multikulturní výchovy, zastoupené autory Gulovou a Němcem. V zahraniční literatuře není tématu výchovy v romské rodině věnována velká pozornost, velmi podnětné jsou však etnografické studie (Okley, Čorovič, Steward).

S ohledem na zvolené téma a cíl práce se autorka rozhodla využívat kvalitativní výzkumnou strategii, která umožňuje přenést výzkumné bádání do prostředí lokalit, ve kterých Romové žijí a vychovávají své děti.

1. Téma práce a stav řešené problematiky

Jak již bylo uvedeno, předložená práce se dotýká tématu, které patří mezi méně rozpracované.

Výchova v romské rodině patří mezi velmi obtížně uchopitelná témata. To je dáno uzavřeností rodin. Samotnému tématu romské výchovy se uceleně nevěnuje žádná z dosud publikovaných monografií, k dispozici jsou jen dílčí poznatky pocházející z terénních šetření, které primárně mapovaly jiné oblasti života rodin. Z těchto důvodů práce staví na dílčích poznacích autorů napříč širším společenskovedním spektrem. V odborné literatuře se způsob výchovy v romské rodině nejčastěji spojuje s výchovou odpovídající výchově přírodních národů (Matějček, Langmajer, 2011 Poláková, 2014). Velmi často je zmiňována také volná výchova dětí (Dědič 1976, 29; Říčan, 1998, 49; Klíma, 1997, 5-14, Poláková, 2014, 19-20). Na druhou stranu terénní výzkumníci spojují výchovu v romské rodině také s úctou a respektem ke starším či vedením dětí k samostatnosti (Vančáková, 2008; Balabánová, 1999), hierarchickým uspořádáním života v komunitě či přísným morálním kodexem (Horváthová, 2002; Stewart, 2005). Předložená práce se zaměřila na segment romské populace, který čelí problémům v mnoha rovinách života, přičemž tyto problémy často vyústí v zásah státních institucí. O výchově v těchto rodinách jsou soudobé poznatky ještě méně známé. V posledních letech je v souvislosti s životem romských rodin věnována pozornost Sociálnímu vyloučení, které má velmi blízko ke konceptům hodnocení rodinného života. O výchově v sociálně vyloučených komunitách autenticky referuje Morvayová (2008, 2010), Bittnerová (2011) či Levínská (2009). Všechny uvedené práce umožňují vytvořit si přesnější obrázek o rodinném životě. Toto poznání o životě rodin zpracovala autorka práce do podoby znaků rodin, mezi které řadí: **patriarchální uspořádání, hierarchické uspořádání s přísně vymezeným pojetím sociálních rolí v rámci rodiny, orientace k širšímu rodinnému uspořádání s vysokým počtem dětí, široce uspořádané rodinné soužití, velmi soudržné vztahy a egalitářský charakter vzájemných vztahů.** Bylo-li možné vytvořit nástin znaků rodiny, pak v oblasti výchovy se takové schematické představení rodinné výchovy nepodařilo. Dosavadních poznatků je velmi málo, v tomto ohledu autorka předložené práce chápe svůj výzkumný záměr jako možnost obohatit dosavadní poznání o méně známé skutečnosti. Pokud se k tématu romské rodinné výchovy připojí dovětek „problémová romská rodina“, je úroveň

poznání ještě o něco nižší. Rodiny procházející hodnocením jsou pochopitelně velmi uzavřené a nejsou častým předmětem zkoumání. Ke klasikům výzkumu rodin s obtížemi při začlenění patří v zahraničí Minuchin a Lewis, přičemž oba tito autoři nesledovali pouze výchovu, ale zaměřili se na širší rámec života rodin. Jak Minuchinova, tak Lewisova práce se staly inspirací pro výběr tohoto tématu.

2. Cíl práce, teoretická východiska a způsob uchopení tématu

Předložená práce se pokusila otevřít méně diskutované téma, které však hraje významnou roli v praxi všech pomáhajících pracovníků, přicházejících do kontaktu s romskými rodinami, které v některých oblastech života nenaplnují očekávání širšího okolí. Autorka práce staví své úvahy na třech pilířích, které se pokusila vtisknout jak do názvu práce, tak do její struktury. **První pilíř** (kapitoly 1, 2 a 7) směřuje k myšlenkovému pozadí, které vytváří rámec úvah autorky nad tématem. Právě systémový přístup poskytl komplexnější pohled na dění v rodině i mimo ni. První kapitola práce rozkrývá myšlenková schémata, která se stala pro autorku práce základními východisky, seznamuje se základními poznatky o fungování systémů a představuje možnosti využití systémového přístupu v přístupu k rodinám i k výchově.

Autorka staví na poznacích Bertalanfyho, který se pokusil o nástin obecné teorie systémů, (1950, 1972). Práce věnuje pozornost pokusům o definice a dělení systémů, kde autorka čerpala především z české literatury (Bureš, 2007; Hubálkovský, 2011; Prorok, 2005). Na základě dnes přijímaných kategorizací a charakteristik přijímá autorka práce jako vhodnou definici rodiny v tomto znění: **Rodinu je možné chápat jako dynamický otevřený systém, který je schopen proměn své struktury i proměn svých funkcí dle aktuálních potřeb vnitřního i vnějšího prostředí. Tento systém je schopen přeskupovat jednotlivé prvky do nového hierarchického uspořádání. Je to systém, u kterého nemůžeme předpokládat jednoznačnou závislost prvků, procesy mají spíše pravděpodobnostní charakter.** S ohledem na propojení tématu výchovy a problémovosti hraje významnou roli také skutečnost, že v takto definovaném systému nemusí být výstupy v proporcionálním souladu se vstupy a ani nemusí být zřejmé, co je příčinou a co je následkem.

S ohledem na uvedené skutečnosti se autorka zaměřila především na popis zachycených prvků systému a nástin vztahů jednotlivých prvků. Takové směřování práce sice potlačuje aspekt všech probíhajících procesů uvnitř systému, ale umožňuje vytvořit první pokus o konstrukci dílčí části rodinného systému. Autorka si je vědoma skutečnosti, že k postižení procesů probíhajících uvnitř systému by bylo potřeba vyřešit také otázky související se základními mechanismy fungování systémů, především se jedná o otázku entropie (Prigogin In Capra, 2004), autopoitas a zpětnovazebných smyček. Zvláště v otázce toho, zda je možné lidské systémy obecně považovat za

autopoietické, jsou názory různé. Maturana, (1989, 25-82) či Varela, (In Zelený, 1981) se domnívají, že pro lidské systémy je charakteristická variabilita možných reakcí jednotlivých prvků systému, to v přírodních systémech není plně možné, buňky nemají možnost výběru, člověk ji však má. Z tohoto důvodu nepovažují oba jmenovaní autoři lidské systémy za autopoietické. Naopak Luhmann byl přesvědčen, že sociální systémy mohou být popsány jako autopoietické. Stejného názoru je i Schlippe, který se domnívá, že lidské systémy „*neustále produkují a reprodukují jak své jednotlivé prvky, tak také organizaci vztahů mezi těmito prvky v rekurzivním (vůči sobě samému se vztahujícím) procesu.*“ (Schlippe, 2006, 50). Většina autorů publikujících v sociálních vědách, se domnívá, že sociální systémy mohou být autopoietické (Minuchin, 2013; Bečvář a Bečvář; 1999, Acuña, 2010; Lewis, 1991). Pro uchopení tématu výchovy by bylo rozkrytí procesů, které probíhají uvnitř systému přínosné, ale vzhledem ke skutečnosti, že o výchově v romských rodinách víme doposud velmi málo, rozhodla se autorka práce zachytit pouze strukturu a nástin některých vztahů mezi prvky systému.

Práce si kladla za **cíl** rozkrytí té části rodinného systému, která se vztahuje k výchovnému působení. Představení výchovných metod romských rodičů tvoří **druhý stěžejní pilíř** (kapitoly 5, 6) předložené práce. Také koncept výchovy přirozeně vycházel ze systémového pojetí. Základem pro úvahy nad výchovou se stala práce Blížkovského, který se tématu věnuje dlouhodobě. Blížkovského koncept systémové výchovy vychází z obecné teorie systémů, jejíž základní poznatky autorka podrobněji popsala v prvních kapitolách práce. K postižení vztahů, vnitřní skladby i dynamiky výchovy vytvořil model vnějšího začlenění a vnitřní skladby výchovně vzdělávací soustavy. Tento model má podobu pěti do sebe začleněných sfér. Jednotlivé sféry vystihl autor následovně:

1. **Realita lidského světa zahrnující abiosféru a biosféru**, které tvoří existenční základnu antroposféry. Základním předpokladem antroposféry je vztah subjektu a objektu, právě subjektivně-objektivní vztahy tvoří neustálou existenční základnu výchovy.
2. **Širší sociální prostředí, tvořené větším regionem, státem** či větším společenstvím v určitém místě i čase. Zahrnuje celkové klima, způsob života i stav životního prostředí velkých sociálních skupin.
3. **Sféra užšího sociálního prostředí a utváření určitých lidí**. Jde o hlavní sféru socializace, zkušenosti z užšího sociálního prostředí působí jako zprostředkující činitel mezi jedincem a širším sociálním prostředím. Projevují se zde vlivy širšího sociálního

prostředí, vliv užších sociálních skupin, funkcionální utváření jednotlivých osobností, mezilidských vztahů a malých i větších sociálních skupin. Z hlediska cílů výchovy můžeme rozlišit formativní vlivy neutrální, disfunkční, eufunkční. Součástí je subsféra vedení lidí.

4. **Sféra výchovně vzdělávací soustavy**, zahrnuje systémotvorné dialektické vztahy subjektů objektů, podmínek, cílů, prostředků. Lze ji členit procesně (stupně, cykly a situace, akty), prostorově, časově, či dle speciálních sociálních a pedagogických hledisek (VVS společnosti nebo VVS školy).

5. **Sféra elementů a dílčích relací výchovy** – reprezentují ji jednotlivé i neúplné prvky výchovy (subjekty, cíle, podmínky) a její dílčí vztahy bez fungujících, kompletních dialektických souvztažností (Blížkovský, 1992, 50-60).

Práce Bohumíra Blížkovského patří v českém prostředí mezi nejucelenější koncept výchovy, který vychází ze systémového přístupu.

Předložená práce a její podoba je úzce provázána také s jejím **třetím pilířem** (kapitoly 2, 3, a 4), který reflektuje téma problémovosti. Tato oblast vzbudila zvýšený zájem autorky práce v době, kdy působila v oblasti sociálních služeb a setkávala se s učiteli i vychovateli, kteří o problémovosti rodin hovořili. Na úrovni mediální reality se do povědomí veřejnosti otázka problémovosti dostávala především v souvislosti s pilotním projektem individuálních výchovných plánů s rodiči, realizovaný na úrovni MŠMT v roce 2011. Problémy, kterým čelí učitelé ve školách a které souvisejí s problematickým chováním žáků, bývají v praxi často řešeny předáním kauzy orgánům sociálně právní ochrany dětí, které využívají pro posuzování situace v rodinách koncepty kategorizace rodin. Pro hlubší pochopení teoretických opor tohoto hodnotícího označení autorka orientovala část práce také k představení dnes užívaných hodnotících konceptů (viz příloha č. 4). Do pedagogického prostředí tak přináší téma, které je z části tabuizováno jako nekorektní a částečně také ve školní praxi „řešeno“ předáním kompletním orgánům. Třetí pilíř práce reflektuje problémy vznikající na hranici rodinného systému. Vztah rodin a vnějšího prostředí bývá problematický, ke krystalizaci potíží často dochází právě na půdě školy. Souvislost mezi problematickým plněním nároků a požadavků školy i dalších sociálních institucí a životem některých romských rodin je citlivým tématem. V o to horším postavení se pak ocitají pracovníci pomáhajících profesí, kteří s rodinami spolupracují. Na jedné straně čelí nedůvěře a neochotě rodin, na straně druhé jsou možnosti hovořit a řešit nelehkou situaci omezené. Pokud selhávají opatření Výchovné rady, zapojují se do situace sociální odbory. Pro

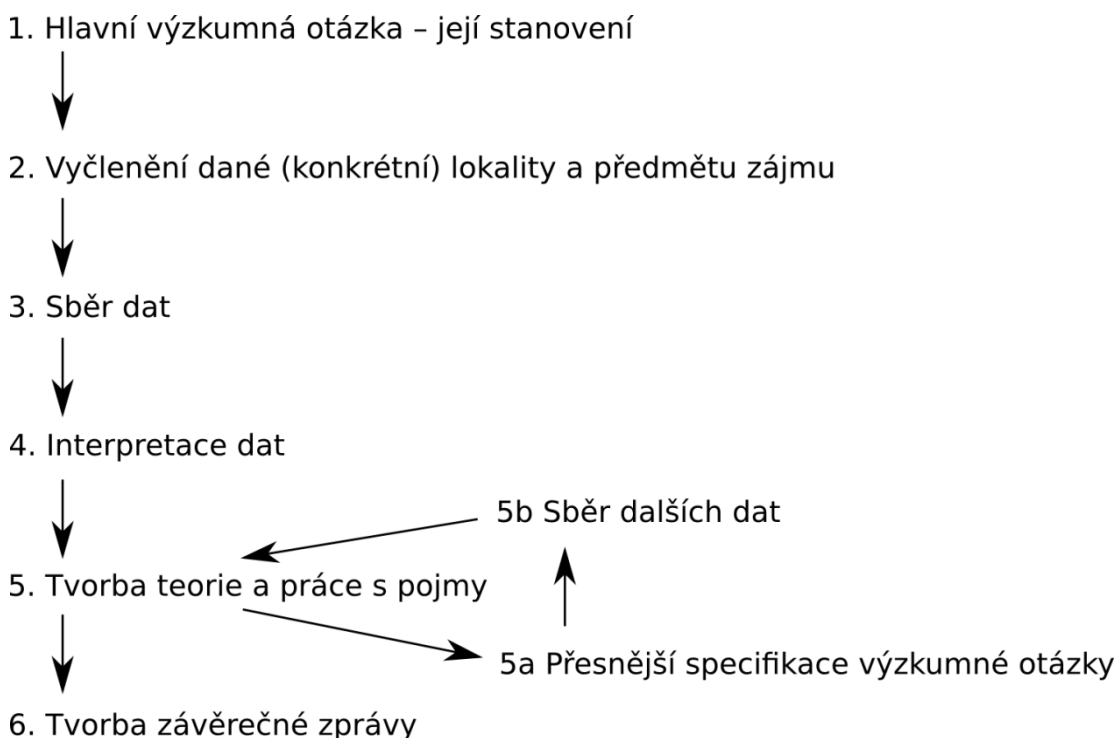
učitele se tím však situace nezlepší, mnohdy naopak zhorší. Třetí pilíř práce otevírá citlivé téma, o kterém je potřeba hovořit. Pakliže je chování dětí a jejich rodičů ze strany pracovníků škol reflektováno jako problematické a pakliže současně chybí hlubší vhled do hodnotících a kategorizačních konceptů, vzniká prostor pro konflikty související s kompetencemi pedagogických pracovníků. Romští rodiče dětí takové situace chápou jako nespravedlivý postup „zlých“ učitelů a naopak chápající postup „dobrých“ učitelů. Přičemž hranice mezi dobrým a zlým učitelem je často konstruována na základě jeho schopnosti porozumět širšímu komplexu problémů, kterým rodina čelí. V situaci, kdy pedagogické fakulty realizují profesní přípravu také sociálních pedagogů a vychovatelů, kteří působí v rámci ústavní výchovy, je téma kategorizace zásadní a nemělo by se na něj zapomínat. Třetí pilíř usiluje o otevření diskuse o tom, jak se v rámci oboru přistupuje ke kategorizaci rodin a jaká to s sebou nese úskalí.

3. Výzkum rodinné výchovy

Výzkumné šetření probíhalo v několika fázích v průběhu let 2009 - 2015. Během první, přípravné fáze byl vytvořen výzkumný plán a probíhal prvotní sběr dat v terénu. V další fázi byla nasbíraná data analyzována a byly vytvořeny první deskriptivní koncepty výstupů, během této fáze probíhalo také ukotvování dílčích výstupů technikami zakotvené teorie. Tato fáze byla časově nejnáročnější a probíhala v letech 2010 - 2014. Třetí závěrečná fáze sestávala z psaní závěrečné zprávy, během které byl získaný deskriptivní popis transformován do podoby kauzálního modelu, který reflektuje probíhající děje a významné kategorie. Třetí fáze byla realizována v roce 2014 - 2015. Výzkum výchovy uplatňované v problémových romských rodinách byl realizován jako kvalitativní šetření, při jeho zpracování vycházela autorka práce z principů zakotvené teorie.

Kvalitativní výzkum stojí na induktivní logice a historicky je spjat s hermeneutikou a fenomenologií. Základním cílem postupů je vytvořit bohatou a detailní deskripci reality. Průběh takového výzkumu názorně ukazuje následující schéma:

Proces kvalitativního výzkumu (Bryman, 2001, 267)

Základní výzkumná otázka, vývoj její konstrukce

Hlavní výzkumná otázka předloženého výzkumu byla v prvním znění formulována následovně: „*Jak probíhá výchova v problémové romské rodině?*“ Takto stanovená otázka reflektovala čtvrtou a pátou sféru Blížkovského modelu (viz výše a příloha č. 5) a zaměřovala se především na dění na úrovni vztahů subjektu a objektu výchovy, výzkum se v této myšlenkové fázi soustředil na poznání cílů, postupů a vztahů.

V průběhu výzkumného šetření došlo dále k **reformulaci základní výzkumné otázky, která byla nově formulována širěji, tak, aby reflektovala větší rozmanitost aktuálně působících formativních vlivů.** Nové znění výzkumné otázky pokrývalo nejen přímé výchovné působení rodičů, ale také další formující vlivy působící v rámci sféry sociálního prostředí a utváření (Blížkovského sféra 3). Krom výchovy byly zaznamenány také vlivy vnějšího funkcionálního působení. Výzkumné šetření zůstávalo na úrovních vnějších vlivů, vnitřní vlivy nebyly předmětem výzkumu. Získané výstupy tedy odkrývají pouze vnější část formativních vlivů, které působí na dítě. Reformulovaná výzkumná otázka zněla: ***Jaké vnější formativní vlivy se spolupodílejí na utváření osobnosti dítěte v problémové romské rodině?*** Nově stanovená výzkumná otázka lépe zachytila podstatu dění v rodině. Poněkud netradičně jde v určitém smyslu o rozšíření výzkumného pole, kdy jsou kromě přímého výchovného působení zachyceny i další formativní postupy (vliv vzorů, životních zkušeností a příběhů, magických praktik, ale i samotné struktury rodiny). Tento posun rozšiřující výzkumné pole lépe reflektuje podstatu každodenního dění v rodině, ale také odpovídá pružnému způsobu nakládání s formativními prostředky. Složitost sledovaných oblastí v pedagogickém výzkumu rozkrývá Brezinka, který k tomuto problému uvádí: „*Každé výchovné jednání totiž funguje jako prostředek. Pod pojmem výchovy se pak subsumují jen činnosti, které jednající člověk pokládá za prostředek, jak natrvalo zlepšit celkovou strukturu psychických dispozic jiných lidí, nebo jak ji obohatit o vysoce ceněné prvky, anebo jak zabránit vzniku dispozic považovaných za špatné. Formy či druhy takových činností jsou mnohem bohatší, než si obvykle uvědomujeme.*“ (Brezinka, 2001, 60).

Při vědomí toho, že výchovné situace budou zkoumány v odlišném kulturním prostředí, bylo záměrem autorky vstupovat do prostředí rodin bez předem vytvořených konstrukcí o povaze rodinné výchovy. V průběhu výzkumných prací byl pohled na výchovu ukotvován v konceptu systémově pojaté výchovy Blížkovského. Ve své práci **Blížkovský vychází z představy celistvého a otevřeného vztahu života a vlivů výchovy výchovné (pedagogicky záměrné, intencionální) a mimovýchovné**

(pedagogicky nezáměrné, funkcionální nebo incidentální). Vnímá je jako dialekticky propojené, v tomto duchu vlivy na člověka ani neztotožňuje ani je nerozděluje, nejsou mezi nimi hranice, jsou jen měkké přechody (1997, 64). Celý soubor všech uvedených vlivů označuje jako utváření nebo formování lidského života. Toto formování neboli utváření probíhá jednak jako vnější, tak jako vnitřní proces, který probíhá vždy buď jako intencionální nebo jako funkcionální působení. Všechny formativní vlivy Blížkovský schématicky rozčlenil do čtyř kvadrantů: kvadrant I. vnější výchovné vlivy, kvadrant II. vnější funkcionální vlivy, kvadrant III. vnitřní funkcionální vlivy, kvadrant IV. vnitřní výchovné vlivy.

Pro zvolený výzkumný záměr se autorka předložené práce soustředila na kvadrant I. (vnější výchovné vlivy) a kvadrant II. (vnější funkcionální vlivy).

Zatímco výchova předpokládá vztah subjektu a objektu výchovy, funkcionální působení postrádá subjekt, který by primárně usiloval o rozvoj člověka. Existuje-li subjekt funkcionálního utváření a sleduje-li určité cíle, jsou to cíle mimovýchovné (v našem výzkumu to byla např. ochrana dětí). Ve svém konceptu včleňuje Blížkovský oblast Utváření do sféry 3, která představuje oblast *Sociálního prostředí a utváření konkrétních sociálních skupin a osob*. Právě zde se rodí individuální i skupinové zvláštnosti.

Při sběru dat využívala autorka práce jako oporu také koncepty trestů a odměn, které se staly také prvním klíčem ke kategorizaci. Tyto koncepty se však nadále ukázaly jako ne zcela využitelné pro popis dění uvnitř rodiny. Teprve oproštění se z teoretického rámce názorů na tresty a odměny umožnilo vytvořit ucelenější podobu dění v rodině.

Závěrečná podoba kauzálního modelu iniciovala další sérii úvah autorky, které směřovaly k zamyšlením nad podstatou dnes uvažovaných atributů výchovy. Tyto úvahy směřovala autorka práce do oblasti možností výzkumu výchovy, kde sama při výzkumné práci zjistila jak obtížné je reálně rozklíčovat intencionální a funkcionální vlivy. Tato zkušenost ji dále vedla k pozastavení se nad dnes možná méně diskutovanou stránkou snah o vystižení a popis procesu výchovy.

4. Výstupy a závěry, doporučení pro praxi

Předložená práce představila poměrně široký okruh témat souvisejících s hlavním předmětem zájmu. Nakolik se autorce podařilo složité intervenující skutečnosti představit jako ucelený soubor podmínek zasahujících do rodinné výchovy, je otázkou pro hodnotitele této práce. Autorka sama přiznává, že rozsah jejího bádání byl poměrně široký a ve všech oblastech jejího zájmu se jí nepodařilo plně naplnit vlastní představy. Přesto chápe předloženou práci jako přínosnou. **Výstupy výzkumného šetření přinášejí obraz dění v romských rodinách a vyčleňují z něj děje dotýkající se výchovného a formativního působení rodičů.** Obraz rodinné výchovy je tak plastický a umožňuje nahlédnout také do širšího kontextu popisovaných skutečností. Výzkumné šetření umožnilo konstruovat podobu **kauzálního modelu** (viz příloha č. 6), který je prezentován na obecné úrovni, ale vnitřně reflektuje specifika zachycená v rodinách. Centrálním jevem rodičovských výchovných snah je proces **Předávání Romipen**, který probíhá na pozadí rodičovských strategií **Budování pospolitosti a Ochrany hranic**. Tyto dvě strategie využívají širokou škálu výchovných metod (zahrnování vysněnými a dostupnými atributy, vyžadování participace v domácnosti, vyprávění životního příběhu, ochranné postupy, varování, zastavování, trestání) a jsou podporovány také nezáměrnými formativními vlivy rodičovských postav i širší rodiny a komunity. Jako zásadní příčinné podmínky Předávání Romipen **byly zachyceny cíle výchovy, rodičovské obavy a představy ale i samotná postava rodiče.** Na této úrovni dominují prosociálně směřované cíle rodinné výchovy, kdy rodiče hovoří především o schopnosti **umět se chovat a umět se postarat.** Mezi hlavní **obavy rodičovských postav** patří vliv party a předčasné těhotenství dcer. Významnou roli hrají také vnější **intervenující podmínky**, právě zde se na úrovni širšího sociálního prostředí rodiny setkávají s hodnocením své funkčnosti a zařazováním do kategorizačních schémat. Soubor reflektující konstrukci cílů, obav i představ rodičů, strategické postupy rodičů zastoupené konkrétními metodami i intervenující vlivy různých úrovní vytváří síť následků, chápanou jako novou „aktualizovanou“ podobu cílů, obav, představ, ale i struktury rodiny, která je budována s využitím hranic a budováním pospolitosti. Zpětnovazebná smyčka každodenního výchovného a formativního působení se tak dostává do bodu zlomu a vytváří nový řetězec, nový kauzální model, který v krátkodobém horizontu akcentuje příklon k rozličným dílčím komponentům, ale

v dlouhodobé perspektivě je možné jej chápat jako základní vzorec organizující rodinnou výchovu.

Hlavním přínosem předložené práce je dle její autorky možnost seznámit se s výchovnými praktikami využívanými mimo většinovou společnost. Výstupy práce proti sobě staví vnitřní život rodiny, vnější hodnotící vlivy i životní situaci rodin. Kontrastní popis, který tak vzniká, vybízí k zamyšlení nad limity hodnotících kategorizací, ale také nad situacemi, které se odvíjí na hranicích rodinného systému. Problematické chování některých romských dětí, na jehož základě jsou tyto děti umisťovány do ústavní výchovy nelze zredukovat jen na okruh problémů vznikajících na hranicích rodiny a okolí, přesto by situacím vzájemného setkávání rodiny a pracovníků měla být věnována větší pozornost. Především laická veřejnost se mylně domnívá, že romští rodiče své děti vědomě vedou k narušování norem, zápas rodičů o osud dítěte odehrávající se uvnitř rodiny zůstává většinovému publiku skryt. Tato práce se pokusila alespoň nepatrně poodhalit roušku neznámé výchovy. Pokud by autorka práce měla zvolit odpovídající adjektivum pro výchovné děje, do kterých měla možnost proniknout, pak by to bylo právě spojení „neznámá výchova“.

S ohledem na hlavní teoretický rámec práce autorka představila některá z dílčích zjištění prostřednictvím systémových archetypů. Zamýšlí se přitom nad možnostmi a limity rodinné výchovy i přístupu k řešení problémů Romů. Jak naznačují dílčí výstupy práce, komplex souvisejících problémů rodin je v jistém smyslu nevyčerpatelnou oblastí. Z těchto důvodů ani tato práce nenabízí konkrétní řešení, autorka práce se pokusila složitý pletenec života rodin alespoň částečně rozplést a představit vnějšímu světu. Při tomto rozplétání krystalizovaly na povrch některé méně diskutované aspekty problému, právě na tyto by chtěla předložená práce upozornit. Studovaný obor tak usiluje autorka obohatit nejen o nové poznatky z oblasti romské výchovy v rodině, ale také o nové úhly pohledu na „problémovost“ rodin. Pro autorku se výzkumná práce stala inspirací pro její další směřování úvah nad vztahem výchovy a nevhovných formativních vlivů.

Seznam použitých zdrojů

ACUŇA, Shelly Smith. *Systems Theory in Action*. United States: Wiley, 2010. 188 p. ISBN-13: 978-0470475829.

BALABÁNOVÁ, Hana. *Praktické zkušenosti se vzdáváním romských dětí*. Praha: OS Ment, 1999. 189 s.

BECVAR, Dorothy. S. a BECVAR, Raphael. *Systems Theory and Family Therapy*, 2nd. ed. University Press of America: Maryland. 1999. ISBN 0-7618-1295-4.

BERTALANFFY, Ludwig von. An outline of general system theory. *British Journal for the Philosophy of Science*. 1950, 1(2), 134-165.

BERTALANFFY, Ludwig von. *Člověk - robot a myšlení: psychologie v moderním světě*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1972. 184 s.

BITTNEROVÁ, Dana; DOUBEK, David; LEVÍNSKÁ, Markéta. *Funkce kulturních modelů ve vzdávání*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, 2011. 308s. ISBN 978-80-87398-18-0.

BOWLBY, John. *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. Tavistock: London, 1979

BREZINKA, Wolfgang. *Východiska k poznání výchovy: úvod k základům vědy o výchově, k filozofii výchovy a k praktické pedagogice*. Brno: L. Marek, 2001. 310 s. ISBN 80-86263-23-1.

BRYMAN, A. *Social Research Methods*. Oxford University Press. 2001. 540p. ISBN 9780198742043.

BUREŠ, Vladimír. *Systémové myšlení a teorie systémů*. 2., rozš. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007. 195 s. ISBN 978-80-7041-537-5.

CAPRA, Fritjof. *Tkáň života: nová syntéza mysli a hmoty*. Praha: Academia, 2004. 290 s. ISBN 80-200-1169-2.

COMMUNITY COUNCIL OF GREATER NEW YORK, *Ways of Strengthening Family Life*, C.C., New York City. 1958, 6, 53pp.

- DĚDIČ, M. Cikánské děti ve výchovně vzdělávacím procesu. In *Výchova a vzdělávání cikánských dětí*. Ústí nad Labem: Ústav školských informací při ministerstvu školství ČSR, 1976. s. 45-59.
- GEISMAR, L. L. and SORTE, M. *Understanding the Multi-problem Family*. New York: Association Press, 1964.
- HELUS, Zdeněk. *Sociální psychologie pro pedagogy*. Praha: Grada, 2007. 280 s. ISBN 978-80-247-1168-3.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. Kapitoly z dějin Romů. Praha: Člověk v tísni, 2002. 84 s.
- HUBÁLOVSKÝ, Štěpán. *Teorie systémů, modelování a simulace*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2011. 154 s. ISBN 978-80-7435-158-7.
- KAPLAN, Lisa. *Working with multiproblem families*. Toronto: Lexington Books. 1986, ISBN-13: 978-0669132106.
- KLÍMA, Pavel. Psychologické vyšetření romského dítěte v poradenském systému. *Výchovné poradenství: Zpravodaj Institutu pedagogicko-psychologického poradenství ČR a Asociace poradenských pracovníků ve školství*. 1997,13, 5-14.
- LANGMEIER, Josef a MATĚJČEK, Zdeněk. *Psychická deprivace v dětství*. Vyd. 4., dopl. Praha: Karolinum, 2011. 399 s. ISBN 978-80-246-1983-5.
- LEVÍNSKÁ, Markéta. Potřeba vzdělávat se „romských“ klientů SIM. In BITTNEROVÁ, Dana. *Vzdělávací potřeby sociokulturně znevýhodněných*. Praha: ERMAT. 2009. s. 176-222. ISBN 978-80-87178-06-5.
- LEWIS, Karen. Gail. *Family Systems Application to Social Work: Training and Clinical Practice*. New York: The Haworth Press. 1991 ISBN 1-56024-191-8.
- LUHMANN, Niklas. *Sociální systémy: nárys obecné teorie*. Brno: CDK Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006. 550 s. ISBN 80-7325-100-0.
- MATURANA, Humberto. R. Reality: The Search for Objectivity or the Quest for a Compelling Argument. In *The Irish Journal of Psychology*, 19889, (1), 25-82. ISSN 2158-0812 (on-line)
- MINUCHIN, Salvador. *Rodina a rodinná terapie*. Praha: Portál, 2013. 231 s. ISBN 978-80-262-0371-1.

MLČÁK, Zdeněk. *Dysfunkční rodina. Teoretické a diagnostické aspekty*. Ostrava: Atelier Milata, 1996, ISBN: 80-86058-58-1.

MORVAYOVÁ, Petra. Aspekty vývoje dětské osobnosti v sociálně vyloučené lokalitě v perspektivě sociální konstrukce reality. In ČEPIČKOVÁ, Ivana (ed.). *Vzdělávání v sociokulturním kontextu*. Ústí nad Labem: PF UJEP 2008. s. 223-234. ISBN 978-80-7414-035-8.

Multi-problem Families: A New Name Or a New Problem? New York: Social Research Service, State Charities Aid Association, p.25. [online]. 1960 [25.4.2014] dostupné z <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015016237821;view=1up;seq=11>

PARSONS, Talcott. *Společnosti: vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda, 1971. 182 s.

POLÁKOVÁ, Jana. *Romská rodina – základní normy chování, principy výchovy, specifika komunikace*. [online]. 2014. [cit.16.1.2015] dostupné z <http://uisk.ff.cuni.cz/detail.do?articleId=18113>

PROROK, Vladimír. Systémový přístup v politice *SOCIETAS – časopis pro politické a společenské vědy*. [online]. 2005,1[cit. 1. 12. 2006]. ISSN 1801-0229 Dostupné z: <http://www.societas.cz/societas2/systemovypristup.htm>.

ŘÍČAN, Pavel. *S Romy žít budeme - jde o to jak*. Praha: Portál, 1998. 144 s. ISBN 80-7178-250-5

SCHLESINGER, Benjamin. *The multi-problem family*. University of Toronto Press, 3rd. ed. 1970. 191p. ISBN 9780802017260.

SCHLIPPE, Arist von a SCHWEITZER, Jochen. *Systemická terapie a poradenství*. Brno: Cesta, 2006. 251 s. ISBN 80-7295-082-7.

STEWART, Michal. *Čas Cikánů*. Brno:Barrister & Principál. 2005. 275s. ISBN 80-7364-017-1.

VANČÁKOVÁ, Martina. *Romské dítě v náhradní rodině*. Praha: Rozum a cit, 2008.48s.

VARELA, Francisco. Describing the logic of the living. In: ZELENY, Milan. (ed.), *Autopoeisis: A theory of the living organization* . New York: North-Holland. 1980, pp.36-48. ISBN 10: 0444003851.

Seznam příloh

1. Obsah disertační práce
2. Abstrakt v anglickém jazyce
3. Výběr rodin pro výzkumné šetření
4. Typologie problémových rodin a rodin s problémy
5. Model vnějšího začlenění a vnitřní skladby výchovně vzdělávací soustavy
6. Kauzální model
7. Čestné prohlášení

Příloha č. 1: Obsah disertační práce

1. Systémová východiska	13
1.1 Systém jako předmět zájmu	13
1.2 Procesy uvnitř systémů	15
1.3 Systémové myšlení ve společenských vědách	18
1.4 Systémové myšlení v pedagogice	22
1.5 Systémový přístup a rodinný život.....	23
1.6 Systémové archetypy	24
2. Problémovost.....	29
2.1 Proces jako systém	29
2.2 Problém jako proces.....	31
3. Rodiny problémové a mnohob problémové.....	36
3.1 Problémovost v české odborné literatuře	36
3.2 Romové a pojetí problémových rodin.....	40
3.3 Mnohob problémové rodiny v zahraničí	43
3.4 Mnohob problémovost v českém prostředí	50
3.5 Mnohob problémovost romských rodin	52
4. Sociální vyloučení romských rodin	54
4.1 Sociální vyloučení.....	54
4.2 Mnohob problémovost a problém vyloučení	55
4.3 Sociálně vyloučené lokality jako místo výzkumu.....	58
5. Romská rodina jako místo formování osobnosti dětí.....	60
5.1 Romská rodina známá neznámá.....	60
5.2 Výchova v rodině	61
5.3 Znaky romské rodiny	63
6. Výzkum rodinné výchovy.....	71
6.1 Metodologie výzkumného šetření	71
6.1.1 Výzkumný problém a jeho teoretické ukotvení.....	71
6.1.2 Výzkumná metoda, design výzkumu	73
6.1.3 Zajištění kvality výzkumu	74
6.1.4 Zakotvená teorie jako design výzkumu	75
6.1.5 Metodologické křížovatky.....	76

6.1.7 Plán a realizace výzkumu v praxi	79
6.1.8 Metody sběru dat	81
6.1.9 Výběr vzorku a lokalita výzkumu	83
6.1.10 Analýza dat	89
6.2 Výstupy výzkumných aktivit	92
6.2.1 Vytváření pospolitosti	92
6.2.1.1 Zahrnování dostupnými a vysněnými atributy	93
6.2.1.2 Vyžadování participace na rodinném chodu.....	99
6.2.1.3 Vyprávění životního příběhu	104
6.2.1.4 Ochranné postupy (přímý dohled, informace pod kontrolou, společné sdílení, budování vztahu).....	106
6.2.2 Ochrana hranic.....	114
6.2.2.1 Varovné signály	115
6.2.2.2 Zastavování	123
6.2.2.3 Tresty - odplaty	129
6.2.3 Výchové cíle.....	134
6.2.4 Obavy a představy rodičů.....	143
6.2.5 Nevhodné chování dětí, rodinné tabu	145
6.2.6 Postava rodiče.....	150
6.2.7 Kontexty	162
6.2.8 Centrální kategorie jako integrující proces – Předávání Romipen.....	165
6.2.9 Úrovně intervenujících podmínek, svět, ve kterém rodiny žijí	176
7 Výsledky výzkumných zjištění.....	210
7.1 Výstupy výzkumného šetření ve světle dalších výzkumů.....	211
7.2 Výzkumná zjištění z pohledu systémového myšlení	218
7.3 Možnosti využití výstupů disertační práce.....	222
Závěr	223
Seznam použité literatury a citovaných zdrojů	226
Seznam obrázků a tabulek.....	241
Seznam použitých zkratk	242
Seznam příloh.....	243

Příloha č. 2: Abstrakt v anglickém jazyce

The system view on the problematic Roma family and its educational effect The present work attempted to open a less discussed topic, which plays an important role in the practice of helping workers who come into contact with Roma families. In some areas of life, those families do not meet the expectations of the wider neighborhood. As the main goal the author chose uncovering a one part of the family system, which refers to the educational impact on families. The target group of the survey is those families who are subject to social assistance in the field of education and child care. Content of work is based on three pillars. The first pillar is directed to the intellectual background, which creates a framework for reflection on the theme of the author. The author has chosen a system approach that provides a comprehensive view of what is happening in and outside the family. The second pillar focuses on the educational impact of Roma parents. The author introduces the readers to the existing knowledge on the education of Roma families. Using qualitative strategy she carries out field research investigation focused on family education. The outputs of the research represent a hidden world of educational practices but also unintentional formative influences to which the child is exposed. Search strategy, a way of collecting data and mapping the living conditions of families advocate educational practices in the context of everyday life of families and communities. Roma families were the target group of the research, but at the same time it was the families who have faced a wide range of problems in many areas of their lives. Now the choice of research sample accentuated the third pillar of this work, which was an aspect of the problem behavior. Problems faced by teachers in schools and associated with problematic behavior of pupils are in practice often solved by passing cases to authorities for social and legal protection of children. To assess the situation in families these institutions use different concepts categorization of families. For a deeper understanding of the theoretical mainstays of this designation, which evaluates but also dangerously labels, the author also devoted the part of the work to performance of evaluation concepts used today. An overview of the problem behavior concepts and of evaluation categorization opens sting problems that are attached to the use of such labels. The third pillar of the work reflects the problems arising on the border of the family system. Relationship between families and the external environment is often difficult. Difficulties often occur just on campus. Outside observers attribute the

emergence of problems right upbringing within the family. The question about the problematic families and their educational effects the author of the thesis attempts to deal with the systemic perspective. The research revealed the inner part of family life and with the views of external evaluating observers they provide a contrasting picture of reality.

Příloha č. 3: Výběr rodin pro výzkumné šetření

Kritérium pro zařazení do vzorku	Parametry mnohoproblémovosti
dlouhodobá závislost na sociálních dávkách (nejméně ½ roku)	nezaměstnanost, závislost na státní podpoře, chudoba, hospodaření „jen pro dnes“
nezaměstnanost	nezaměstnanost
nízké vzdělání	nízké vzdělání
život ve vyloučené lokalitě/ubytovně ²⁸	vydělení z místních komunit, izolace rodiny či jedince
rodina je či byla v registru OSPOD či v minulosti řešila problematické chování některého ze svých členů vůči normám sdíleným ve většinové společnosti (výkon trestu, ústavní historie)	patologické struktury v rodině i jednání, které se reprodukuje

²⁸ V průběhu výzkumu došlo k řízenému vystěhovávání obyvatel vyloučených lokalit a tito byli rozptýlováni do ubytoven či se vystěhovali.

Příloha č. 4: Typologie problémových rodin a rodin s problémy

Typologie problémových rodin a rodin s problémy (ČR)

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem je osobnost rodičů:

Nezralé

Mladí manželé selhávají vlivem svých nevyrovnaných postojů v rodičovské péči o dítě. Dítě je chápáno spíše jako rušivý než spojující faktor rodiny. Rodiče jsou ekonomicky, ale i psychologicky závislí na svých rodičích. Jsou také nezralí v oblasti životních hodnot, citů a zkušeností. Mají sociální, ale i ekonomické problémy.

Odkládající

Rodina je charakterizována snahou rodičů přenášet výchovné povinnosti jinam. Děti jsou vlivem zátěže rodičů, jejich nezralosti či vlivem vleklé manželské krize často svěřovány příbuzným nebo jiným osobám. To vede k narušení jejich optimálního psychosociálního vývoje a vzniká riziko citové subdeprivace či deprivace.

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem jsou tlaky společnosti, se kterými se rodiče neumí vyrovnat:

Přetížené

Rodina je charakteristická dočasnou disproporcí mezi situačními požadavky a adaptivními možnostmi rodiny je zvládat. Zdrojem tohoto rozporu jsou konflikty v rodině, mezi manželi, s příbuznými, v zaměstnání, se sousedy, s dětmi, neprospěch dítěte a mnoho jiných sociálních a ekonomických obtíží. Nadměrná zátěž má negativní dopad na všechny členy rodiny včetně výchovy dětí. O výchovu dětí mají rodiče zájem, i když se jim vymyká z rukou.

Ambiciózní

Jeden z rodičů se projevuje nadměrnou snahou o úspěšnou seberealizaci (studium, sport, luxus). Děti jsou po materiální stránce dobře zajištěny, ale citově strádají, aniž by příčiny strádání chápaly. Nejen rodiče, ale také děti jsou nespokojeni. Rodiče se postupně dostávají do bludného kruhu snahou o stále vyšší materiální či společenský standard.

Disociované

Zde jsou narušeny vnitřní i vnější vztahy. Tento typ představuje propojení neschopnosti čelit nárokům vnějšího prostředí a vnitřních problémů rodiny. Důvodem je dlouhodobá

krize, napětí, rozvod, zanedbávání domácnosti, alkoholismus či prostituce. Následky u dětí jsou vážné projevy maladaptace (neschopnost se přizpůsobit novým životním podmínkám) a psychické strádání.

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem jsou nevhodné výchovné postupy a celkový rodičovský přístup k dětem

Perfekcionistické

Rodiče i děti jsou neustále pod tlakem, jehož příčinou je dosažení co nejvyšších a nejdokonalejších výkonů. Tato tendence zpravidla nebývá v souladu s reálnými schopnostmi a možnostmi členů rodiny. Rozpor vytváří v soužití rodiny chronickou zátěž. Důsledkem bývají úzkost, nejistota, agrese či ztráta duševní rovnováhy.

Autoritářské

Autoritářská rodina se vyznačuje cílevědomým potlačováním spontaneity o osobní autonomie členů rodiny. Důvodem jsou permanentní příkazy a zákazy ve smyslu slepé poslušnosti. Děti jsou vychovávány represivním systémem s širokou škálou trestů, od ponižování a ironie až po fyzické násilí. Tento výchovný styl děti frustruje, vede k apatii, rezignaci, negativismu či agresi. Autoritářské tendence se promítají do výchovného stylu dětí, když se samy stávají rodiči.

Protekcionistické

Dítě je vychováváno ochránářsky a je rozmazlováno. Děti jsou zbavovány přirozené odpovědnosti za své chování, ovládají rodiče a ti se jim podřizují. Okolní svět je vnímán jako nepřátelský, ve kterém se děti snadno zraní a budou bezmocné a nesamostatné. Děti pak mají pocity bezmocnosti vůči světu, brzdí se jejich snaha o překonávání sebe samých a narušuje se jejich pozitivní vztah k okolí.

Liberální

Rodina je typická chaotickým uspořádáním soužití s nejasně vymezenými pravidly vzájemného styku členů. Děti jsou vychovávány improvizčně, mají přemíru volnosti, ale také nedostatek životního programu. Výsledkem jsou u dětí nežádoucí sklony k egoismu, lenosti, pohrdání autoritami a asociálním sdružováním.

Rodiny s problémy, jejichž zdrojem jsou náročné životní situace:

Nevlastní rodina

Jedná se o novou rodinu či nové partnerství vzniklé po rozvodu. Existuje zde rozpor mezi vytvářející se novou rodinnou tradicí a přetrvávajícím vlivem tradicí dřívější rodiny. Děti střídají pobyt v obou rodinách a jsou pod vlivem dvou různých výchov a norem. Děti se také obtížně vyrovnávají s pocity rozštěpené loajality mezi vlastním a

nevlastním rodičem, trpí pocity viny a úzkosti, které se projevují neurotickými projevy či poruchami chování.

Rodiny v rozvodu

Jedná se o rodinu, která aktuálně řeší rozpad partnerství rodičů. Členové rodiny jsou pod psychickým tlakem, a to dokonce i děti, které jsou do konfliktů přímo i nepřímo zavlékány. Často se jeden rodič snaží o vytvoření koalice s dětmi, aby „potrestal“ odcházejícího partnera.

Klinické

Pro tuto rodinu je typický kontakt s odborníky, poskytujícími terapeutickou či sociální pomoc. Rodiče nebo děti mívají různé druhy smyslového, tělesného a duševního postižení. Jde např. o rodinu s mentálně retardovaným dítětem, dítětem s lehkou mozkovou dysfunkcí či poruchami chování. Dospívající dítě může být delikvent nebo toxikoman. Může se také jednat o rodinu s dospělým patologickým hráčem či alkoholikem.

Neklinické

Tento typ spojuje nepříznivou životní situaci s osobními charakteristikami rodičů, které svou povahou iniciují vznik náročných situací. Patří sem např. romské rodiny, uprchlické rodiny, rodiny neúplné nebo rodiny svobodných matek. Rodiny zanedbávající či týrající děti. Rodiče mají narušenou osobnost. Děti vlivem agresivity, fyzického nebo sexuálního zneužívání trpí závažnými poruchami duševního a tělesného vývoje. Patří sem také psychologicky vážnější problém, a tím je nevšímavost rodičů k základním tělesným a zejména psychickým potřebám dětí. Výsledkem je pak psychická deprivace či subdeprivace (Mlčák, 1996; Helus, 2007).

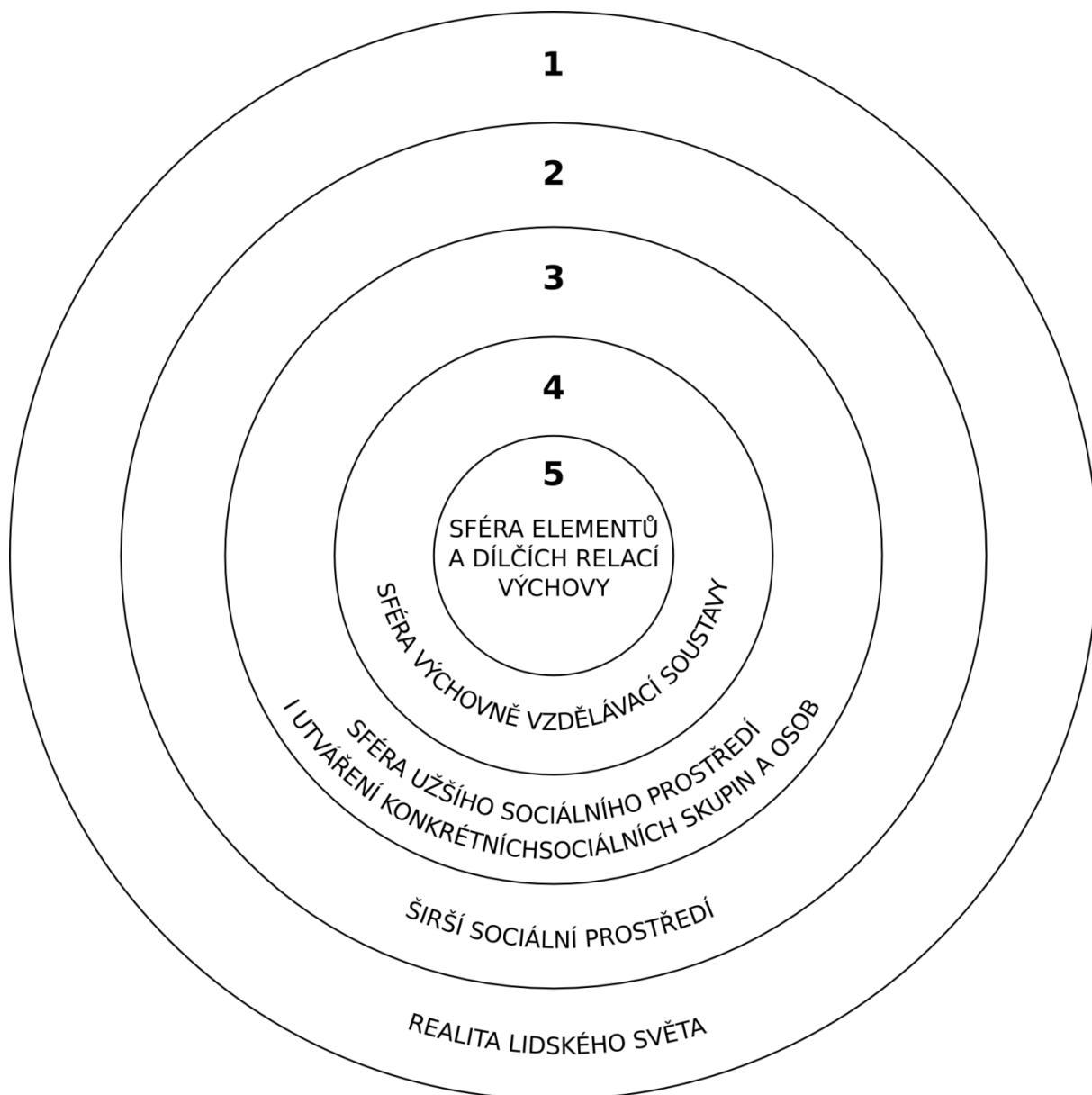
Přehled definic mnohoproblémovosti (zahraniční koncepty)

Autor	Charakteristika problémů v rodině	Fungování rodiny, schopnost řešit problémy, vztah k nabízené pomoci	Vztahy k prostředí
Community council of Greater New York, 1958		Problémové rodiny jsou takové, které trvale zůstávají v sociálních agendách, nejsou u nich sledovány žádné pokroky navzdory pomoci, která je jim nabízena. Stávají se klienty několika sociálních agend a mezi těmito přecházejí.	
Social Research Service, State Charities Aid Association, 1960	Mnohonásobnost problémů.	Chronická potřebnost, odolnost vůči pomoci, znevýhodňující postoje vůči společnosti.	Resistence vůči pomoci, znevýhodňující hendikepované postoje jako důsledek odcizení komunity, nepřátelství, nedůvěra vůči autoritám.
Geismar, 1964	Problémy souvisejí s kvalitou života.	Rodina nedovede řešit své problémy, její potíže byly předány sociální agendě.	Celá situace je více než pro rodinu problematická pro komunitu.
Schlesinger, 1970	Přítomné jsou „patologické“ rodinné typy, reprezentované A) neadekvátním a destruktivním vztahem obou rodičů k dětem, B) neadekvátním sociálním fungováním v rolích rodičů a/nebo dětí, C) extrémní emocionální nezralostí jednoho nebo obou rodičů.	Stav chronické závislosti na sociálním servisu. Trvalá neschopnost využít pomoc a nabízené postupy terapie. Závislost a/nebo vykořisťující chování vůči komunitě a jejím agendám.	

Bowlby, 1979	Specifické problémy v oblasti sociálního fungování, hovoříme o nich ve stupních patologie.	Je možné určit oblasti, které plynou ze selhání a neschopnosti rodin reagovat na společnost a sociální služby.	
Kaplan, 1986	<p>Mnoho problémů, které jdou napříč dimenzemi rodinného života.</p> <p>Vnitřní problémy rodiny – intersystémové problémy, tyto negativní interakce rozbíjejí schopnost pozitivní komunikace a porozumění mezi rodinnými členy.</p> <p>- Organizace probíhá dysfunkčním způsobem, dysfunkční vzorce chování zakořeněné v rodinných vztazích se promítají do pokusů řešit problémy.</p> <p>Vnější nebo také intersystémové problémy, mohou být ekonomické, ve vzdělávání, zaměstnanosti. Tyto problémy způsobují neschopnost rodiny přijmout pomoc ze strany komunity a sociální služby.</p>	Rodiny opakovaně žádají pomoc, ta však nemá efekt. Jsou apatické vůči nabídce servisů. Současně rodiny často považují agendy za neschopné pomoci.	MPF jsou často izolované a odcizené, mají malé nebo žádné podpůrné sítě. Každý den se setkávají s enviromentálním stresem (vysoká kriminalita, drogy, chudá domácnost, zdravotní problémy, finanční obtíže).

Příloha č. 5: Model vnějšího začlenění a vnitřní skladby výchovně vzdělávací soustavy

Příloha č. 6: Kauzální model

INTERVENUJÍCÍ VLIVY:

NEVHODNÉ CHOVÁNÍ DĚTÍ

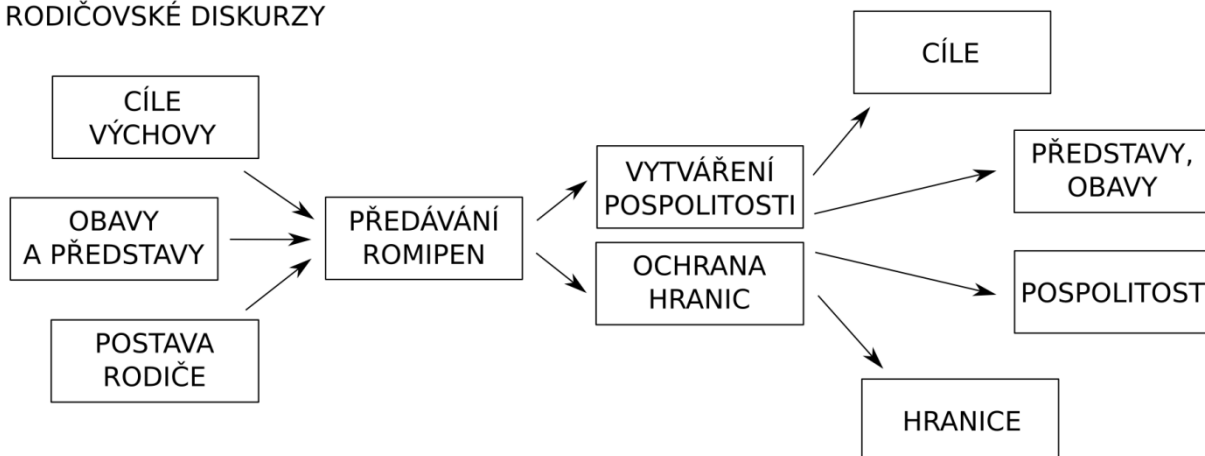
OPERAČNÍ MODY: OCHRANY, LÁSKY, ZLOBY, PEVNÝ LIMIT

VĚK

GENDER

FINANČNÍ SITUACE

RODIČOVSKÉ DISKURZY

Nevhodné chování - Chování proti druhým lidem x narušení vztahů, Chování neodpovídající postavení dítěte x vymezené místo a role, Chování vyžadující zvýšenou účast rodiče x zátěž pro rodiče, Zapojují se jiné instituce x ochrana rodinné celistvosti a cti

Cíle výchovy – umět se chovat, postarat se

Obavy a představy – parta, těhotenství, představa úspěšnosti v životě

Postava rodiče (charakteristiky) – Nezrušitelné rodičovství, Přísnost – vymezení hranic, užívání moci, ukotvení pozice, Stálé ujištění o vzájemnosti, Ochrana, Hrdost na děti, Silně prožívaná emocionalita

Vytváření pospolitosti – Zahrnování dostupnými a vysněnými atributy, Vyžadování participace v domácnosti, Vyprávění životního příběhu, Ochranné postupy

Ochrana hranic – Varování, Zastavování, Tresty

Příloha č. 7: Čestné prohlášení

Prohlašuji, že předloženou práci jsem vypracovala samostatně, pod vedením svého školitele. Dílčí části předložené práce vznikly na základě materiálů získaných prostřednictvím projektů Specifického výzkumu, které byly realizovány na Univerzitě Hradec Králové (č. 2011/2117; č. 2012/2114). Do realizace těchto projektů bylo zapojeno několik studentů. Tito spolupracovníci se podíleli na sběru dat, transkripci a tři se zapojili také do první vlny kódování materiálu. Na konečné podobě předložené práce ani pokročilejších fázích analýzy se studenti autorsky ani jinak již nepodíleli. Veškeré zdroje, které byly využity, jsou uvedeny v příslušném seznamu. Dále prohlašuji, že elektronická verze práce je shodná s verzí tištěnou. Souhlasím s prezenčním zpřístupněním mé práce v knihovně Univerzity Palackého v Olomouci.

V Olomouci, dne 27. 6. 2015

Přehled aktivit a publikační činnosti autorky práce

Mgr. Gabriela Caltová Hepnarová

Vzdělání

2009 – dosud Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta, Doktorský studijní program, obor Pedagogika

2000 – 2005 Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, studijní program Vychovatelství, obor Sociální pedagogika se zaměřením na etopedii

Vědecko výzkumná činnost

UHK, Účast v projektu: Rozvoj a podpora multidisciplinárního vědecko-výzkumného týmu pro studium současné rodiny na UHK, 2013.

Vystoupení na akademické diskusi s příspěvkem Roma Population in Czech Republic, 31. 3. 2012, Riga, Lotyšsko.

UHK, Katedra sociální pedagogiky, řešitel projektu specifického výzkumu Ochranné strategie romských rodičů, 2012.

UHK, Katedra sociální pedagogiky, řešitel projektu specifického výzkumu Prostředky výchovy v romských rodinách, 2011.

Nadácia INFOROMA, výzkumná činnost v terénu, monitoring romských osad, 2000.

Publikované práce

1. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela a SÝKORA, Jan. Neprofesní vzdělávání dospělých sociálně vyloučených Romů – projekt Zkusit to spolu. In Sborník příspěvků: Multikulturalita a menšiny v evropském kontextu. Liberec: Liberecké romské sdružení, 2009. s. 79 -87. ISBN 978-80-903953-3-6. Autorský podíl 50%.

2. HEPNAROVÁ, Gabriela. Učit se žít spolu. In Sociální pedagogika ve střední Evropě, Inovace a nové trendy. Brno: Institut mezioborových studií Brno, 2010, s.141 – 147 . ISBN 978-80-87182-15-4.

3. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela. Romská rodina a sociální deviace. In Socialia 2010. 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus, 2010, s. 79-86 ISBN 978-80-7435-091-7

4. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela a VTÍPILOVÁ, Miroslava. Romské rodina a možnosti její podpory In Dilemata sociální pedagogiky v postmoderním světě. Brno: IMS, 2012. s. 114-122. ISBN 978-80-87182-27-7. Autorský podíl 90%.
5. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela a VTÍPILOVÁ, Miroslava. Tresty v romských rodinách. In QUARE 2012, Hradec Králové: Magnimitas, 2012. s. 872 – 880. ISBN 978-80-905243-0-9. Autorský podíl 90%.
6. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela a ŠAFÁŘOVÁ, Anna. Program supporting the digitally excluded Roma population. In Technology Innovations in Education, Athens: World scientific and engineering academy and society, 2013. s. 141-146. ISBN 978-1-61804-104-3. Autorský podíl 90%.
7. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela; VTÍPILOVÁ, Miroslava a BARTOŠOVÁ Iva. Hodnota mezilidských vztahů ve výchovném působení romské rodiny. In Paidagogos. Paidagogos - společnost pro filosofii, teorii a praxi výchovy a vzdělávání, o.s. 1/2013. s. 110-125. ISSN 1213-3809. Autorský podíl 90%.
8. CALTOVÁ, HEPNAROVÁ, Gabriela. Intergenerational relations in romany families. SHS Web of Conferences [online] 2014, 10, [cit.16.4.2015] Dostupné z http://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2014/07/shsconf_shw2012_00013/shsconf_shw2012_00013.html

Citační ohlas

KRAUS. Blahoslav. Paradigmata sociální práce a sociální pedagogiky. In MARÁŠKOVÁ, Ivana, (ed.) Politiky a paradigmata sociální práce. Co jsme zdědili a co s tím uděláme? [CD-ROM]. Ve Zlíně: Univerzita Tomáše Bati, Fakulta humanitních studií, 2011. 27-35. ISBN 978-80-7318-994-5.

LUKÁČ. Marek. Špecifiká výchovy v rómskej rodine ako východisko pre sociálno-andragogickú činnosť. In LUKÁČ. Marek. (ed) Edukácia človeka - problémy a výzvy pre 21. storočie s. 105-110. ISBN 978-80-555-0825-2

Recenze knih

VÁVROVÁ, Soňa. Doprovázení v pomáhajících profesích, 1. vyd. Praha: Portál, 2012. 160s. ISBN 978-80-262-0087-1. Recenze publikována v časopise Sociální práce 4/2012. ISSN 1213-6204.

BITTNEROVÁ, Dana; DOUBEK, David; LEVÍNSKÁ Markéta. Funkce kulturních modelů ve vzdělávání. 1. Vyd. Praha: FHS UK. 2011. ISBN 978-80-87398-18-0. Recenze publikována v časopise Paidagogos 1/2012. ISSN 1213-3809.

Přehled konferenčních vystoupení

1. Etické a psychologické aspekty práce s dětmi z odlišného sociokulturního prostředí. Jaroměř, Česká republika, 26. 9. 2009. Aktivní účast, přednesený příspěvek: Doučování dětí v sociálně vyloučených lokalitách.
2. Sociální pedagogika ve střední Evropě současný stav a perspektivy, Brno, Česká republika, 16-17. 4. 2009. Aktivní účast, přednesený příspěvek: Uplatnění sociálního pedagoga v sociálních službách
3. Aktuálne dianie, perspektívy a vývojové trendy v sociálnej, edukačnej a zdravotníckej práci s marginalizovanými skupinami. Ružomberok, Slovenská republika. 29-30. 11. 2012. Aktivní účast, přednesený příspěvek: Rómovia a kolektivismus.

Pedagogická činnost (2009-2014)

UHK, Pedagogická fakulta, Katedra Sociální pedagogiky

Výuka předmětů: Sociálně výchovná práce s minoritami; Výchovná práce s dětmi ze sociálně vyloučeného prostředí; Etopedie; Úvod do metodologie společenských věd; Sociální pedagogika; vedení praxí.

UHK, Filozofická fakulta, Katedra sociologie

Výuka předmětů: Praktika v kvalitativním výzkumu